

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

На правах рукопису

ГУСАК ДАРІЯ ГРИГОРІВНА

УДК 94(477.82)«1964/1985»

**РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ
XX СТОЛІТТЯ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Баран Володимир Кіндратович,
доктор історичних наук, професор

Луцьк – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерельна база.....	24
1.3. Методологічні засади дослідження.....	34
Висновки до розділу 1	42
РОЗДІЛ 2. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ:	
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ.....	44
2.1. Зміна системи управління	44
2.2. Важка та видобувна промисловість	61
2.3. Легка і харчова промисловість	91
Висновки до розділу 2	117
РОЗДІЛ 3. СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЙОГО	
СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ.....	119
3.1. Організація управління галуззю	119
3.2. Рослинництво	133
3.3. Тваринництво	153
3.4. Сфера соціально-виробничого обслуговування	167
Висновки до розділу 3	191
ВИСНОВКИ	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	200

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АПК – агропромисловий комплекс

БУ – будівельне управління

ВАТ – відкрите акціонерне товариство

ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок

га – гектар

Головпромприлад – Головне управління з виробництва приладів контролю і регулювання технологічних процесів

ДАІ – Державна автомобільна інспекція

Держагпропром – Державний агропромисловий комітет

Держбуд – Державний комітет у справах будівництва

Держнагляд – Державний нагляд

Держплан – Державний плановий комітет

Держстандарт – Державний комітет зі стандартизації

ім. – імені

ін. – інше

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПУ – Комуністична партія України

крб – карбованець

л – літр

лісгосп – лісове господарство

м – метр

м. – місто

м³ – кубічний метр

Мінпобут – Міністерство побутового обслуговування населення

Міськвиконком – міський виконавчий комітет

млн – мільйон

млрд – мільярд

МТС – машинно-тракторна станція

НДР – Німецька Демократична Республіка

ОАР – Об'єднана Арабська Республіка

облвиконком – обласний виконавчий комітет

облкомунгоспуправління – обласне комунальне господарське управління

облторг – обласне торговельне управління

племоб'єднання – племінне об'єднання

ПНР – Польська Народна Республіка

Політбюро – політичне бюро

р. (рр.) – рік (роки)

раднаргосп – рада народного господарства

райвиконком – районний виконавчий комітет

РАПО – районне агропромислове об'єднання

РЕВ – Рада економічної взаємодопомоги

с. – село

СБМУ – спеціалізоване будівельно-монтажне управління

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – століття

СТО – спеціальне технологічне обладнання

т – тонна

тис. – тисяча

УРРПС – Українська республіканська рада професійних спілок

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ц – центнер

Центроспілка – Центральна спілка споживчої кооперації

ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується значним зростанням інтересу до історії українського народу. При цьому особливе зацікавлення спеціалістів і громадськості викликає історія радянського періоду, яка зазнала найбільших перекручень та фальсифікацій в офіційній радянській історіографії. За два минулі десятиліття, в умовах політичного та ідеологічного плюралізму, вітчизняні і зарубіжні вчені зробили відчутний крок вперед у вивченні минулого України, зокрема в дослідженні різних періодів та аспектів функціонування радянського тоталітаризму.

За цей час вдалося відкрити і проаналізувати широке коло джерел, які раніше були недоступні фахівцям, у тому числі оригінальні архівні документи, тривалий час приховувані радянською владою за грифами «таємно» та «цілком таємно». Однак у сучасній історичній науці залишається чимало наукових проблем, які потребують серйозних джерельних пошуків і глибокої аналітичної розробки. До них слід віднести насамперед дослідження з питань соціально-економічного розвитку України, зокрема 60–80-х років ХХ ст., які ще не знайшли достатньо повного відображення в новітній історіографії.

Волинь має багате історичне минуле і значні економічні можливості. Однак за своїм природно-ресурсним і соціально-економічним потенціалом Волинь належить до тих областей, які значно пізніше стали на шлях індустріалізації й за багатьма господарськими показниками поступаються більш розвинутих територіям України. Це зумовлено різними обставинами, певними історичними, природними, економічними та іншими причинами. Волинська область відзначається специфічними територіальними особливостями галузевої структури і розміщення господарства, які потребують серйозного наукового вивчення.

Актуальність обраної теми пояснюється також тим, що вона стосується найменш вивченого – регіонального аспекту господарського життя вказаного періоду. За два минулі десятиліття основна увага вчених була зосереджена переважно на суспільно-політичній історії, тоді як проблеми економічного розвитку України, передусім окремих її регіонів, залишалися на другому плані. Тому дослідження економічного життя Волинської області в другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. заповнює одну з прогалин у вітчизняній і зарубіжній історіографії та дозволяє залучити сучасний, досі неосвоєний вченими-істориками джерельний матеріал.

Крім того, актуальність дисертації обумовлена її практичним значенням. Аналіз господарського життя Волинської області в другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. певною мірою пояснює причини і відкриває коріння багатьох проблем, які, попри глибоку трансформацію політичної й економічної систем в Україні після розпаду СРСР і краху радянського тоталітаризму, виявляються в сучасному соціально-економічному розвитку області, в стані промисловості і сільського господарства, в психології і ментальності працівників, у соціальних проблемах краю.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах наукової теми «Україна за ранньомодерної та новітньої доби: суспільство, політика, культура» кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, а також у рамках науково-дослідної теми «Західне Полісся: історія та культура» (державна реєстрація № 0103U000656).

Мета і завдання дослідження. Мета праці полягає в тому, щоб проаналізувати загальні тенденції та особливості економічного розвитку Волинської області в другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. на основі здобутків сучасної історичної науки і нових досліджених джерел.

Для досягнення визначеної мети дисертант поставила такі **завдання:**

- з'ясувати ступінь наукової розробки теми і проаналізувати джерельну базу дослідження та його теоретико-методологічні основи;
- розкрити зміст та основні напрями економічної політики радянської влади в період «застою»;
- вивчити систему управління промисловістю й сільським господарством УРСР і Волинської області в окреслений період;
- дослідити основні тенденції розвитку важкої та видобувної промисловості;
- розкрити характерні риси й особливості розвитку легкої та харчової промисловості;
- охарактеризувати стан і господарське значення рослинництва й тваринництва;
- показати функціонування сфери соціально-виробничого обслуговування сільського господарства.

Об'єктом дослідження є соціально-економічна сфера Української РСР.

Предмет дослідження – розвиток промисловості й сільського господарства Волинської області в другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. – основних галузей економіки краю.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину 60-х – першу половину 80-х років ХХ ст. Нижня межа роботи – жовтень 1964 р., тобто встановлення брежнєвського правління й обумовлена цим зміна економічної політики влади. Верхня межа – березень 1985 р., прихід до влади М. Горбачова і початок «перебудови». З метою глибшого опрацювання теми автор робить деякі відступи від вказаних хронологічних рамок.

Територіальні межі дисертації – Волинська область в тих адміністративних кордонах, які існували у 1964–1985 рр.

Методи дослідження. У процесі розробки теми застосовувались принципи і методи загальнонаукового та історичного аналізу. На початковому етапі пошуку й опрацювання архівних матеріалів автор використовувала метод критичного аналізу й систематизації джерел.

Важливе значення в роботі відводилося статистичному методу, який дозволив узагальнити та комплексно відобразити стан економіки Волині у зазначений період.

В основі роботи лежить принцип об'єктивності, що потребує неупереджених оцінок минулого. Принцип історизму постає одним із критеріїв об'єктивності, коли історичні явища й процеси розглядаються в їхньому поступі, еволюції. Принцип системності дає можливість вивчати економічний розвиток Волинської області як невід'ємну складову частину господарського комплексу Української РСР, як його підсистему.

У роботі використано також інші методи дослідження: загальнонаукові – аналізу й синтезу, індукції та дедукції тощо; міждисциплінарні – узагальнення, класифікації, структурно-системний та ін.; конкретно-історичні – періодизації, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, які в своїй сукупності дозволили опрацювати різноманітний джерельний матеріал і проаналізувати сутність та основні тенденції економічного розвитку Волинської області.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в дисертації вперше в сучасній історіографії дається спеціальний комплексний аналіз економічного розвитку Волинської області в другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. У роботі:

– *вперше* системно розкрито проблеми економічного розвитку Волинської області в 1964–1985 рр.; детально показано організацію управління промисловістю і сільським господарством в області; вивчено численні перебудови місцевого адміністративно-господарського апарату; до наукового обігу введено новий фактичний матеріал, зокрема раніше не публіковані архівні документи і численні статистичні дані з поточного архіву Головного управління статистики у Волинській області;

– *уточнено* динаміку розвитку основних галузей промисловості і сільського господарства області; співвідношення темпів зростання двох підрозділів промисловості – групи «А» і групи «Б»; історію створення та

ключові етапи діяльності найбільших промислових підприємств краю; найважливіші статистичні показники розвитку промислового й сільськогосподарського виробництва; стан особистих підсобних господарств населення;

– *дістали подальший розвиток* положення про зміст і методи здійснення економічної реформи 1965 р., її суперечливий характер і вплив на промисловість Волинської області; про господарську діяльність колгоспів і радгоспів, їх матеріально-технічне забезпечення; кредитування сільськогосподарських підприємств; вдосконалення системи оплати праці в господарствах; значення сфери обслуговування сільськогосподарського виробництва, зокрема зв'язку, транспорту, системи іригації, заготівлі продукції, матеріального постачання, ветеринарії та захисту рослин.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть бути використані для подальшого розвитку наукових досліджень, при підготовці спеціальних та узагальнюючих наукових праць з історії України та Волині, загальних і спеціальних курсів із новітньої історії України для вищих навчальних закладів, при написанні наукових робіт з історії економічного розвитку західних областей України. Архівні документи і статистичні матеріали, наведені в дисертації, можуть бути використані при укладанні збірників документів з історії Волині. Можливе застосування матеріалів дослідження у краєзнавчій роботі, при оформленні музейних експозицій. Крім того, економічні здобутки і прорахунки радянського періоду необхідно враховувати у становленні сучасної системи господарювання в Україні.

Апробація результатів дисертації. Основні результати наукового дослідження обговорювались на засіданнях кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, а також доповідалися на таких наукових конференціях:

міжнародних: III науково-практичній конференції аспірантів і студентів «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє» (м. Луцьк,

13–14 травня 2009 р.), XXXII науково-практичній історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Полісся» (м. Володимир-Волинський, 12 червня 2009 р.);

всеукраїнських: XXXI науково-практичній історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині і Полісся: Рух опору тоталітарним та окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині» (Луцьк – Горохів, 14–15 травня 2009 р.), науково-практичній конференції молодих вчених «Українська державність: історія і сучасність» (м. Маріуполь, 26 листопада 2009 р.), V науковій конференції «Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації» (Тернопіль, 23–24 грудня 2009 р.), VI Волинській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 15–16 листопада 2013 р.), II науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 29–30 листопада 2013 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації висвітлені у 12 публікаціях, з яких чотири статті вміщені в наукових фахових виданнях, одна – в збірнику, який включений до міжнародної наукометричної бази РИНЦ (Російський індекс наукового цитування), сім – матеріали конференцій.

РОЗДІЛ 1

ІСТРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історії України другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. присвячено великий масив наукової літератури. Основна частина публікацій з вказаної тематики порушує проблеми суспільно-політичного життя республіки. Значно менше праць стосується питань соціально-економічного розвитку України цього періоду, зокрема стану промисловості й сільського господарства, спроб реформування в різних галузях економіки, механізмів функціонування господарської системи, динаміки виробництва найважливіших видів продукції тощо.

У радянський період було опубліковано низку робіт, які торкалися різних аспектів економічного життя Української РСР. Усі вони базувалися на марксистській ідеології і далеко не завжди відтворювали реальний стан господарства республіки. Навпаки, в зарубіжній історичній науці дається критичний аналіз радянської моделі економіки, хоча праці західних авторів носять переважно загальний теоретичний характер. Сучасна вітчизняна історіографія відмовилась від старих методологічних підходів і завдяки цьому зробила значний крок вперед у вивченні цієї тематики.

Історіографію проблеми ми поділяємо на три групи, а саме: радянську, сучасну українську та зарубіжну. Крім того, в межах кожної зазначеної групи виділяються певні тематичні підгрупи: узагальнюючі праці з історії України, промисловості, сільського господарства СРСР та УРСР; проблемно-тематичні роботи, що присвячені розвитку окремих галузей промисловості та сільського господарства; регіонально-тематичні праці, в яких досліджується економічний розвиток Волинської області та її районів; науково-популярну літературу, що стосується окремих галузей економіки, історії заводів та установ.

Як відомо, в СРСР панувала тоталітарна система, при якій держава тримала під жорстким контролем усі сфери суспільного буття (політичну, економічну, духовну тощо). За таких умов робота радянських істориків підлягала ретельній цензурі і перебувала під постійним наглядом партійних органів, ідеологічних структур КПРС. Зрозуміло, що це негативно позначалося на якості досліджень і відчутно знижувало наукову цінність праць. Та все ж, попри такі політико-ідеологічні обмеження, радянська історіографія нагромадила чималий емпіричний матеріал з історії України другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст., зокрема з проблем соціально-економічного розвитку республіки.

У радянський період розвиток України та окремих її областей обов'язково розглядався в контексті історії Радянського Союзу. В 60–80-х роках ХХ ст. з'явилася низка комплексних досліджень з історії УРСР, у тому числі з проблем народного господарства республіки. Серед таких узагальнюючих праць слід назвати насамперед багатотомну «Історію Української РСР» [407, 408], «Історію народного господарства Української РСР» [401], «Історію селянства Української РСР» [404], «Історію робітничого класу Української РСР» [402, 403], «Історію соціалістичної економіки СРСР» [397], колективні праці «Економіка Радянської України. 1945–1975 рр.» [578], «Закономірності розвитку народногосподарського комплексу Союзу РСР» [386].

На особливу увагу заслуговує тритомна «Історія народного господарства Української РСР» [401], в якій значна увага приділяється висвітленню економічних перетворень в республіці у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр., змінам у розвитку промисловості й сільського господарства УРСР. Автори проаналізували розвиток системи планування господарства, удосконалення економічного управління, підвищення ефективності виробництва, дали характеристику технічному переоснащенню господарства України. Разом з тим у праці наводиться лише фрагментарний,

ілюстративний фактичний матеріал, що стосується економічного розвитку Волинської області.

Помітне місце в радянській історіографії зайняли монографії Г. Ковальчака [421], П. Костика [430], І. Кошарного [432], В. Масола [251], П. Панченка [496, 497], колективні праці «Торжество історичної справедливості» [554], «За щастя оновленої землі» [398] та інші. В них на основі багатьох статистичних та архівних матеріалів, численної наукової літератури відображено розвиток промисловості і сільського господарства УРСР, зокрема її західних областей. У цих працях досліджуються різні аспекти економічного життя України, аналізується стан основних галузей важкої, легкої, харчової промисловості тощо, зокрема машинобудування, паливно-енергетичного комплексу, формування нових напрямів хімічної переробки природних багатств, промисловості будівельних матеріалів, матеріально-технічної бази сільського господарства та ін.

Вказані автори прагнули докладно розкрити сутність соціально-економічних перетворень, які відбулися за роки радянської влади в західному регіоні України. Проте вони не могли вийти за рамки вузьких політико-ідеологічних схем, визначених партійним керівництвом. Вони свідомо уникали критичних оцінок процесу радянзації західноукраїнських територій, труднощів і проблем у розвитку економіки Волинської та інших західних областей УРСР. З іншого боку, вони змушені були постійно наголошувати на успіхах і здобутках соціалістичного будівництва, перебільшувати роль КППС і Компартії України в керівництві економікою краю.

Щоправда, автори таких публікацій називали окремі недоліки в розвитку господарства. Однак при цьому вони, як правило, лише повторювали критичні зауваження, висловлені в офіційних партійних і радянських документах. Так, у монографії М. Івасюти, В. Масловського та А. Мартинюка «За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979» розкривалися докорінні соціально-економічні перетворення, що відбулися в житті селян західних

областей України. В роботі зазначалося, що основними причинами відставання сільського господарства були недоліки у керівництві, ігнорування економічних законів, принципів матеріальної зацікавленості трудівників села, правильного поєднання суспільних і особистих інтересів [398].

Ролі КПРС і Компартії України в здійсненні економічної політики присвячені відповідні розділи в колективних працях «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» [395, 396], «Нариси історії Комуністичної партії України» [475], в монографіях «Аграрна політика КПРС на сучасному етапі» [325], «Аграрна політика КПРС в умовах розвинутого соціалізму» [324], «Аграрна політика на сучасному етапі» [322] та багатьох інших. У деяких випадках автори названих робіт вдавалися до відверто пропагандистського стилю викладу, всіляко вивищуючи роль Комуністичної партії в господарському будівництві й замовчуючи численні суперечності, глибокі проблеми в економіці країни.

У досліджуваній період вийшла низка публікацій, в яких досліджувались окремі проблеми розвитку народного господарства УРСР. Серед них слід виокремити колективну працю «Соціально-економічний розвиток Української РСР» [545], монографії А. Головача і З. Черноскулової [365], Ф. Рудича [532, 533] та ін. У цих роботах висвітлювався вплив господарського механізму на розвиток економіки УРСР, давалась характеристика основних галузей промисловості й сільського господарства, особливостей впровадження у виробництво досягнень науки, наводився економіко-статистичний аналіз попиту й пропозиції продукції, що випускалася в республіці, та ін. У цих роботах подавалися окремі розрізнені відомості про розвиток господарства західних областей УРСР.

Окрему групу складали праці, в яких вивчався стан промисловості УРСР у 60–80-х роках ХХ ст. До них можна віднести колективну роботу, написану за участю Т. Дерев'янкіна, Б. Орловського, М. Горбоватого та інших, що присвячена проблемам відбудови і розвитку промисловості

республіки післявоєнного періоду [357]. Розміщення основних галузей промисловості будівельних матеріалів розкрито в праці О. Давиденка [373]. Питанням управління промисловістю присвячені роботи І. Разнатовського [526], господарського планування – А. Залкінда та Б. Мірошніченка [387], газової промисловості – В. Кальченка та А. Слівака [413]. У книжці О. Кравця [433] дається виклад історії фабрик і заводів України періоду 20–80-х років ХХ ст. Однак у вказаних працях відсутній систематизований матеріал про стан промисловості на Волині.

Окремі питання розвитку сільського господарства розглядаються в працях Г. Богуша [338], М. Дмитроченка [381], А. Євтушенка [497], Б. Крачковського [435], І. Лободи [445], І. Лукинова [447], А. Нестеренка [469], П. Панченка [489–497], М. Решетняка [529], Г. Сургая [549], Є. Талана [390, 492], В. Чишка [477, 496], в колективній монографії за участю К. Каковського, Л. Беренштейна, В. Горака [462], в праці «Сільське господарство СРСР на сучасному етапі. Досягнення і перспективи» [535] та ін. Певним внеском у вивчення історії сільського господарства стала книга М. Богденка та І. Зеленіна [337], в якій висвітлювалась історія радгоспів за роки радянської влади. У дослідженні Є. Соломка [542] піднімалися ключові питання аграрної політики влади.

Особливий інтерес для автора складають праці радянського періоду, в яких досліджені питання розвитку промисловості й сільського господарства Волинської області. Так, у відповідних розділах колективної монографії «Історія Волині» [399, 506] показано стан ключових галузей економіки, тенденції розвитку господарства краю. Зрозуміло, що автори праці обійшли чимало складних проблем, однак вони зібрали і систематизували значний фактичний матеріал. Великий інтерес викликає монографія В. Батюти, М. Толкача і Л. Годашевського «Інтенсифікація колгоспного виробництва на Поліссі» [333], у якій вперше докладно розглядаються проблеми інтенсифікації сільського господарства в зоні Полісся. Низка питань економічного розвитку Волині порушується в «Нарисах історії Волинської

обласної партійної організації» [467], а також у праці «Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область» [400].

Певну увагу привертають численні наукові статті, присвячені різним аспектам господарського життя УРСР і Волинської області окресленого періоду. Великий фактичний матеріал міститься в публікаціях журналів «Економіка Радянської України», «Уголь Украины», «Деньги и кредит», «Тваринництво України», «Хлібороб України», в «Українському історичному журналі», збірниках наукових статей «Історія народного господарства та економічної думки», «Минуле і сучасне Волині» та ін. Серед найбільш інформативних виділяємо публікації В. Бузала [346], М. Гарбуза [361, 362], М. Герасимюка [364], О. Григоренка [369, 370], А. Зеніної [390], В. Зенкевича [391], А. Коваленка [419], В. Колесника [423], М. Коржа [428], А. Кочубея [431], О. Малька [455], М. Нижнього [471], М. Никифорука [472, 473], Ю. Носаченка [475], В. Петренка [499], А. Радченка [525], М. Турчанінова [555], Є. Янюка [580].

У 70–80-х роках ХХ ст. вийшла низка змістовних публікацій, присвячених розвитку промисловості й сільського господарства Волинської області. Так, Г. Казаков і Н. Табаченко [327] писали про актуальні проблеми вугільної промисловості, зокрема про роботу Нововолинської шахти № 9. У 1970 р. в «Українському історичному журналі» з'явилась цікава стаття, написана М. Ковальським і С. Уваровим [411]. У ній аналізувалося формування робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну, зокрема розглядалися питання плинності кадрів. Автори вказали на причини цього процесу, в тому числі відсутність належних умов праці, низьку технічну оснащеність виробництва, слабку підготовку необхідних спеціалістів із числа робітників, незадовільне матеріальне і житлово-побутове забезпечення працівників.

Цікаві публікації містилися в науковому збірнику «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР», зокрема О. Кучерова [439], А. Волошина та Р. Мусієвського [359]. У 1976 р. вийшла стаття

Б. Максимюка [362] про ветеринарних спеціалістів у господарствах Волинської області. У публікації Я. Мольчака і Б. Розлога [463] досліджувалися окремі проблеми розвитку меліорації в області. Автори твердили, що за рахунок меліорованих земель стало можливим отримувати більше 20 % всієї валової продукції рослинництва Волинської області. Про організацію державного планування в УРСР та поєднання централізованого галузевого управління з територіальним плануванням писали Ф. Хилюк [562] та С. Островський [479]. Поряд з цим виходило чимало публікацій, які мали виразний пропагандистський характер [332, 369, 372, 425, 474, 488].

Загалом можна твердити, що проблеми розвитку промисловості й сільського господарства Української РСР 60–80-х років ХХ ст. висвітлені доволі широко і різнопланово. Питання ж економічного життя Волинської області цього періоду в радянській історіографії було досліджено досить поверхово й фрагментарно. Згадана нами література нерідко містила тенденційно підібраний матеріал і замовчувала чимало проблем, які існували в промисловості й сільському господарстві УРСР та Волині. Радянська історіографія настирливо підкреслювала керівну роль Комуністичної партії в господарському будівництві, пов'язуючи з нею всі успіхи та здобутки економічного розвитку СРСР [440].

У другій половині 1980-х рр. у радянській історіографії розгорнувся складний процес перегляду теоретико-методологічних засад, концептуальних підходів до вивчення минулого. В науковій літературі почалося серйозне переосмислення багатьох проблем, у тому числі економічної історії СРСР, окремих союзних республік та областей. У період «перебудови» вийшли цікаві публікації Л. Абалкіна [317–321], Д. Валового [349, 350], Г. Попова [508–516], В. Попова [577], Ю. Черниченка [567, 568], М. Шмельова [576] та ін., в яких розглядалися корінні недоліки планово-директивної економіки, глибокі суперечності соціально-економічного розвитку країни, конкретні труднощі й проблеми розвитку промисловості та сільського господарства.

Після краху радянської тоталітарної системи і здобуття Україною незалежності перед вітчизняними дослідниками відкрилися значні творчі можливості. Відсутність цензури і політико-ідеологічного контролю дозволила по-новому розглянути різні проблеми історії України, зокрема критично оцінити розвиток радянської економіки. Вчені отримали доступ до широкого кола джерел, які раніше приховувались за грифами «таємно» та «цілком таємно», що також справило позитивний вплив на якість наукових досліджень і сприяло швидкому подоланню колишньої пропагандистської риторики. У розвитку вітчизняної історіографії розпочався новий якісний етап, коли з'явилась можливість неупередженого висвітлення історії України та окремих її регіонів.

За два минулі десятиліття вийшла низка ґрунтовних праць з історії України та економічної історії республіки. Серед загальних робіт варто виділити праці «Сторінки історії України: ХХ століття» [547], «Історія України: Нове бачення» [405], «Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії» [558], роботи О. Бойка [339, 340], Я. Грицака [371], В. Даниленка [375, 376, 559], С. Кульчицького [437], М. Лазаровича, Б. Лановика [441], В. Литвина [444] та інших авторів [406, 412, 446, 486, 539, 561]. Значний інтерес викликають монографії В. Барана «Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи» [329] та «Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)» [330]. У них показано трансформацію радянської тоталітарної системи після смерті Сталіна і дається комплексний аналіз розвитку України в 1945–1991 рр. Автор детально характеризує зміни, які відбулися в республіці у другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст., зокрема розкриває стан промисловості, сільського господарства, сутність і наслідки реформи 1965 р., суперечливість і непослідовність господарських перетворень.

Важливим здобутком сучасної вітчизняної історіографії є колективна монографія «Економічна історія України», відповідальним редактором якої виступив В. Смолій [381]. Зазначена праця стала першим в науці

підсумковим синтетичним виданням з цієї тематики, створеним великим колективом академічних і вузівських фахівців. Особливий інтерес викликає розділ «Економіка України в добу застою (1965–1985)», в якому розкривається широке коло проблем господарського життя Української РСР часів «застою». Так, у розділі досліджується становище в сільському господарстві, провал Продовольчої програми, міжреспубліканські і зовнішні економічні зв'язки республіки, розвиток транспорту й мережі сполучень та інше.

Розгорнуту картину суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, що відбувалися в аграрному секторі економіки, відображено в ґрунтовній колективній роботі «Історія українського селянства» [406]. Вона також стала певним підсумком сучасної вітчизняної історіографії з досліджуваної проблеми. Нашу увагу привертає насамперед розділ «Українське селянство в добу “розвинутого соціалізму”», в якому досліджується аграрна політика компартійно-радянського керівництва в 60–80-х роках ХХ ст., показано поглиблення кризи колгоспно-радгоспного ладу, значне відставання соціально-культурної інфраструктури села тощо. Широке коло проблем аграрного сектора економіки висвітлено в монографії «Аграрна реформа в Україні» [323], у працях М. Вівчарика [356], О. Завальнюка [385], О. Каденюка [410], І. Коропецького [429], Г. Кривчика [436], О. Малярчука [457], О. Мороза [464], В. Нечитайла [470], С. Павлюка [481], С. Падалки [487], П. Панченка [489-497], І. Рибака [530], С. Тимченка [553], В. Шмарчука [489] та ін.

Питанням розвитку промисловості й сільського господарства України, Волинської області в 60–80-х роках ХХ ст. присвячено низку наукових статей. Серед них варто виділити публікації Н. Барановського [331], Н. Бурчака [347], В. Денисюка [378], П. Овчаренка та В. Чишка [477], Г. Пасова [498], М. Плюща [504], А. Притулюка [518], Н. Пушкара [523], Я. Шабали [570, 572] та інших авторів. Так, Г. Пасов дослідив історію становлення Луцького автомобільного заводу, Н. Пушкар та А. Притулюк

висвітлили історію Гнідавського та Горохівського цукрових заводів. Я. Шабала займався дослідженням аграрної політики і розвитку сільського господарства Волині.

Значний внесок у вивчення економічної історії Волині, зокрема сільського господарства краю, зробив Я. Шабала [571]. Він глибоко дослідив аграрні реформи, проведені на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст., показав їх вплив на соціально-економічне становище села. Один із розділів його монографії присвячений періоду «застою» і містить змістовний аналіз розвитку сільського господарства Волинської області 60–80-х років ХХ ст. Праця Я. Шабали написана на широкій, різноманітній джерельній основі й відзначається ґрунтовними висновками. Разом з тим автор не порушував у своїй роботі деяких проблем, які стосуються сільського господарства області, зокрема організації управління галуззю і функціонування сфери виробничого обслуговування.

Окремо слід сказати про колективну монографію волинських учених «Єврореґіон Буг: Волинська область», яка вийшла за редакцією Б. Клімчука, П. Луцишина, В. Лажніка [384]. У праці дається детальна економіко-географічна характеристика Волинської області. Вказана робота – одне з перших узагальнюючих досліджень, присвячених проблемам територіальної організації господарства Волинської області. На значному фактичному, насамперед статистичному, матеріалі автори розкрили економічний потенціал краю, його зовнішньоекономічні зв'язки, динаміку й масштаби розвитку промисловості, сільського господарства та інших галузей економіки.

Вивченням історії органів державної влади і місцевого самоврядування на Волині займались В. Бортніков та А. Пархом'юк [343]. Особливий інтерес для нас становить третій розділ праці вказаних авторів «Волинська область в період стагнації радянської системи (1965–1985 рр.)». У ньому досить детально показано суперечності в соціально-економічному розвитку області цього періоду. В роботі відображені головні напрями перебудови системи

управління, питання інтенсивного індустріального будівництва Волині. У виданні подаються відомості про осіб, які керували областю, в тому числі обласним комітетом Компартії України, виконкомом обласної Ради депутатів трудящих (Ради народних депутатів), Луцькою міськрадою.

У пострадянській історіографії вийшло кілька цікавих публікацій, присвячених раніше не досліджуваній тематиці. У цьому контексті слід назвати працю П. Бойка та Б. Максимюка «Літопис ветеринарної медицини Волині. Історія створення та сучасність» [341] та роботу Б. Максимюка «Зооветеринарне постачання на Волині» [453]. Не варто також недооцінювати невеликі публікації, написані переважно дослідниками-аматорами, які стосуються історії та виробничої діяльності окремих підприємств Волинської області. Автор опрацювала низку таких робіт, що дають можливість більш конкретно і предметно, на прикладі окремих заводів і трудових колективів простежити тенденції господарського розвитку Волині досліджуваного періоду (Ковельський завод сільськогосподарських машин, Луцький картонно-руберойдовий завод, Луцький завод синтетичних шкір, Луцький шовковий комбінату та ін.) [327, 409, 442, 448, 449, 465].

Третю групу історіографії складають праці зарубіжних учених, зокрема представників західної української діаспори. Вони дають критичну оцінку радянської тоталітарної системи, в тому числі планово-директивної моделі господарювання. У роботах цих авторів наводиться великий фактичний матеріал, зібраний з відкритих, офіційних радянських джерел, насамперед з газетної періодики, статистичних довідників, документів партійних і державних органів. Одним із найбільш повних і ґрунтовних досліджень з історії України 50–80-х років ХХ ст. стала монографія Б. Левицького «Політика і суспільство в радянській Україні 1953–1980», видана у 1984 р. в Едмонтоні [587]. Ця праця, без сумніву, є вагомим внеском у вивчення новітньої історії України, але вона прямо не торкається проблем господарського життя Волині і в ній відсутній сучасний джерельний матеріал.

Значний науковий інтерес становить робота І. Майстренка, присвячена історії Комуністичної партії України [451]. Автор вказує на ключову роль партії в політичній системі СРСР і відповідно – Української РСР. Він підкреслює цілковитий контроль з боку Компартії України за всіма сферами суспільного життя республіки, в тому числі за господарським. Та все ж у вказаній праці недостатньо уваги приділяється питанням партійного керівництва економікою України, в ній відсутній матеріал з господарського життя Волинської області. Серед робіт українських діаспорних учених варто назвати також публікації М. Прокопа [520], які стосуються різних аспектів суспільного розвитку УРСР і містять глибоку характеристику політичних, економічних і культурних процесів, розкривають корінні суперечності радянської тоталітарної системи. Окремі питання, що торкаються нашої тематики, порушуються в роботах Б. Нагайла [588] та інших учених.

Загальним проблемам історії СРСР другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. присвячено чимало праць російських дослідників. На нашу думку, особливе зацікавлення викликають ґрунтовні дослідження І. Земцова «Крах епохи» [389], М. Геллера та О. Некрича «Утопія при владі» [363], а також Р. Піхої «Під знаком Сталіна», «Радянський Союз: історія влади. 1945–1991», «Москва. Кремль. Влада. Дві історії однієї країни. Росія на зламі тисячоліть, 1985–2005» [500–503]. Привертають увагу роботи Є. Артьомова «Науково-технічна політика в радянській моделі пізньоіндустріальної модернізації» [328], Г. Іванової «На порозі “держави загального благоденства”: Соціальна політика в СРСР (середина 1950-х – початок 1970-х років)» [392]. Варто назвати також колективні праці з історії радянського суспільства [505], зокрема видану в 2014 р. «Історію Комуністичної партії Радянського Союзу» [395].

У західній зарубіжній історіографії зберігається традиційно великий інтерес до радянської тематики. В працях сучасних західних дослідників залучено чималий документальний матеріал з архівів Російської Федерації, розсекречений упродовж двох минулих десятиліть. Ці роботи відзначаються

високим аналітичним рівнем, глибокою і всебічною характеристикою різних сторін життя радянського суспільства, увагою до соціальних проблем, історії повсякдення тощо. Серед загальних праць варто виділити роботи Дж. Боффа [344], Н. Верта [354], Дж. Кіпа [585], В. Лакера [584], М. Маля [456], Дж. Хоскінга [564], Л. Шапіро [573], присвячені історії Радянського Союзу. Зі спеціальних досліджень радянської планово-директивної системи назвемо цікаву роботу американського вченого П. Грегорі «Політична економія сталінізму» [368], в якій розглядаються різні аспекти становлення, функціонування і занепаду радянської господарської моделі.

Завершуючи огляд історіографії проблеми, вкажемо також на автореферати дисертацій, присвячених різним проблемам економічного розвитку України і західних областей УРСР. За останні роки було захищено низку докторських і кандидатських дисертацій, які стосуються близької, суміжної з нашим дослідженням тематики. Серед них роботи Р. Вепрів [591], С. Давидович [592], Н. Жулканич [593], М. Ігнатенко [594], Г. Кривчика [595], О. Кузнецова [596], В. Михайлюка [597], О. Михальчук [598], С. Падалки [599], Я. Шабали [600]. Абсолютна більшість з названих праць порушує проблеми аграрної політики радянської влади, розвитку українського села. Одна з вказаних дисертацій – Я. Шабали – присвячена аграрним реформам на Волині ХХ – початку ХХІ ст.

Таким чином, огляд історіографії свідчить про значний масив наукової літератури з питань економічного розвитку України і відносно невелику кількість публікацій, безпосередньо пов'язаних з вивченням господарського життя Волинської області другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. У радянській історіографії було нагромаджено великий емпіричний матеріал з вказаної тематики, проте його теоретико-методологічне осмислення базувалося на вузьких класових підходах, на жорстких політико-ідеологічних обмеженнях. З утвердженням сучасної демократичної Української держави вітчизняна історіографія зробила значний крок уперед в переосмисленні минулого, зокрема у вивченні

проблем економічного розвитку УРСР періоду «застою». В зарубіжній історіографії також написано чимало серйозних праць, які стосуються насамперед загальних питань функціонування радянської тоталітарної системи, планово-директивної економіки. Проте в історичній науці відсутні спеціальні комплексні дослідження, присвячені економічному розвитку Волинської області зазначеного періоду.

1.2. Джерельна база

Історичні джерела – своєрідна об'єктивна передумова пізнання минулого. Британський філософ та історик Р. Колінгвуд стверджував, що джерело – це сировина, з якої виготовляють історію. Зрозуміло, що без пошуку і ретельного вивчення широкого кола джерел серйозне вивчення історичної дійсності неможливе.

Під час написання дисертації й опрацювання відповідних наукових проблем автор спиралася на різноманітні за формою, походженням, змістовим наповненням та інформаційною цінністю джерела. Український джерелознавець В. Стрельський виділяв сім родів джерел: речові, зображальні, етнографічні, лінгвістичні, усні, звукові та писемні [336]. Основу джерельної бази дисертації складають саме писемні джерела, які ми поділяємо на такі основні групи: неопубліковані документи; опубліковані документи і матеріали; статистичні збірники і довідники; спогади та мемуари; періодичні видання. Сукупність окреслених джерел створює достатню основу для дослідницької роботи над темою.

Вагоме місце в дисертації займають архівні матеріали. Автор намагалася вивчити і залучити ширше коло неопублікованих документів, щоб мати можливість порушити малодосліджені аспекти проблеми, заповнити певні прогалини у вивченні економічного розвитку Волинської області другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. Введення у науковий обіг нових джерел, насамперед раніше невідомих архівних документів, дозволяє по-новому підійти до висвітлення окремих явищ і

подій, дати більш повну та об'єктивну оцінку процесам, що відбувалися в розвитку економіки, показати здобутки і труднощі, притаманні господарському життю Волині 60–80-х рр. ХХ ст. [452].

У роботі використано документи з фондів таких державних архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської області). Автор також опрацювала низку справ, які зберігаються в поточному архіві Головного управління статистики у Волинській області. Використаний у дисертації архівний матеріал вводиться до наукового обігу здебільшого вперше і має достатню інформативну наповненість.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігаються документи Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, республіканських міністерств і відомств, які охоплюють період до 1985 р. включно. Серед значної кількості джерел, зосереджених у фондах ЦДАВО України, до роботи залучено, з огляду на обрану проблематику, передусім матеріали фонду 27 – Міністерства сільського господарства УРСР. На наше переконання, вони є базовими для розуміння і предметного розгляду тих процесів, які відбулися в сільському господарстві республіки в досліджуваній період. Тут містяться численні партійні та урядові постанови, накази і розпорядження міністерства, документи його структурних підрозділів. У справах фонду знаходимо звіти, довідки та інформаційні записки, скеровані міністерством і місцевими органами в ЦК Компартії України, Раді Міністрів УРСР, листування з ЦК Компартії України, галузевими комісіями УРСР з різних питань, статистичні матеріали про виконання планів розвитку сільського господарства тощо.

Великий масив документів міститься у фонді 337 – Міністерства економіки України. Так, в описах 21 та 39 зберігаються справи, які стосуються запровадження господарської реформи 1965 р., нових методів

планування та економічного стимулювання, розвитку спеціалізації й кооперування виробництва та ін. У справах згаданих описів привертають увагу також інші документи, зокрема зведений план розвитку сільського господарства в колгоспах УРСР, доповідні записки про виконання доручень, постанов і розпоряджень органів влади, про хід механізації та електрифікації сільського господарства тощо.

В описі 45 ЦДАВО України знаходяться цікаві справи, в яких йдеться про впровадження нових методів планування та економічного стимулювання, поділ промислової продукції на категорії, містяться переліки проблемних питань в системі управління економікою, інструктивні вказівки щодо переведення промислових підприємств на госпрозрахунок і т. ін. В описах 47 і 48 ми віднайшли матеріали про впровадження й використання автоматизованих систем управління та електронної обчислювальної техніки в господарстві УРСР, про заходи щодо підвищення якості продукції та її стандартизації.

Значна кількість важливих для нас джерел зосереджується у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. У фонді 1 – Центрального комітету Комуністичної партії України – зберігаються матеріали з'їздів і пленумів ЦК, протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК, документи відділів ЦК Компартії України, в тому числі його таємна частина. Важливий джерельний матеріал міститься в справах опису 25, де зберігаються документи загального відділу ЦК Компартії України. Це численні записки відділів ЦК КПУ, інформації і доповідні записки міністерств і відомств, у тому числі про факти порушення трудового законодавства і заходи щодо їх недопущення, про серйозні недоліки в плануванні виробництва і закупівель сільськогосподарських продуктів, про труднощі й проблеми в розвитку індивідуальних підсобних господарств та ін.

У справах опису 25 ЦДАГО України знаходяться документи про розвиток промисловості республіки та окремих областей УРСР, про хід будівництва великих підприємств, зокрема Луцького електроапаратного

заводу, а також інших важливих господарських об'єктів. В описі 32 цього архіву зосередженні справи, що містять різноманітні довідки та інформації відділу транспорту і зв'язку ЦК КПУ, повідомлення про заходи щодо зміцнення економіки відстаючих господарств, записки з питань сільського будівництва, газифікації сільських населених пунктів, проведення меліоративних робіт тощо.

Основу джерельної бази дисертації склали матеріали Державного архіву Волинської області, оскільки в центральних архівах інформація щодо господарського розвитку Волинської області надзвичайно розпорошена і несистематизована. Тим часом справи Державного архіву Волинської області більш повно і різнобічно відображають основні питання дослідження і дозволяють висвітлити ключові моменти розвитку промисловості та сільського господарства Волині. У роботі використано матеріали окремих місцевих державних органів влади і проаналізовано документи тих промислових підприємств, які діяли в досліджуваній період на території області. Опрацьовано також фонди, що містять відомості про різні аспекти розвитку сільського господарства краю та сфери обслуговування цієї галузі.

При вивченні стану важкої промисловості Волинської області в 60–80-х роках ХХ ст. автор використала матеріали з фондів: Р-366 (оп. 4) – Відкритого акціонерного товариства «Волиньпаливо», Р-1168 (оп. 2) – Луцького автомобільного заводу, Р-2506 (оп. 1) – Відкритого акціонерного товариства «Волиньдеревпром», Р-2828 (оп. 1) – Львівсько-Волинської районної інспекції з контролю якості вугілля, Р-2954 (оп. 1) – Акціонерного товариства «Ковельсільмаш», Р-2973 (оп. 1) – Луцького картонно-руберойдового заводу, Р-3155 (оп. 1) – Відкритого акціонерного товариства з газопостачання та газифікації «Волиньгаз», Р-3411 – Відкритого акціонерного товариства «Оснастка». У перелічених фондах знаходяться накази і розпорядження міністерств та відомств, звіти про роботу вказаних організацій та конкретних підприємств, постанови Волинського обласного Комітету народного контролю, різні інформації і довідки тощо.

Стан легкої промисловості Волині у досліджуваній період широко проілюстрований у справах із фондів: Р-1539 (оп. 1) – Горохівського цукрового заводу, Р-2642 (оп. 1) – Відкритого акціонерного товариства «Волиньмолсервіс», Р-2893 (оп. 1) – Гнідавського цукрового комбінату, Р-3209 (оп. 1) – Відкритого акціонерного товариства Волинський завод з виробництва синтетичних шкір «Синтетика». В них міститься великий фактичний матеріал, що стосується галузей промисловості групи «Б» та окремих промислових підприємств. На основі вказаних архівних фондів автор дослідила деякі важливі наукові сюжети, пов'язані з розвитком легкої та харчової промисловості Волинської області.

У дисертації використано чимало архівних документів, які відображають стан сільського господарства і сфери виробничого обслуговування галузі, зокрема з фондів: Р-28 (оп. 3) – Волинського обласного підприємства електрозв'язку «Волиньтелеком», в якому знаходимо рішення Волинського облвиконкому і листування з обласним комітетом Компартії України з питань роботи органів зв'язку та ін.; Р-32 (оп. 18) – Управління сільського господарства і продовольства Волинської обласної державної адміністрації, де зберігаються накази Міністерства сільського господарства УРСР, рішення виконкому обласної Ради депутатів трудящих, накази самого обласного управління сільського господарства, численні річні звіти про роботу різних галузей та окремих підприємств тощо.

Значний інтерес становлять документи з фондів: Ф. Р-499 (оп. 2) – Прикордонної державної інспекції по карантину рослин, Р-630 (оп. 1) – Волинського державного підприємства «Сортонасінняовоч», Р-1914 (оп. 1) – Волинського обласного управління водних ресурсів і водного господарства, Р-2200 (оп. 1) – Волинського обласного агентства «Союздрук», Р-2326 (оп. 1) – Інспектури Державної комісії України з випробування та охорони сортів рослин у Волинській області, Р-2371 (оп. 1) – Волинської обласної державної насінневої інспекції, Р-2404 (оп. 1) – Волинської обласної державної станції

захисту рослин, Р-3077 (оп. 1) – Волинського спеціалізованого тресту м'ясо-молочних радгоспів.

У роботі використано матеріали ще кількох фондів, які стосуються сільського господарства: Р-3148 (оп. 1) – Волинського обласного міжгосподарського об'єднання з агропромислового будівництва та ремонту сільських шляхів «Волиньагрошляхбуд», Р-3170 (оп. 1) – Державної інспекції по заготівлях і якості сільськогосподарської продукції Волинської обласної державної адміністрації, Р-3176 (оп. 1) – Волинського обласного міжгосподарського виробничого сортонасінницького об'єднання «Сортонасінпром», а також Р-3454 (оп. 1) – Волинського обласного сільськогосподарського акціонерного товариства закритого типу з виробництва та реалізації насіння кормових культур «Волиньнасінтрав».

Важливий статистичний матеріал, який дозволяє відтворити цілісну картину економічного розвитку Волинської області в 60–80-х роках ХХ ст., зберігається в поточному архіві Головного управління статистики у Волинській області. У відділах промисловості й сільського господарства цього статистичного управління опрацьовано «Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР» [166–176], які дозволяють відтворити динаміку промислового і сільськогосподарського виробництва у Волинській області, простежити важливі тенденції економічного розвитку та численні конкретні господарські показники в області та районах тощо.

Зокрема, в справах поточного архіву Головного управління статистики у Волинській області міститься розгорнутий статистичний матеріал, що стосується випуску промислової продукції в області, валової продукції окремих промислових підприємств, основних виробничих фондів промисловості, зміни продуктивності праці та ін. Тут знаходимо значний статистичний матеріал про валовий збір сільськогосподарських культур на Волині, урожайність зернових та інших культур (у різних категоріях господарств), матеріально-технічну базу колгоспів і радгоспів, чисельність

парку тракторів і комбайнів, використання електроенергії в господарському житті, кількість механізаторів тощо. Цей статистичний матеріал значно доповнює архівні документальні джерела і в багатьох випадках конкретизує картину економічного життя в області.

Наступну групу джерел становлять опубліковані документи і матеріали. Серед них слід назвати видання документів КПРС і Компартії України, оскільки саме керівні партійні органи визначали основні напрями економічної політики в СРСР та союзних республіках. Це «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971)» [186], «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1988)» [187], «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [185], «Рішення партії та уряду з господарських питань» [199], стенографічні звіти і матеріали з'їздів та пленумів ЦК КПРС, Компартії України [189, 190, 191, 193–197, 202–216]. Звичайно, вони потребують критичної оцінки і співставлення з іншими джерелами.

Важливе значення при вивченні економічного розвитку Волинської області має опрацювання документів Верховної Ради СРСР та УРСР, Ради Міністрів СРСР та УРСР. Так, у роботі над темою автор використовувала Основні напрями економічного і соціального розвитку УРСР на окремі п'ятирічки [198, 200], збірники законів та указів Президії Верховної Ради СРСР та УРСР [180–184]. Вони дають можливість розглянути питання господарського життя Волині в широкому загальносоюзному і республіканському контексті, на фоні загальних економічних проблем Радянського Союзу та УРСР у період «застою».

Певний інтерес становлять збірники документів і матеріалів, які безпосередньо стосуються Волинської області, її суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку в другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. Мова йде про видані в радянський період добірки документів, зокрема «Волинь Радянська. 1965–1975 рр.» [177], «Луцьку 900 років. 1085–1985» [188], «Соціалістичні перетворення в західних областях

Української РСР в 1939–1979» [201]. У роботі використано також кілька інших видань того періоду, в тому числі «Міський комплексний план заходів по підвищенню якості роботи і якості продукції “п’ятирічка якості” на 1976–1980 рр.» [192].

Звісно, добір документів до таких збірників здійснювався з партійно-політичних позицій, аби засвідчити успіхи і перемоги радянської влади в різних сферах суспільного життя. Проте при належній критичній оцінці наведений в них фактичний матеріал, безумовно, заслуговує уваги дослідників. Для прикладу, вказані збірники включають відомості про основні напрями розвитку народного господарства Волинської області, підсумки виконання п’ятирічних планів у досліджуваній нами період, постанови уряду та накази міністерств про створення промислових підприємств, документи про підсумки проведення звітно-виборних зборів у колгоспах області тощо.

Наступну групу джерел складають статистичні збірники і довідники, без яких вивчення соціально-економічної тематики абсолютно неможливо. Не підлягає сумніву той факт, що радянські органи статистики нерідко маніпулювали даними задля вигідних для влади показників. Проте цей факт не звільняє дослідника економічної історії від необхідності ретельно вивчати офіційну радянську статистику, оскільки вона, попри зроблене застереження, відтворює загальні тенденції господарського розвитку СРСР, союзних республік та окремих областей. Крім того, в нашому розпорядженні немає іншої, альтернативної статистика, достовірність якої була б визнана фахівцями-економістами.

З другої половини 50-х років ХХ ст. у Радянському Союзі стали постійно видаватися статистичні щорічники «Народне господарство СРСР» [235–245] і «Народне господарство Української РСР» [225–234]. Автор використала вказані збірники у своєму дослідженні, щоб простежити динаміку розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва, загальні тенденції господарського життя СРСР та УРСР і специфічні риси

економіки Волинської області. При цьому слід підкреслити, що статистичні щорічники 60-х років і першої половини 70-х років ХХ ст. відзначалися великим обсягом і різноманітністю матеріалу. Натомість щорічники другої половини 70-х років і особливо – першої половини 80-х років, коли чітко виявилось сповільнення темпів економічного розвитку СРСР, містили відчутно менший і значно скупіший за якістю матеріал.

Це твердження стосується також даних, які наводилися по областях у щорічниках «Народне господарство Української РСР». Відсутність статистичних даних з багатьох показників економічного життя областей УРСР в щорічниках другої половини 70-х – першої половини 80-х років ХХ ст. створює певні труднощі для дослідників, змушуючи їх звертатися до поточних архівів обласних статистичних управлінь та відповідних фондів державних архівів. Разом з тим у роботі також використано статистичні збірники, які прямо стосуються Волинської області й містять надзвичайно цікавий матеріал про її соціально-економічний розвиток. Мова йде про збірники «Народне господарство Волинської області: Статистичний збірник» [223–224], видані в 1965 р. і 1971 р., а також збірник «Соціально-економічна характеристика сільських населених пунктів Волині (за даними одноразового обліку на 01.01.91)» [246], в якому подається значний статистичний матеріал про волинське село, зокрема станом на 1 січня 1986 р., тобто на кінець досліджуваного нами періоду.

Крім того, в дисертації використано видання «Волинська область за роки Радянської влади (1940–1966 рр.): Статистичний збірник» [218], «Волинська обласна партійна організація в цифрах: (1939–1980 рр.)» [217], «Волинь в одинадцятій п'ятирічці» [220], «Волинь – від з'їзду до з'їзду, грудень 1985» [219]. У цих статистичних збірниках наведені окремі дані про різні аспекти господарського розвитку Волинської області в досліджуваний період. Вони повною мірою не вичерпують потребу в господарській статистиці, але разом з іншими згаданими статистичними джерелами

створюють цілком достатню основу для аналізу соціально-економічних процесів на Волині.

Особливе місце у дослідженні займає мемуарна література, яка висвітлює минуле з позиції конкретної людини. В спогадах дається суб'єктивна оцінка певних історичних явищ, подій, відомих і малознаних постатей. Проте такий начебто вузький, обмежений і дуже суб'єктивний погляд має для історика важливе пізнавальне значення, оскільки він відображає не лише особисту позицію окремих людей, але й тодішню суспільну свідомість. Через призму такого особистого, приватного сприйняття дійсності вимальовується загальна картина тодішнього суспільного буття. Тому недооцінювати спогади в системі джерел ніяк не можна.

Глибшому розумінню політичних і соціально-економічних процесів, які відбувалися в СРСР та Україні другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст., сприяло знайомство зі спогадами В. Врублевського [248], Л. Кравчука [249], А. Ляшка [250], В. Масола [251], М. Хрущова [253], П. Шелеста [255, 256], О. Яковлева [257]. Значний інтерес викликають спогади О. Бермана «Епоха на прохідній» [247], в яких на переконливій документальній основі автор аналізує проблеми радянської економіки, пише про історію промисловості Волині, характеризує роботу Луцького приладобудівного заводу.

У дисертації також залучено матеріали періодичних видань, насамперед тих, що видавалися у Волинській області [258–316]. В них наводиться великий фактичний матеріал про розвиток різних галузей економіки краю, про діяльність багатьох промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, про життя численних трудових колективів та окремих працівників. У газетних публікаціях знаходимо чимало цікавих деталей про практичне втілення господарських починань того періоду, про успіхи і проблеми звичайних людей. В дисертації використані матеріали з періодичних видань «Радянська Волинь», «Будівельник Волині», «Слово

правди», «Слава праці», «Колос», «Колгоспна правда», «Світло Жовтня», «Прапор Леніна», «Молодий ленінець».

Як бачимо, сьогодні історично доступний значний масив документів і матеріалів, які в тій чи іншій мірі торкаються проблем розвитку промисловості й сільського господарства Волинської області другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. У роботі залучено окремі неопубліковані документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Волинської області, а також поточного архіву Головного управління статистики у Волинській області. Важливими джерелами для вивчення економічного розвитку Волині стали також опубліковані документи і матеріали, статистичні збірники і довідники, спогади і періодика. Залучення такого комплексу джерел дозволило розкрити порушені автором проблеми.

1.3. Методологічні засади дослідження

Методологія – система принципів і способів, правил і нормативів пізнання. Сучасна методологія історії складна за змістом і формами та характеризується різноманітними, інколи протилежними підходами до вивчення історичного процесу. Різна методологія зумовлена відмінностями у світогляді вчених і осягненні та розумінні ними світу історії, умовами їх соціального та індивідуального буття.

Згідно з Р. Колінгвудом, методологія історії слугує керівництвом до пошуку історичного знання та логічного мислення [342, 424]. Технологія історичного дослідження і процес пізнання передбачають наявність певної суми знань, а також різноманітних прийомів дослідницької роботи. Вчений має справу з логікою історичного процесу, в якому треба розкрити причину, наслідок, численні внутрішні й зовнішні зв'язки та залежності.

Для того щоб виробити науковий підхід до історичного минулого, слід правильно визначити характерні риси конкретного суспільного явища,

виявити умови і причини виникнення, етапи його становлення і розвитку, з'ясувати його різноманітні зв'язки з іншими явищами та процесами тощо. Згаданий Р. Колінгвуд сформулював наступні основні підходи до вивчення минулого, які автор також враховувала у своєму дослідженні:

– історик може вивчати лише те минуле, яке живе в сучасності, тобто нинішній вчений має можливість вивчати певний період історії лише настільки, наскільки в сучасності ще живуть способи мислення людей даного періоду;

– історія як наука – це насамперед відтворення вченим усієї сукупності думок того часу, що він вивчає, оскільки будь-яка історія є нічим іншим, як історію думки;

– історичне знання є не просто вивченням думок минулого, а відтворенням їх у контексті сучасної суспільної думки, що дозволяє розрізнити минуле і сьогодення [424].

З нашої точки зору, окреслені підходи мають важливе значення в пошуках історичної правди і доборі необхідних методів і прийомів історичного пізнання. Зокрема, об'єктивне відтворення минулого, глибоке розуміння мотивів і визначальних факторів подій значною мірою залежить від осягнення зазначеного «способу мислення людей», тобто тодішньої суспільної свідомості, соціальної психології, пануючої ментальності. Це означає, що дослідник не повинен применшувати роль таких, здавалося б, другорядних і суб'єктивних за своїм змістом джерел, як спогади сучасників і різноманітні свідчення очевидців минулих подій, які дозволяють простежити внутрішню логіку і певну суспільну вмотивованість поведінки конкретних людей та цілих соціальних груп.

У сучасній методології існують різноманітні погляди на вивчення історії, численні і подекуди відмінні трактування суспільних реалій. Однак така різноманітність теоретичних підходів не означає, що вчені-історики повинні відмовитися від спроби концептуального осмислення минулого. Навпаки, ігнорування таких загальних методологічних принципів веде до

спотворення дослідження та його результатів, до механічного переказу окремих фактів без з'ясування причинно-наслідкових зв'язків подій та широкого загальноісторичного контексту. Наука пізнає навколишній світ за допомогою різних підходів, серед яких виокремлюють системний, комплексний, діалектичний, синергетичний, культурологічний, аксіологічний, структурно-функціональний тощо.

Історична методологія визначає ціль пізнання, об'єкт і предмет дослідження, науковий і соціальний статус науки, її дисциплінарну будову, теорію історичного пізнання. Вона вивчає специфіку основних теоретико-методологічних напрямків в історичній науці, різних наукових шкіл, формує науково-пізнавальні передумови для здійснення конкретних історичних досліджень. Оскільки на зміну тоталітарним та авторитарним режимам у світі приходять демократичні політичні системи, то нав'язана владою ідеологія має змінитися плюралізмом поглядів і думок, визнанням багатьох підходів до вивчення історії, різних точок зору на минуле. Тому при розгляді окремих наукових проблем учений повинен обов'язково враховувати ці різноманітні підходи до висвітлення досліджуваної проблеми.

У радянський період методологія історії базувалася на марксистсько-ленінській теорії і всіляко протиставлялася концепціям зарубіжної історіографії, що трактувалася як ворожа, буржуазна і тим самим начебто ненаукова. В. Ленін і його наступники відверто говорили про необхідність дотримання основоположних для більшовиків засад класовості та партійності. Інакше кажучи, в оцінці окремих історичних явищ і подій вчені повинні були керуватися не принципом об'єктивності, не пошуком історичної правди, а так званім класовим підходом, потребами й інтересами комуністичної партії. Завдяки цьому радянська історична наука незмінно виконувала соціальне замовлення влади і пристосовувала фактичний матеріал до наперед визначених теоретико-політичних схем.

Зрозуміло, що сьогодні, в умовах демократичної Української держави, вчені-історики отримали можливість знайомитися з усіма надбаннями

світової історичної, філософської, соціологічної, політологічної думки, щоб знайти найбільш адекватні теоретичні моделі історичного процесу та визначити оптимальний методологічний інструментарій для здійснення конкретно-історичних досліджень. У своїй науковій роботі автор також прагнула спиратися насамперед на загальноновизнані принципи пізнання дійсності, а саме: історизму, об'єктивності, системності, сходження від абстрактного до конкретного, взаємозв'язку історичного та логічного, загального зв'язку та розвитку, а також термінологічний, функціональний, когнітивний (пізнавальний) тощо.

Так, принцип історизму вимагає від дослідника розглядати певне явище в конкретних історичних вимірах, у чітко визначеному просторі й часі, як наслідок закономірних суспільних процесів. Тож вивчення економічного розвитку Волинської області в другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. ми базуємо не тільки на загальній характеристиці радянської економічної системи, але й на конкретному аналізі попереднього історичного періоду, на з'ясуванні здобутків і проблем господарського життя часів хрущовської «відлиги», які заклали певний фундамент соціально-економічних процесів і визначили окремі принципові тенденції господарського розвитку.

Згідно з цим принципом, соціальні явища характеризуються закономірним, спрямованим і необоротним розвитком, боротьбою внутрішніх суперечностей на кожному етапі історії. Його застосування дозволяє розглянути кожне явище крізь призму конкретного досвіду історії, при збереженні причинних зв'язків між різними явищами і подіями. Він дає можливість, так би мовити, увійти в історію, зрозуміти її, оцінити мотиви вчинків і самі вчинки історичних діячів. Принцип історизму також передбачає необхідність розгляду проблеми альтернативності суспільного розвитку і пізнання минулого, різних тенденцій в історичному процесі та оцінки їхньої реалізації [526].

Принцип об'єктивності вимагає від ученого уникати всілякої політичної та ідеологічної упередженості, дотримуватись логіки фактів, а не наперед заданих схем. У контексті нашого дослідження це означає необхідність ретельного вивчення усієї сукупності відомостей, архівних документів, статистичних даних і свідчень сучасників, щоб не допустити спрощеного, викривленого, однобічного тлумачення проблеми і відтворити різні грані та прояви економічне життя Волині окресленого періоду. Вчений повинен не допускати суб'єктивних помилок і впливу інтересів, не пов'язаних із досягненням наукової істини. Повинен розглядати історичні явища і події у всій їхній складності, багатогранності, суперечливості, з урахуванням сукупності позитивних і негативних сторін їхнього змісту, незалежно від того, чи подобаються вони дослідникові чи ні. Умовами об'єктивності наукових висновків та інформації є точність, обґрунтованість, надійність, достовірність, наукова аргументованість.

З цим принципом тісно пов'язаний принцип системності, що визначає необхідність вивчення обраного вченим об'єкта як внутрішньо складного, багатопланового і водночас цілісного суспільного явища. У нашому випадку мова йде про те, щоб не тільки вивчати окремі структурні елементи промисловості й сільського господарства, але й роль і місце цих галузей в економіці Волинської області як цілісній господарській системі. З іншого боку, вказаний принцип вимагає розглядати певний об'єкт як компонент більш складної багатофункціональної суспільної системи. У дисертації автор намагалася послідовно дотримуватись вказаного принципу, досліджуючи господарство Волині в контексті розвитку економіки Української РСР і як складову частину всієї господарської системи СРСР.

Принцип системності передбачає, що всякий предмет історичного дослідження має розглядатися у взаємозв'язку всіх його елементів, у його внутрішніх і зовнішніх зв'язках. Якщо говорити точніше, основними відмітними рисами системного підходу є цілісність, яка дозволяє вивчати об'єкт одночасно і як єдине ціле, і як підсистему вищих рівнів; ієрархічність

побудови, при якій відбувається взаємодія окремих підсистем, зокрема керуючої і керованої; структуризація, яка дозволяє аналізувати окремі елементи системи і їх взаємозв'язки в рамках конкретної організаційної структури. Як правило, процес функціонування системи обумовлений не стільки особливостями її окремих елементів, скільки властивостями самої структури.

Не менш важливе значення для істориків має міждисциплінарний підхід, який передбачає зв'язок і постійну взаємодію різних наук та наукових напрямів. Міждисциплінарні підходи й методи пізнання виникають на межі різних наукових дисциплін і притаманні сучасним науковим дослідженням, відображають інтегративні тенденції в розвитку науки. Вивчення за їхньою допомогою різних історичних об'єктів, у тому числі проблем соціально-економічного розвитку суспільства, дає можливість отримати нове знання. Не випадково видатні французькі вчені М. Блок та Л. Февр говорили про подолання роз'єднаності суспільних наук, про необхідність взаємодії всіх галузей історичного пізнання для досягнення спільної мети. Це ж значною мірою пояснює підвищений інтерес учених-істориків до загальних питань і проблем, що виникають «на стику» історії та інших наукових дисциплін.

У своїй роботі з вивчення економічного розвитку Волинської області другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. автор спиралася не тільки на перевірені часом і світовою наукою принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності та ін., але й на загальнонаукові методи і прийоми дослідження – аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, аналогію та узагальнення, на важливі міждисциплінарні методи – статистичний, класифікації, структурно-системний, а також конкретно-історичні методи – проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний тощо. Застосування різноманітного наукового інструментарію дозволило автору опрацювати досить значний фактичний матеріал, систематизувати і проаналізувати його, зробити самостійні висновки та узагальнення.

Однією з принципових основ дослідження стала концепція тоталітаризму, яка розкриває сутність радянської системи і характер політичних та соціально-економічних відносин в СРСР. У праці використано ґрунтовні й основоположні праці з теорії тоталітаризму, написані Х. Арендт, З. Бжезинським, Л. Колаковським, К. Фрідріхом, Л. Шапіро та іншими західними вченими [582, 583, 585, 590]. У своєму дослідженні автор виходила з того, що політика «відлиги», лібералізації і десталінізації суспільства, яка проводилася за правління М. Хрущова, не змінила тоталітарної природи радянської системи. З цього випливало, що в досліджуваний період економічний розвиток СРСР, окремих союзних республік та їх регіонів визначався цілковитим пануванням держави над суспільством, зокрема центральних владних структур – над всією економікою країни.

У роботі автор також керувалася теорією державно-адміністративного соціалізму, яка деталізує і переводить в конкретну історичну площину радянської дійсності вчення про тоталітаризм. Ця теорія зародилася ще на початку існування радянської влади, коли численні критики більшовизму предметно вказували на всевладдя державно-бюрократичного апарату в радянській Росії та інших радянських республіках. Не тільки так звані буржуазні вчені, але й видатні представники соціал-демократії і навіть діячі Російської комуністичної партії (більшовиків) заперечували народний, пролетарський характер радянської влади і твердили про диктатуру партії, панування бюрократії в країні. Серед найбільш яскравих критиків державно-бюрократичного соціалізму в середовищі соціалістичного і комуністичного рухів варто назвати насамперед К. Каутського та Л. Троцького [252, 330, 414–416].

Важливе значення для предметного аналізу механізмів функціонування радянської економіки вказаного періоду мають праці істориків, філософів, політологів, написані в період так званої горбачовської перебудови і після розпаду СРСР. В умовах поступового відходу від догматичного марксизму-ленінізму вони зробили значний крок вперед в аналізі радянської командно-

адміністративної моделі господарювання. Саме в другій половині 80-х років ХХ ст. почалося вивчення реальних суперечностей, притаманних планово-директивній економіці, численних проблем і труднощів у розвитку промисловості та сільського господарства, які в той період означували як «деформації», «негативні тенденції» та «механізми гальмування» економіки. Щоправда, в такий спосіб, з допомогою згаданих понять і концепцій у період «перебудови» певною мірою згладжувалась системна сутність існуючих проблем, приховувались корінні і не виправні пороки тоталітарної, державно-адміністративної економіки СРСР та союзних республік [348, 374, 418, 422, 450, 461, 508, 527, 543].

У дослідженні обраної тематики важливе теоретико-методологічне значення мають також сучасні трактування економічної історії СРСР, що пропонуються західними дослідниками. Для них характерна широка концептуальна різноманітність, коли, поряд із згаданою теорією тоталітаризму, пропонується чимало інших теоретичних тлумачень природи радянської економічної системи (теорії мобілізації, модернізації, форсованого розвитку та ін.) [330, 388, 589]. Наукова цінність таких теорій полягає в тому, що вони акцентують увагу на окремих важливих сторонах, вагомих рисах радянської економічної моделі. Тим самим вони значно збагачують і конкретизують наші уявлення про природу та конкретні механізми функціонування цієї господарської системи.

Проголошення незалежності поклало початок новому етапові історії України, переходу на якісно вищий рівень суспільного розвитку. В умовах демократії розгорнувся складний процес трансформації історичної науки, переосмислення минулого України та окремих її регіонів на новітніх методологічних засадах. Вчені-історики позбулися нав'язаних радянською владою політико-ідеологічних догм, які негативно позначалися на творчому пошуку і спотворювали історичне минуле. Застосування сучасних теоретико-методологічних підходів, заснованих на принципах історизму, об'єктивності, системності, політичного плюралізму, а також різноманітних методів

наукового пізнання дало можливість автору опрацювати значний фактичний матеріал, систематизувати і проаналізувати його, зробити самостійні висновки та узагальнення.

Висновки до розділу 1

Отже, огляд історіографії, зроблений у цьому розділі, свідчить про значний масив наукової літератури з питань економічного розвитку України і відносно невелику кількість публікацій, безпосередньо пов'язаних з вивченням господарського життя Волинської області другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. У радянській історіографії було нагромаджено великий емпіричний матеріал із вказаної тематики, проте його теоретико-методологічне осмислення базувалося на вузьких класових підходах, на жорстких політико-ідеологічних обмеженнях. З утвердженням сучасної демократичної Української держави вітчизняна історіографія зробила значний крок уперед в переосмисленні минулого, зокрема у вивченні проблем економічного розвитку УРСР періоду «застою». В зарубіжній історіографії також написано чимало серйозних праць, які стосуються насамперед загальних питань функціонування радянської тоталітарної системи, планово-директивної економіки. Проте в історичній науці відсутні спеціальні комплексні дослідження, присвячені економічному розвитку Волинської області зазначеного періоду.

Аналіз джерельної бази дисертації показує, що сьогодні істориків доступний значний масив документів і матеріалів, які в тій чи іншій мірі торкаються проблем розвитку промисловості й сільського господарства Волинської області досліджуваного періоду. У роботі залучено неопубліковані документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Волинської області, а також поточного архіву Головного управління статистики у Волинській області. Важливими джерелами для вивчення економічного розвитку Волині стали

опубліковані документи і матеріали, статистичні збірники і довідники, спогади і періодика. Залучення такого комплексу джерел дозволило розкрити порушені автором проблеми.

У дисертації застосовано сучасні теоретико-методологічні підходи, засновані на принципах історизму, об'єктивності, системності, політичного плюралізму. Проголошення незалежності поклало початок новому етапу історії України, а водночас – якісно новому періоду в розвитку вітчизняної історіографії. В умовах демократичного суспільства відбувся складний процес переосмислення минулого, освоєння новітніх методологічних засад. Історики позбулися нав'язаних радянською владою політико-ідеологічних догм, які негативно позначалися на творчому пошуку. Застосування згаданих методологічних підходів і різноманітних методів наукового пізнання дозволило автору опрацювати значний фактичний матеріал, систематизувати і проаналізувати його, зробити самостійні висновки та узагальнення.

РОЗДІЛ 2

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ

2.1. Зміна системи управління

Зростаючі труднощі в економіці, проблеми з виконанням завдань семирічки (1959–1965 рр.) змусили нове державне керівництво на чолі з Л. Брежнєвим розпочати серйозну господарську реформу. У вересні 1965 р. пленум ЦК КПРС ухвалив постанову «Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва». В країні розгорнулась так звана косигінська економічна реформа, яка визначила основні тенденції розвитку промисловості СРСР та окремих союзних республік на наступний період радянської історії [197, с. 492–498].

За рішенням вересневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС було ліквідовано ради народного господарства (раднаргоспи), які діяли з 1957 р. і забезпечували доволі широкі права союзних республік в управлінні промисловістю та будівництвом. Згідно з ухвалою згаданого пленуму ЦК КПРС, було відновлено колишню, жорстко централізовану модель управління, яка функціонувала на основі насамперед союзних галузевих міністерств і відомств. Більше того, в другій половині 60-х років ступінь централізації в керівництві промисловістю і будівництвом суттєво підвищився, якщо порівнювати з першою половиною 50-х років ХХ ст.

З іншого боку, розпочата в 1965 р. реформа передбачала застосування деяких економічних важелів і стимулів для підвищення ефективності промислового виробництва. Вона проголошувала розширення самостійності підприємств і запроваджувала господарський розрахунок, який означав певний відступ від традиційних зрівняльних принципів організації господарства. Тим підприємствам, які краще працювали, залишали частину отриманого ними прибутку, розподіляючи ці кошти на три фонди: розвитку

виробництва; матеріального заохочення; соціально-культурних заходів та житлового будівництва [330; 546].

Перший фонд використовувався для розвитку і вдосконалення виробництва, зокрема придбання нового обладнання та поліпшення технічного оснащення заводів і фабрик. Із другого фонду здійснювалось матеріальне стимулювання кращих працівників підприємства, робітників та інженерно-технічного персоналу, насамперед нарахування різних премій та доплат. З третього ж фонду виділялися кошти на важливі соціально-культурні потреби працівників, у тому числі на спорудження заводських дитячих садків, будинків відпочинку, на житло та різні форми культурного обслуговування [197, с. 492–498; 528].

Однак вказана реформа, яку пов'язують передусім із іменем голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна, носила дуже непослідовний і суперечливий характер. У процесі її реалізації компартійно-радянське керівництво СРСР прагнуло поєднати цілком несумісні господарські механізми – традиційні, директивні і новаторські, по суті ринкові. Воно намагалося інтенсифікувати два взаємовиключні процеси: з одного боку, посилити централістські тенденції в економіці, а з іншого – запровадити окремі елементи ринкового господарювання. Останнє в умовах адміністративно-командної системи було фактично неможливим, тому реформа швидко вичерпалась [406, с. 485; 540; 360].

Вересневий (1965 р.) пленум ЦК КПРС гостро розкритикував стан планування в країні і запропонував шляхи вдосконалення методів планового керівництва господарством. Вагома роль у вирішенні цього завдання відводилась передусім Державному плановому комітетові СРСР і підпорядкованим йому Держпланам союзних республік. При Держплані СРСР працювала низка комітетів, які визначали перспективи розвитку відповідних галузей промисловості. Держплан УРСР встановлював раціональні пропорції в розвитку господарства республіки, узгоджував галузеві, відомчі і територіальні аспекти економічних планів, визначав шляхи

підвищення ефективності суспільного виробництва [562, с. 12–19; 4, арк. 5; 517].

В офіційних партійних і радянських документах говорилося про розширення прав союзних республік і місцевих Рад депутатів трудящих у плануванні виробництва. Проте насправді нова система управління відчутно обмежувала можливості союзних республік, знову підпорядковувала більшість промислових підприємств і будівельних організацій УРСР союзним галузевим міністерствам та відомствам. Принципові напрями розвитку господарства визначалися виключно «центром», у тому числі Держпланом СРСР. Союзні республіки лише погоджували розроблені в Москві схеми розвитку і розміщення промисловості відповідної галузі, завдання на проектування нових, реконструкцію та розширення діючих підприємств тощо.

Одним із важливих інструментів централізованого планового керівництва економікою був Держбуд СРСР. На нього та його комітети в республіках покладалося планування підрядної діяльності будівельних організацій і розробка планів виробництва будівельних матеріалів, а також продукції будівельного, шляхового та комунального машинобудування. Стратегію розвитку наукових досліджень і впровадженням нової техніки у виробництво визначав Державний комітет з координації науково-дослідних робіт СРСР. Ключовими органами державного управління, що здійснювали керівництво всіма галузями економіки, тепер знову ставали господарські міністерства СРСР [479, с. 17–23; 379].

Завдання, визначені союзним центром, втілювались місцевими органами влади. У січні 1965 р. на дев'ятій сесії обласної Ради депутатів трудящих 9-го скликання були затверджені основні напрями розвитку народного господарства Волинської області. В документі зазначалося, що економіка області повинна розвиватися шляхом більш повного використання внутрішніх резервів. Передбачалось зростання національного доходу, темпів промислового й сільськогосподарського виробництва. Планувалось

збільшення тієї частини національного доходу, яка спрямовувалась у фонд споживання і безпосередньо сприяла піднесенню життєвого рівня трудящих. Крім того, в документі говорилося про забезпечення переважного розвитку найбільш прогресивних галузей індустрії, перш за все хімії, електроенергетики та машинобудування, від яких залежало прискорення технічного прогресу в господарстві [221, с. 3–4; 380].

У процесі реформи відновлювалась галузева система управління промисловістю через союзні й союзно-республіканські міністерства та налагоджувались механізми вдосконалення планування та управління господарством. Так, у жовтні 1965 р. був прийнятий закон «Про зміну системи органів управління УРСР», згідно з яким у Держплані УРСР створювався відділ з впровадження нових методів планування та економічного стимулювання. Цей відділ розпочав свою роботу на початку 1966 р., а в його структурі, відповідно до штатного розпису, функціонували наступні підрозділи: зведений, нових методів планування та управління, економічного стимулювання та матеріального заохочення.

Так, на відділення з впровадження нових методів планування та економічного стимулювання покладалися наступні першочергові завдання: покращення планування промисловості й розширення господарської самостійності підприємств; посилення ролі економічного стимулювання підприємств і зміцнення господарського розрахунку; підвищення матеріальної зацікавленості працівників промисловості задля покращення роботи заводів і фабрик; посилення використання в плануванні й господарській діяльності прибутку, премії, кредиту та інших економічних важелів.

Ці відділення займалися також підготовкою пропозицій щодо переведення підприємств на нову систему планування та економічного стимулювання; практичним здійсненням роботи щодо впровадження на підприємствах нової системи господарювання; техніко-економічним аналізом та організацією первинного обліку в нових умовах; підготовкою пропозицій

щодо дальшого вдосконалення планового керівництва промисловістю та ін. У документах вкотре говорилося про поєднання практично протилежних, непоєднаних принципів: з одного боку, посилення ролі економічних методів у керівництві промисловим виробництвом, розширення господарської самостійності підприємств, а з іншого – всемірного вдосконалення централізованого планування. Власне, в цій суперечності крилася основна причина невдачі розпочатої реформи [10, арк. 3–5; 18, арк. 2; 393].

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 22 січня 1966 р., республіканські міністерства і відомства зобов'язали окремі підприємства республіканського й союзно-республіканського підпорядкування перейти на нову систему планування та економічного стимулювання промислового виробництва. До 25 лютого 1966 р. Держплан УРСР і Міністерство фінансів УРСР підготували пропозиції з цього приводу, визначивши перелік підприємств, що переходили на нову систему планування в другому кварталі 1966 р. Вони також розробили нормативи відрахувань від прибутку в фонд матеріального заохочування і фонд соціально-культурних заходів та житлового будівництва (за погодженням із Держпланом УРСР, Міністерством фінансів УРСР та УРРПС) [12, арк. 8; 438].

Для того, щоб підприємство було переведене на нову систему планування, воно повинно було відповідати певним вимогам, а саме: мати достатній рівень рентабельності, який би забезпечував можливість внесення плати за основні виробничі фонди, оплати відсотків за банківські кредити, утворення фондів розвитку виробництва, матеріального заохочення і соціально-культурного та житлового будівництва. Продукція підприємства повинна була відповідати встановленим вимогам щодо якості, надійності, довговічності і відповідати потребам народного господарства і населення країни.

Підприємство укладало господарські угоди зі споживачами продукції, постачальниками обладнання, сировини, матеріалів, напівфабрикатів та

інших матеріальних ресурсів. Із врахуванням цього воно могло розраховувати на надійний збут продукції і достатню матеріально-технічну базу. Від підприємства також вимагалась наявність затвердженої проектної документації на його реконструкцію і розширення за централізованим планом капітального будівництва. Крім того, бралися до уваги стійкість фінансового становища, забезпеченість власними оборотними коштами, належний рівень організації виробництва і праці, стан планово-економічної роботи, обліку та нормування [12, арк. 12–13; 11, арк. 8–11; 443].

У першому півріччі 1966 р. в Українській РСР на нову систему планування було переведено 16 підприємств, до яких увійшла шахта № 6 тресту «Нововолинськвугілля» комбінату «Укрзахідвугілля» Волинської області. В цій шахті нецентралізовані капіталовкладення на 1966–1970 рр. здійснювались за рахунок заохочувальних фондів підприємства. Як зазначалося в постанові Ради Міністрів УРСР «Про роботу шахт Міністерства вугільної промисловості УРСР, переведених на нову систему планування та економічного стимулювання», перехід трьох шахт комбінату «Укрзахідвугілля» на нову систему планування позитивно вплинув на наслідки їхньої діяльності. Зокрема, порівняно з 1964 р. приріст середньодобового видобутку вугілля становив 15,8 %, тоді як у цілому в комбінаті він збільшився на 9,3 %. Продуктивність праці робітників із видобутку вугілля на цих шахтах збільшилась на 20,3 %, а в комбінаті – на 7,4 % [13, арк. 4].

Крім того, в постанові вказувалось на інші позитивні зрушення, пов'язані з переходом на нову систему планування та економічного стимулювання. Так, собівартість видобутку тонни вугілля на вказаних шахтах зменшилась на 56 коп., або на 4,9 %, тоді як на інших шахтах комбінату відбулося подорожчання видобутку на 2 коп. За 1965 р. у трьох експериментальних шахтах збитки від реалізації вугілля знизились на 253 тис. крб, а в інших шахтах вони, навпаки, зросли на 1,9 млн крб. Разом з тим Рада Міністрів УРСР зазначала, що при проведенні економічного

експерименту на шахтах республіки виявлено ряд істотних недоліків, які потрібно було негайно виправити.

Зокрема, встановлені шахтам плани видобутку вугілля і нормативи навантаження очисних вибоїв у деяких випадках не були оптимальними, що давало можливість цим шахтам значно перевиконувати державний план і виплачувати необґрунтовано великі суми премій працівникам, особливо інженерно-технічним працівникам; узгоджений принцип економічного стимулювання за скорочення планових збитків не створював у працівників шахт зацікавленості в прийнятті реального плану зниження витрат виробництва і збитків; до низки показників, що затверджувалися підприємству, не був включений такий важливий показник, як фонд заробітної плати [14, арк. 6–10; 459].

З січня 1967 р. на нові методи планування перейшли підприємства бавовняно-паперової, вовняної, шовкової, трикотажної промисловості, цукрово-рафінадного та маргаринового виробництва, трансформаторного будівництва та ін. У другому кварталі 1967 р. на нові методи планування переводили шкіряну та взуттєву промисловість, виробництво штучної шкіри і плівкових матеріалів, косметичну, макаронну, пивоварну галузі промисловості та виробництво безалкогольних напоїв. У січні 1968 р. на нові методи планування і стимулювання переходила решта галузей промисловості, залежно від їхньої готовності [15, арк. 21].

Цей перехід на нову систему планування висував чимало інших складних проблем, у тому числі концентрації виробництва та укрупнення підприємств. В умовах широкого розгортання економічної реформи потрібно було визначити оптимальні розміри підприємств в окремих галузях промисловості. Таку роботу здійснювали відповідні підрозділи союзних, союзно-республіканських і республіканських міністерств і відомств, а також відповідні служби Державного планового комітету СРСР та Державних планових комітетів союзних республік [15, арк. 25–26].

Удосконалення системи управління промисловістю передбачало дальший розвиток спеціалізації й концентрації виробництва, повсюдне впровадження нових економічних методів. На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1968 р. «Про заходи щодо покращення практики використання нової системи планування та економічного стимулювання виробництва» міністр вугільної промисловості УРСР 22 листопада 1968 р. видав наказ, який передбачав ширше застосування нової системи планування й економічного стимулювання, удосконалення економічної роботи і методів господарювання на підприємствах, які ще не були переведені на нові умови.

З метою дальшого вдосконалення структури управління галуззю міністерство провело низку заходів із укрупнення шахт та окремих підрозділів підприємств. Так, у 1968 р. на основі 50 діючих шахт і шахтоуправлінь було створено 25, а також здійснено укрупнення 211 дільниць та цехів. Такі ж заходи проведено на підприємствах тресту «Нововолинськвугілля», що відносились до комбінату «Укрзахідвугілля». Переважно об'єднанню підлягали ті шахти, які мали навантаження до 1000 т за добу. Таким чином, у січні 1969 р. в результаті проведеного укрупнення в міністерстві налічувалось 462 підприємства, або на 14 менше, ніж було в 1967 р.

В результаті укрупнення шахт було вивільнено 925 одиниць управлінського персоналу з річним фондом заробітної плати 1,6 млн крб. За рахунок оптимізації штатів міністерство скоротило 9,7 тис. робітників із річним фондом заробітної плати 13,9 млн крб. На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1968 р. № 556 та наказу міністра вугільної промисловості СРСР від 10 грудня 1968 р. № 418 перед усіма комбінатами і трестами стояло завдання щодо значного скорочення в 1969 р. видатків на утримання управлінського персоналу в розмірі 16,5 млн крб.

У 1968 р. була проведена низка заходів з удосконалення управління виробництвом. На 102 шахтах (29,7 %) Міністерства вугільної промисловості

УРСР була введена нова структура управління. Значна увага приділялась зміцненню економічних служб на шахтах, у трестах та комбінатах. На великих шахтах, зокрема на Волині, була введена посада головного економіста, оскільки обсяг і складність робіт у цій ділянці адміністрування помітно збільшилися. Водночас міністерство докладало чималих зусиль для ширшого використання сучасної електронно-обчислювальної техніки та механізації інженерної праці [17, арк. 58–60; 478].

У 1968 р. в Українській РСР у всіх галузях промисловості на нових засадах управління працювало 5120 підприємств, або 51,8 %, на яких було зайнято більше половини всього промислово-виробничого персоналу, або 66,3 %. Протягом 1968 р. вказані підприємства реалізували 65,3 % промислової продукції і забезпечили 70,3 % отриманого прибутку. Серед них налічувалось 746 підприємств союзного підпорядкування та 4374 підприємства, які знаходилися у підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР. Наведені результати діяльності заводів і фабрик, переведених на нові умови господарювання, підтверджували ефективність вжитих заходів і свідчили про доцільність дальшого розгортання реформи.

Протягом 1968 р. не було завершено перехід на нову систему планування та управління промисловості УРСР, зокрема Волинської області. Певною мірою це пояснювалось тим, що сам процес підготовки підприємств до роботи в таких умовах виявився значно складнішими, ніж очікувалося. В результаті цього порушувались строки переходу вугільної і торф'яної промисловості, чорної металургії, підприємств енергетики та електрифікації, побутового обслуговування населення, хлібопродуктів, комбікормової та молочної промисловості, лісового господарства та ін. У той же час однією з причин несвоєчасного переходу підприємств на роботу по-новому була недостатня підготовчо-організаційна робота деяких міністерств і відомств республіки [16, арк. 4–5].

Уже в 1969 р. на нові умови планування і господарювання було переведено всі підприємства 50 галузей та підгалузей промисловості, 13

союзних і шести союзно-республіканських міністерств та відомств. Певну допомогу в підготовці до переходу на нові умови роботи, в розгортанні діяльності переведених підприємств надавали науково-дослідні організації, економічні лабораторії та кафедри окремих вищих навчальних закладів, які детально вивчили перший виробничий досвід, узагальнили практику впровадження господарського розрахунку, удосконалення внутрішнього заводського планування й дальшого розвитку окремих, найбільш важливих елементів реформи.

Одним із факторів інтенсифікації роботи промислових підприємств Волинської області стало реформування оплати праці. Статистика свідчила, що протягом четвертого кварталу 1968 р., порівняно з аналогічним періодом 1967 р., середня заробітна плата робітників збільшилась на 8,9 %, розмір премій – на 17,5 %, зарплата службовців за цей період зросла на 3,2 %, зокрема премії – на 9,6 %. Щоправда, за вказаний період заробітна плата інженерно-технічного персоналу в УРСР знизилася на 0,8 %, у тому числі премії – на 1 %. За даними статистики, аналогічні тенденції спостерігалися також в інших областях [16, арк. 8; 33, арк. 4].

При цьому слід зазначити, що абсолютний розмір премій робітників був нижчим, ніж у службовців та інженерно-технічного персоналу. Якщо робітники при середньомісячній заробітній платі 114 крб 80 коп. отримали премій в середньому на 14 крб 10 коп., то розмір премії службовців складав у середньому 17 крб 40 коп., а інженерно-технічного персоналу – 29 крб 50 коп. (при середній заробітній платі відповідно 96 крб 70 коп. та 153 крб 10 коп.). Середня зарплата на підприємствах збільшувалась при зростанні обсягу й ефективності виробництва та при збільшенні платежів у державний бюджет [16, арк. 8].

У цей період на багатьох підприємствах Волинської області була проведена значна робота з удосконалення системи управління, втілення передових методів внутрішнього заводського планування й стимулювання, поглиблення господарського розрахунку та розширення його кордонів.

Досвід роботи по-новому багатьох досліджених підприємств області свідчив про певне покращення практики господарювання. У документах того часу говорилося про широку участь працівників підприємств у розробці та здійсненні організаційних, технічних, економічних заходів, які охоплювали різні сторони господарської діяльності. На заводах і фабриках області проводилась робота з підвищення технічної оснащеності виробництва, наукової організації праці, покращення якості продукції, економії матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, розробки нових умов преміювання та ін.

Разом з тим у роботі окремих підприємств і навіть галузей промисловості було багато труднощів і недоліків, які не дозволяли повною мірою використовувати можливості реформи. До таких недоліків у діяльності підприємств Волині варто віднести насамперед порушення договірних зобов'язань, які негативно позначалися на плануванні, організації матеріально-технічного забезпечення та інших сферах роботи. Попри заяви влади про розширення самостійності промислових підприємств, відбувалось посилення бюрократичного контролю за низовими виробничими структурами з боку міністерств, відомств та їх головних управлінь. Значною проблемою для заводів і фабрик області залишалися постійні перебої в забезпеченні транспортними засобами, відчувався недостатній рівень організації економічної роботи на місцях [62, арк. 8–10].

У результаті цього значна кількість підприємств області не виконувала планів за багатьма важливими економічними показниками. У четвертому кварталі 1968 р. знизилися темпи зростання обсягів виробництва й реалізації продукції, продуктивності праці та розміри отриманого підприємствами прибутку. У вказаний період кількість заводів і фабрик, які не виконали плани з реалізації продукції, зменшилася удвічі проти дев'яти місяців 1968 р. Однак у підсумку річний план загалом не виконало 221 підприємство, переведене на нові умови господарювання, що складало 4,3 % від загальної чисельності переведених підприємств.

Особливі претензії уряд республіки висував до роботи Міністерства промисловості будівельних матеріалів УРСР, зокрема у Волинській області. Так, у 1968 р. план з реалізації продукції міністерство виконало на 100,1 %, але 24 його підприємства, переведені на нові умови господарювання (20,9 % до їх загального числа), недовиконали свої плани з реалізації на 9,2 млн крб. Чимало дорікань звучало на адресу Міністерства м'ясо-молочної промисловості УРСР, адже сім відсотків підприємств галузі, переведених на роботу по-новому, не виконали плани з реалізації продукції. Такі ж претензії стосувалися роботи низки інших міністерств і відомств, зокрема Міністерства побутового обслуговування УРСР (26 підприємств не виконали планів з реалізації продукції), «Укрсільгосптехніки» (13 підприємств) тощо [16, арк. 8–12; 62, арк. 5–7; 63, арк. 3–5].

Підприємства місцевої промисловості Волинської області загалом успішно переходили на нові умови планування й господарювання. У 1968 р. план з обсягу реалізованої продукції вони дещо перевиконали, понад цей план реалізували товарів на 30,5 млн крб. Однак перевірка встановила, що обласне управління місцевої промисловості, не зважаючи на наказ міністерства «Про заходи щодо збільшення виробництва меблів і поліпшення їх якості», не створили необхідних умов для суттєвого покращення якості виробленої продукції. Значна кількість підприємств місцевої промисловості Волині випускала меблі застарілих конструкцій та вкрай повільно оновлювала асортимент своїх товарів [66, арк. 131; 67, арк. 8].

Перші результати проведення реформи свідчили про загалом успішне виконання підприємствами республіки планових завдань з отримання прибутку. Статистичні дані підтверджували позитивні зрушення в роботі заводів і фабрик Волинської області, переведених на нові умови господарювання. Проте частина підприємств перебудовувала свою роботу повільно й не справлялася з виконанням виробничих планів. Для прикладу, в 1968 р. 590 підприємств республіки (12,4 %) недовиконали планів по прибутку на 184,1 млн крб, із них 514 підприємств, підвідомчих Раді

Міністрів УРСР (12,7 %), недоотримали прибутку на 143,2 млн крб. Іноді підприємства виробляли продукцію, яка не була забезпечена збутом, що призводило до реалізації її по знижених цінах. Чимало заводів і фабрик приділяли недостатньо уваги розробці прогресивних норм витрати сировини і матеріалів [16, арк. 15–16; 65, арк. 13–14].

У 70-х роках ХХ ст., після виходу постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1970 р. № 937 «Про підвищення ролі стандартів у поліпшенні якості продукції, що виробляється», в республіці та окремих областях було дещо інтенсифіковано роботу з посилення ролі стандартів у поліпшенні якості продукції та розширенні випуску товарів із державним Знаком якості. В постанові ставилось завдання покращити асортимент продукції, освоїти нові зразки виробів, удосконалити технологічні процеси і зняти із виробництва застарілу продукцію. Лише за перші роки дев'ятої п'ятирічки в Україні створено 2,6 тис. зразків нових типів машин, апаратів, приладів і засобів автоматизації, впроваджено в серійне виробництво більш як 3,5 тис. нових зразків промислової продукції, знято з виробництва понад тисячу найменувань застарілих виробів [24, арк. 1–3].

У 1973 р. було завершено перегляд усіх республіканських технічних умов, затверджених до 1966 р., які замінювались державними, галузевими та республіканськими стандартами. У виробництво впроваджено понад 3,7 тис. нових стандартів. На основі затвердженої Держстандартом СРСР єдиної системи атестації якості промислової продукції у Волинській області та всій республіці велися роботи з оцінки продукції по трьох категоріях якості. На початок липня 1974 р. було атестовано 54,3 % продукції, що вироблялася підприємствами Української РСР. Виконання згаданої раніше постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 937 міністерствами і відомствами УРСР знаходилося під контролем Держплану УРСР та Українського республіканського управління Держстандарту СРСР [24, арк. 2].

В результаті проведених перевірок і підготовлених матеріалів Рада Міністрів УРСР 5 березня 1974 р. прийняла постанову № 119 «Про

організаторську роботу міністерств і відомств УРСР щодо підвищення якості та атестації промислової продукції», в якій були вказані причини недостатньої роботи міністерств і відомств республіки з підвищення ролі стандартів у поліпшенні якості продукції. В постанові визначено заходи з подолання виявлених недоліків, конкретні завдання міністерств і відомств республіки щодо збільшення випуску продукції вищої категорії якості, атестації на державний Знак якості, розробки і впровадження у виробництво державних та республіканських стандартів.

У цей період у Волинській області та всій республіці дещо активізувалась робота щодо поліпшення якості продукції. Покращилось методичне керівництво і планування стандартизації Держпланом УРСР, посилився державний нагляд служб республіканського управління Держстандарту СРСР. На початку 70-х років ХХ ст. підвищено рівень організаторської роботи міністерств і відомств, персональну відповідальність керівників підприємств та організацій Волинської області за додержання вимог діючих стандартів і технічних умов, за проведення атестації якості продукції і своєчасне впровадження нових стандартів та технічних умов у виробництво [24, арк. 3; 64, арк. 5–7].

Однак частка продукції, що випускалася з державним Знаком якості, залишалася вкрай низькою. Директивно-командна система управління економікою була зорієнтована насамперед на так званий вал, тобто на збільшення кількості, а не якості випущеної продукції. В ході економічної реформи робилися спроби подолати цей корінний недолік радянської господарської системи, тож замість «валу», обсягу випущеної продукції, головним показником роботи промислових підприємств став показник реалізації продукції. Проте така зміна не дала бажаного результату, не забезпечила значного підвищення якості продукції, на що розраховували організатори реформи.

Дуже швидко з'ясувалось, що збільшення обсягу реалізованої продукції підприємства добивалися передусім шляхом нарощування того ж

«валу», тобто шляхом зростання валового виробництва, а не завдяки підвищенню якості продукції, розширенню асортименту виробів тощо. Інакше кажучи, новий базовий показник, за яким тепер визначали роботу підприємств – обсяг реалізованої продукції, – не забезпечив серйозних зрушень в поліпшенні якості продукції та виявився лише зворотною стороною «валу». Більшість підприємств Волині продовжувала нарощувати кількість продукції, не звертаючи достатньої уваги на якісні аспекти своєї виробничої діяльності [329].

Не дивно, що на багатьох підприємствах Волинської області й всієї України якість продукції залишалася досить низькою. Так, за дев'ять місяців 1974 р. з 2,1 тис. підприємств, перевірених органами Держнагляду УРСР, 1,8 тис., або 85,2 %, виготовляли продукцію з порушеннями стандартів і технічних умов. Зокрема, в системі Міністерства місцевої промисловості УРСР такі підприємства становили понад 97 %, у Міністерстві вугільної промисловості – 92,5 %, у Міністерстві лісової промисловості – 92,2 % з числа перевірених. Не скорчувались втрати від внутрішнього заводського браку, які лише в першому півріччі 1974 р. становили 65,3 млн крб, що було на 11,5 млн крб більше, ніж за відповідний період минулого року. За матеріалами перевірок Держнагляду УРСР партійними, радянськими і господарськими органами притягнуто до дисциплінарної та матеріальної відповідальності понад 4,1 тис. службових осіб [24, арк. 1–3].

Попри щорічне збільшення продукції з державним Знаком якості, питома вага її в загальному обсязі виробництва залишалася дуже низькою і в першому півріччі 1974 р. становила менше 4 %. Повільно скорочувалась питома вага неатестованої продукції, оскільки далеко не всі підприємства проводили атестацію своєї продукції, а міністерства і відомства не забезпечували підприємства галузі необхідними вихідними матеріалами. Зокрема, в 1974 р. на підприємствах Міністерства будівельних матеріалів УРСР в строки, передбачені планом, було впроваджено лише п'ять державних стандартів із 16, в Міністерстві вугільної промисловості УРСР –

сім із 12, Міністерстві місцевої промисловості УРСР – 26 із 44 державних стандартів, що підлягали впровадженню [24, арк. 1–3; 25, арк. 32].

Один із основних факторів, який стримував зростання частки виробів вищої категорії якості у Волинській області, – відсутність економічної зацікавленості у випуску цієї продукції. Це перш за все пояснювалось обмеженістю коштів на повернення витрат і недостатністю фондів матеріального стимулювання. Так, виплати премій робітникам та інженерно-технічним працівникам за збільшення випуску продукції з державним Знаком якості на підприємствах Міністерства легкої промисловості УРСР здійснювались у незначних розмірах, так як фонд матеріального заохочення цього міністерства в 1974 р. складав лише 8,4 % до загального фонду заробітної плати (на 20 % менше, ніж у 1970 р.). Крім того, вироби, яким присвоювався Знак якості, матеріально заохочувались лише в тому випадку, якщо вони випускалися з артикулом «Н» («новинка») [25, арк. 130].

Промислова продукція поділялася на кілька категорій якості. До вищої належала продукція, яка відповідала закордонним зразкам; до першої – продукція, яка відповідала діючим стандартам в СРСР; до другої – застаріла продукція, яка вимагала модернізації або підлягала зняттю з виробництва та заміні на більш сучасну. Переатестація продукції проводилась не менше одного разу на два роки, на продукцію вищої категорії встановлювались надбавки до оптових цін у розмірах, які забезпечували покриття підвищених витрат та рентабельність у виробників.

Термін дії заохочувальних надбавок встановлювався органом ціноутворення, який затверджував постійні оптові ціни, за пропозицією міністерства-виробника, що узгоджувалась з міністерством – основним споживачем. У цей період важлива роль в розвитку промисловості і підвищенні якості продукції також відводилась автоматизації виробництва. За 1971–1975 рр. обсяг впровадження автоматизованих систем управління різного призначення, кількість обчислювальних центрів та інших організацій, оснащених електронно-обчислювальними машинами, планувалося збільшити

порівняно з 1966–1970 рр. більш ніж удвоє [19, арк. 54; 21, арк. 1; 22, арк. 8; 23, арк. 1; 20, арк. 3].

На початку 70-х років ХХ ст. економічну реформу поступово згорнули. Господарська самостійність підприємств була зведена нанівець міністерствами і відомствами. Партійне і радянське керівництво повернулося до традиційного, адміністративно-командного стилю керівництва. Консервативне крило КПРС, очолюване Л. Брежнєвим, у поглибленні економічної реформи вбачало загрозу своїй монополії на владу, а тому зупинило розпочаті перетворення. З іншого боку, в наступний період заради показної статистики «неухильного зростання економіки» влада нерідко відступала від визначених п'ятирічними планами завдань. Чимало господарських керівників, користуючись особистими зв'язками у верхівці партійно-державного апарату, домагалися так званого коригування, зміни планів для своїх підприємств у бік зменшення і в такий спосіб «успішно виконували» плани, отримували нагороди і премії, підвищення по службі тощо.

Отже, новий критерій оцінки господарської діяльності підприємств – обсяг реалізованої продукції – в умовах відсутності конкуренції принципово не відрізнявся від колишнього показника – загального обсягу виготовленої продукції. При адміністративно-командній системі управління економікою обсяг реалізації продукції прямо залежав від обсягу виготовленої продукції, а не від якості та дешевшої ціни. Тому підприємства Волинської області й усієї республіки належним чином не боролися за якість товарів і зниження їх собівартості, виробництво залишалося затратним та малоефективним. Міністерства і відомства, залежно від досягнутих результатів, щорічно переглядали нормативи відрахування у фонд матеріального заохочування підприємства [412; 394].

При цьому склалася парадоксальна практика: чим краще працювало певне підприємство, тим жорсткіші нормативи відрахувань йому встановлювали, що стримувало підвищення продуктивності праці та

поліпшення інших якісних виробничих показників. Досвід реформи переконливо показав, що економічні перетворення в країні були неможливими без глибоких і всебічних демократичних перетворень у державі. Реформа 1965 р. не дала очікуваних результатів, а система адміністративно-командного управління економікою в 1970-х – першій половині 1980-х рр. не тільки збереглася, але й помітно зміцнилася, відчутно посилилась.

2.2. Важка та видобувна промисловість

У радянській економічній системі безумовним пріоритетом завжди була промисловість, яка трактувалась політичним керівництвом як головна підвалина могутності країни. У самій структурі промислового виробництва Радянського Союзу провідне місце з часів перших п'ятирічок займала важка індустрія, що створювала фундамент для розвитку інших галузей господарства й служила основою зміцнення військово-технічного потенціалу держави.

Важливою складовою частиною економіки СРСР був промисловий комплекс Української РСР. Його характерною рисою у 1960–1980-х рр. залишалась згадана неврівноважена, нераціональна структура виробництва, що виявлялась насамперед у значній перевазі важкої промисловості (групи «А») над тими галузями промисловості, що виробляли предмети широкого народного попиту (група «Б»): питома вага цих підрозділів у 1965 р. становила 72,4 і 27,6 %, а в 1985 р. – 72 і 28 % валової продукції промисловості [229, с. 102; 134, с. 74].

У першій половині 60-х років ХХ ст. в економіці країни виникли помітні труднощі, які потребували невідкладних дій. У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який визначив програму реформ у промисловості, що передбачала ліквідацію раднаргоспів і відновлення централізованої системи управління промисловістю. Одним із головних напрямів розпочатих перетворень було вдосконалення планування, в тому

числі підвищення наукового рівня діяльності планових органів і повернення до складання п'ятирічних планів розвитку господарства. Реформа також мала на меті запровадити господарський розрахунок, підвищити самостійність підприємств та істотно посилити стимулювання виробництва [330, с. 237, 244].

Така перебудова галузі, що згодом отримала назву реформи Косигіна–Лібермана, накреслила раціональну перспективу розвитку радянської економіки. Однак практична реалізація реформи наštтовхнулася на консервативну позицію частини політичного керівництва СРСР, насамперед першого (з 1966 р. – генерального) секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, а також на потужний спротив бюрократичного апарату, який всіляко намагався зберегти директивну, жорстко централізовану систему управління. Тому вказана реформа дала позитивний поштовх розвитку промисловості, але не справила довготривалого впливу на економіку Радянського Союзу, окремих республік та областей країни.

За період з 1961 р. по 1985 р. капітальні вкладення у промисловість Української РСР зросли в 3,2 рази. За цей час середньорічна кількість робітників і службовців у республіці збільшилась з 22,6 млн до 38,1 млн осіб, тобто на 73,2 %. На основі розвитку науково-технічного прогресу виникли нові галузі промислового виробництва, які відображали сучасні тенденції господарського життя. У результаті протягом 1961–1986 рр. в республіці було збудовано і введено в дію 1343 великих і середніх промислових підприємств та споруд. При цьому найбільш успішними в розвитку промислового виробництва УРСР, як і всього СРСР, стали перші роки здійснення реформи Косигіна–Лібермана, внаслідок чого восьму п'ятирічку (1966–1970 рр.) пізніше назвали золотою [401, с. 146; 35, арк. 8].

Зрозуміло, що загальні тенденції розвитку СРСР неминуче позначалися на стані економіки Волинської області. Проведення згаданої реформи, запровадження господарського розрахунку сприяли поштовху промислового виробництва, валова продукція якого за восьму п'ятирічку

зросла в області на 47 %. Проте на відміну від всієї республіки, де існувала значна диспропорція в розвитку промисловості групи «А» і групи «Б», у Волинській області спостерігалась певна рівновага між цими підрозділами: у другій половині 60-х років ХХ ст. виробництво засобів виробництва тут становило понад 56 % валової продукції, а виробництво предметів споживання – близько 44 %.

Більше того, у другій половині 60-х років ХХ ст. темпи зростання виробництва ключових галузей важкої промисловості в області поступалися темпам розвитку легкої й харчової промисловості. Так, за вказаний період машинобудування і металообробка зросли на 8 %, тоді як виробництво продукції легкої промисловості підвищилось на 170 %, а харчової – на 24 % [224, с. 23, 26]. Такий стан справ відображав домінування аграрного сектора в господарстві Волинської області, а відповідно – значну роль тих галузей промисловості, які були безпосередньо пов'язані з сільським господарством, із переробкою сільськогосподарської продукції.

Характерною ознакою промисловості Волині залишалось використання нею насамперед місцевої сировини, в тому числі кам'яного вугілля, інших мінеральних ресурсів, великих лісових багатств і сільськогосподарської продукції. В південно-західній частині Волинської області залягають доволі потужні поклади кам'яного вугілля, промислове освоєння якого розгорнулося після закінчення Другої світової війни. В краї є великі запаси торфу, особливо в його поліській частині, крейди, глини, вапняку та ін. Третину території області займають ліси, половину всього земельного фонду становлять сільськогосподарські угіддя [230, с. 6, 9].

Провідну роль в індустріальному комплексі УРСР відіграла машинобудівна і металообробна промисловість. До неї входили 30 основних галузей і 29 підгалузей та виробництв, 1838 виробничих і науково-виробничих об'єднань, комбінатів та підприємств. У 60–80-х роках ХХ ст. в Україні було здійснено комплекс заходів, спрямованих на дальше зміцнення матеріальної бази машинобудування, збудовано і введено в дію десятки

нових машинобудівних заводів [401, с. 164]. Індустріалізація західних областей України, проведена у післявоєнний період, забезпечила розвиток важкої промисловості також у цьому регіоні. Її продукція формувала активну частину виробничих фондів усіх галузей господарства і забезпечувала потреби населення в предметах широкого вжитку.

Машинобудівний комплекс Волинської області – багатофункціональна система регіонального типу. Частка машинобудування і металообробки в основних промислово-виробничих фондах промисловості області на початку досліджуваного періоду становила 10,2 % і вже до кінця восьмої п'ятирічки збільшилась до 11,5 %. Щоправда, в структурі основних промислово-виробничих фондів області провідне місце займали паливна і харчова промисловість, питома вага яких в середині 60-х років досягала відповідно 40,3 і 28 %, а наприкінці восьмої п'ятирічки – 33,8 і 26,4 %. Як бачимо, за цим показником машинобудування і металообробка відчутно поступалися традиційним галузям промисловості Волині, але все ж поволі збільшували свою частку в основних промислово-виробничих фондах промисловості області [230, с. 28].

На початку 70-х років реформа в промисловості, яку пов'язують з іменами О. Косигіна та О. Лібермана, була фактично згорнута політичним керівництвом СРСР. У вітчизняній і зарубіжній історіографії вважається, що одним із головних факторів припинення цього загалом успішного господарського починання стала «Празька весна» 1968 р., яка переконала генерального секретаря Л. Брежнєва у небезпечності спроб не тільки політичного, але й економічного реформування, у ризикованості для існуючої тоталітарної системи будь-яких спроб серйозних суспільних перетворень. Відтоді в управлінні радянською промисловістю безроздільно панували традиційні принципи директивної, командно-адміністративної системи.

Разом з тим, попри згортання реформи і відновлення жорсткого бюрократичного управління, політичне керівництво СРСР продовжувало

зусилля з нарощування важкої індустрії як основи військово-промислового комплексу країни. У 70–80-х роках ХХ ст. поступово зростала роль машинобудування і металообробки також в промисловому комплексі Волинської області. Про це свідчила низка важливих господарських показників, зафіксованих статистичними органами. Так, питома вага основних промислово-виробничих фондів машинобудування і металообробки в промисловості області становила в 1975 р. 11,7 %, 1980 р. – 24,3 %, а 1985 р. – 35,5 %. Отже, впродовж усього досліджуваного періоду ця питома вага зросла доволі істотно – з 10,2 до 35,5 %.

Вказана тенденція чітко простежується також на інших економічних показниках, зокрема питомій вазі товарної продукції машинобудування і металообробки в промисловості Волинської області: 1975 р. вона досягала 19,9 %, 1980 р. – 23,4 %, 1985 р. – 26 %. За окреслений період підвищилась частка середньорічної чисельності промислово-виробничого персоналу машинобудування і металообробки, що становила в області 1975 р. 26,1 %, 1980 р. – 29,7 % і 1985 р. – 32,7 %. З наведеної статистики видно, що саме в другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. відбувся відчутний поступ в розвитку важкої промисловості на Волині, питома вага якої за основними економічними показниками досягнула третини потужності промислового комплексу області [222, с. 288–295; 384, с. 202–204].

На території Волині було розміщено низку заводів і виробництв неметаломісткого, малоенергомісткого, а натомість – висококваліфікованого і трудомісткого машинобудування: виробництво приладів, підшипників, устаткування, електроапаратної продукції. Із врахуванням потреб агропромислового комплексу, розвивалося сільськогосподарське і транспортне машинобудування. В області працювали такі великі підприємства, як «Ковельсільмаш», «Рожищесільмаш», «Ківерціспецісмаш», Ківерцівський механічний завод, експериментальний і дослідно-експериментальний заводи у Володимирі-Волинському, заводи

автомобільний, підшипниковий (ДПЗ-28) і комунального машинобудування в Луцьку.

У структурі продукції, що випускалася підприємствами машинобудування і металообробки, особливо швидкими темпами зростало виробництво сільськогосподарських машин для тваринництва і кормового виробництва. У 1970 р. такої продукції було виготовлено на 6,8 млн крб, у 1980 р. – на 61 млн, а в 1985 р. – на 134 млн. У досліджуваний період було налагоджено випуск легкових автомобілів, що становив у 1970 р. 2,5 тис. одиниць, 1980 р. – 11,5 тис., а 1985 р. – 13,5 тис. За 70–80-ті роки ХХ ст. помітно зросло виробництво приладів, засобів автоматизації та запасних частин до них: 1970 р. такої продукції випущено на 13,2 млн крб, 1980 р. – на 32,3 млн, 1985 р. – на 23,4 млн [222, с. 288–295; 384, с. 202–204].

У цьому поступі промисловості області значну роль відіграли кращі виробничники, робітники та інженерно-технічні працівники. Так, гордістю Луцького автомобільного заводу були ветерани праці Є. Кобилінський, Г. Бажин, В. Луговський, М. Костюнін, І. Моїсеєнко. В 1983 р. бригада механоскладального цеху, очолювана С. Шевчуком, визнана кращою в Мінавтопромі. За бездоганну роботу 55 робітників заводу «Ковельсільмаш» були нагороджені державними нагородами, 84 передовика виробництва занесені в заводську книгу пошани, в тому числі ветеран заводу начальник цеху М. Кухарук машиніст крана М. Левчук, терміст В. Лисюк, головний енергетик С. Рубец, слюсар В. Смаль, та ін. Звання лауреата Державної премії СРСР отримали В. Ільюк і М. Попович [327].

Кращими раціоналізаторами Луцького електроапаратного заводу були інженери П. Барабаш, В. Карпусь, А. Небось, а інженер-конструктор відділу головного конструктора, заслужений раціоналізатор УРСР І. Кравчук став автором 40 втілених у виробництво пропозицій, які дали вагомий економічний ефект – майже 100 тис. крб. За значні успіхи в праці електромонтажниця цього підприємства І. Корнелюк була нагороджена орденами Трудового червоного прапора і Трудової слави третього ступеня

[399, с. 167]. У 60–80-х роках ХХ ст. високими нагородами відзначено також чимало інших робітників та інженерно-технічних працівників волинських промислових підприємств.

Одним із підприємств, що розгорнуло роботу в досліджуваний нами період, був Ковельський завод сільськогосподарських машин. У 1966 р. розпочалося його спорудження, у жовтні 1970 р. він випустив першу продукцію. Завод спеціалізувався на виготовленні обладнання для тваринницьких ферм, запчастин до сільськогосподарських машин, а також товарів народного споживання. «Ковельсільмаш» став першим великим промисловим підприємством міста і протягом дев'ятої, десятої та одинадцятої п'ятирічок в 10 кварталах виходив переможцем серед підприємств Міністерства машинобудування для тваринництва і кормовиробництва СРСР. У трьох виробничих корпусах заводу розміщувались 16 основних і допоміжних цехів.

Підприємство випускало машини ТСН-160 (скреперний транспортер, призначений для транспортування гною), УС-15 (скреперна установка для видалення безпідстилкового гною), УС-10 (агрегат, призначений для транспортування гною з поперечних каналів), УС-Ф-170 (дельто-скреперна установка, призначена для видалення гною), ТПЕ-10А (грейферний навантажувач сіна) для механізації трудомістких процесів на фермах. Продукція заводу відправлялась в 13 союзних республік, а транспортери ТСН-160 відвантажували і в країни соціалістичної співдружності – Монгольську Народну Республіку та Німецьку Демократичну Республіку. Постачання металу і комплектуючих деталей для «Ковельсільмашу» здійснювали 15 підприємств і баз СРСР, частину сировини завод отримував з інших країн світу. В 1970 р. підприємство випускало продукції на 670 тис. крб, а в 1980 р. – уже на 146 млн крб. На заводі працювало 6 тис. працівників, які за добу випускали близько 300 машин [521, с. 1–4].

Однак за втішною статистикою приховувалось чимало складних проблем. Вони особливо виразно й гостро виявились наприкінці 70-х – на

початку 80-х років ХХ ст., ставши значним гальмом дальшого розвитку і вдосконалення виробництва. Так, було цілком очевидно, що головна продукція заводу – транспортери – за своєю якістю помітно поступалася кращим світовим зразкам. На підприємстві застосовувалась застаріла технологія, яка вимагала поліпшення і постійного вдосконалення. Залишалися серйозні прорахунки у конструкторських розробках, навіть технічна документація не завжди відповідала вимогам державних стандартів.

Значного поліпшення потребували стан і якість устаткування, інструменту та оснастки, засобів вимірювання, умови праці та культура виробництва. Керівництво заводу недостатньо займалося питаннями техніки безпеки і кадровою роботою, врахуванням так званого людського фактора. За відсутності належного стимулювання праці в колективі панувала психологічна інертність, тож інженери і робітники переважно не виявляли значного інтересу до вдосконалення виробництва, технічної творчості, до раціоналізаторства і винахідництва, працюючи насамперед на виконання плану, на так званий вал, а не на якість продукції [122, арк. 2; 327, с. 1–3; 566].

Спорідненим машинобудівним заводом був «Рожищеферммаш», організований в 1947 р. на базі машинно-тракторної станції. До 1969 р. підприємство входило до складу виробничого об'єднання «Союзсільгосптехніка» й випускало машини і технологічне устаткування для сільського господарства. З 1 квітня 1975 р. підприємство було перейменовано в Рожищенський завод машинобудування тваринних комплексів та технологічного устаткування для великих тваринних комплексів і ферм. Завод випускав кормороздавачі КС-1,5 та КЕС-1,7, верстатне обладнання для утримання свиноматок і поросят. Проте в другій половині 70-х – першій половині 80-х років ХХ ст. підприємство зштовхнулося з тими ж труднощами і проблемами, що були характерні для згаданого раніше «Ковельсьільмашу», а фактично – для всієї економіки країни [442, с. 1–4; 426].

Навіть влада визнавала, що загальні проблеми господарського розвитку СРСР виявлялися в помітному зниженні темпів зростання економіки, продуктивності праці, погіршенні деяких інших показників ефективності, уповільненні науково-технічного прогресу і посиленні диспропорцій в економіці. У цей час не виконувалися завдання п'ятирічних планів, не в повному обсязі здійснювались соціальні заходи, які намічалися владою. Причини такого відставання полягали в тому, що «не було усвідомлено всієї гостроти і невідкладності переведення економіки на інтенсивні методи розвитку, не виявлялось наполегливості і послідовності в розв'язанні назрілих питань перебудови економічної політики, господарського механізму» [191, с. 26–27; 367; 417; 466].

Одним із великих підприємств машинобудування на Волині був Луцький автомобільний завод. У колишньому Радянському Союзі виробництво автотранспортних засобів розміщувалося нерівномірно, зокрема велика частина автозаводів і підприємств із випуску комплектуючих виробів знаходилась в Російській Федерації. Однак майже кожна колишня республіка СРСР мала монопольне виробництво якого-небудь виробу цієї галузі. Особливість автомобілебудування полягає в тому, що воно належить до галузей так званого вільного розміщення, на які менше, ніж на інші галузі, впливають чинники розташування.

У Луцьку машинобудівне виробництво було започатковано ще у вересні 1959 р. Спочатку на підприємстві виготовляли кузови, автокранниці, авторефрижератори та вироби спеціального призначення. Але існуючі потужності не дозволяли випускати продукцію за визначеним планом, навіть діюче обладнання використовувалося лише частково. Тому згодом на підприємстві поряд із основними цехами створили допоміжні, проведена реконструкція дозволила майже вдсятеро збільшити виробничі площі – від майже 2,5 тис. кв. м у 1959 р. до більш ніж 23,5 тис. у 1965 р. Із поступовим збільшенням площ розширювалась і виробнича програма, на заводі розпочався випуск ремонтних майстерень і малотоннажних рефрижераторів.

У 1965 р. дирекція Луцького машинобудівного заводу звернулася до керівництва Львівського раднаргоспу з пропозицією розмістити виробництво автомобілів саме в обласному центрі Волині. У зверненні говорилося про те, що завод мав необхідну технічну і кадрову базу для розгортання такого виробництва. Перший на Волині автомобіль було випущено після відповідного рішення уряду Української РСР, в якому говорилося про організацію на одному з діючих заводів республіки виробництва нової вантажно-пасажирської моделі, спроектованої на базі вузлів та агрегатів автомобіля «Запорожець». Згадана вантажно-пасажирська модель одержала індекс ЗАЗ-969В, за доволі короткий час було налагоджено її серійний випуск [428, с. 68–72].

У грудні 1971 р. Міністерство автомобільної промисловості СРСР своїм наказом визначило спеціалізацію Луцького автомобільного заводу (ЛуАЗ) – випуск легкових автомобілів підвищеної прохідності для потреб сільського господарства та автомашин спеціального призначення. На Луцькому автозаводі було проведено реконструкцію, після чого розпочався випуск автомобілів моделі ЗАЗ-969. У цій машині всі колеса були ведучими, що стало справжнім проривом у вітчизняному автомобілебудуванні. Новий автомобіль користувався значним попитом на теренах СРСР, перш за все у сільській місцевості.

На початку 1975 р. Луцький автомобільний завод увійшов до складу новоствореного об'єднання з головним підприємством у Запоріжжі – автомобільним заводом «Комунар». Цього ж року розпочався серійний випуск автомобілів ЛуАЗ-967М. Завдяки зусиллям конструкторського бюро підприємства, праці інженерів, техніків і робітників вдалося помітно поліпшити ходові та експлуатаційні якості автомобіля. Протягом кількох років підприємство розробило принципово нову, четверту модель машини: у 1979 р. на виробництво було поставлено ЛуАЗ-969М, яка вигідно відрізнялася від своїх попередників як зовнішньо, так і рядом технічних удосконалень.

Ще до свого серійного випуску цей автомобіль одержав високу оцінку на Виставці досягнень народного господарства СРСР. У 1978 р. луцька малолітражка увійшла в десятку кращих на Міжнародному автосалоні в італійському місті Турині, а в липні 1979 р. була відзначена золотою медаллю на Міжнародній виставці в Чехословаччині. ЛуАЗ-969М став своєрідною візитною карткою радянського автомобілебудування та отримав визнання на виставках у Бельгії, Греції, Польщі, Болгарії, Угорщині. Модернізована модель вирізнялася серед автомашин такого ж класу насамперед високою прохідністю та відносно низькою ціною. ЛуАЗ-969М був єдиним повнопривідним автомобілем у Радянському Союзі [71, арк. 14; 72, арк. 3–6; 73 арк. 1–3; 581].

На початку 1980-х рр. луцький автомобіль за низкою важливих показників займав вищу позицію, ніж аналогічна продукція інших автомобільних заводів СРСР. Всесоюзний журнал «За рулем» провів порівняння конструктивних особливостей і параметрів автомобілів, які випускала вітчизняна промисловість, зокрема призначених для використання в сільській місцевості: ЛуАЗ-969М, «Москвич-2140б», «Нива», ВАЗ-2121 та УАЗ-469В. Журнал визначив двадцять показників, які найчастіше зустрічалися у відгуках читачів і визначали найважливіші технічні якості автомобілів. У підсумку, в цьому своєрідному двадцятиборстві найкращим визнано луцький автомобіль.

Разом з тим слід зазначити, що сповільнення темпів економічного розвитку СРСР, яке спостерігалось в 70–80-х роках ХХ ст., негативно позначилося на всіх галузях промисловості. Посилення негативних господарських тенденцій, так званих застійних явищ стримувало можливості кількісного і передусім – якісного зростання виробництва. Збереження старої директивно-бюрократичної системи управління, відсутність належної самостійності та ініціативи підприємств збільшували відставання вітчизняного машинобудування від західного, від кращих світових стандартів. Щоправда, у квітні 1983 р. перші автомобілі Луцького автозаводу

були відправлені за кордон, але за своїми якісними характеристиками вони не завжди могли задовольнити високі вимоги зарубіжних споживачів [428, с. 68–72].

Спеціалізованою галуззю машинобудування була підшипникова промисловість. В Українській РСР діяло чотири підприємства цього профілю, розташовані у Харкові, Вінниці, Гнівані (Вінницька область) та Луцьку. У 1974 р. почалося будівництво Луцького 28-го державного підшипникового заводу, що оснащувався сучасним по тих часах обладнанням. У 1981 р. було введено в дію першу чергу підприємства, на кінець досліджуваного періоду на ньому вже працювало 4 тис. робітників. Завод випускав конічні і карданні підшипники, що користувалися значним попитом у Радянському Союзі. До речі, це підприємство займало площу понад 120 га і стало найбільшим заводом цієї галузі в Європі [384, с. 142].

Важливе місце в економіці Волинської області належало приладобудівній та електротехнічній промисловості. Вони були представлені луцькими приладобудівним та електроапаратним заводами, а також Нововолинським заводом спеціального технологічного обладнання «Оснастка». У 1965 р. почало працювати Міністерство приладобудування, засобів автоматизації і систем управління СРСР, до складу якого увійшов комплекс підприємств, науково-дослідних інститутів, конструкторських бюро, проектних і монтажних організацій, що здійснювали розробку, виробництво, монтаж і введення в експлуатацію як окремих пристроїв, так і систем автоматизації. Серед них був і Луцький приладобудівний завод.

Це підприємство можна вважати найстарішим на території Волинської області. Ще в 1903 р. брати Свободи, чехи за національністю, відкрили в Луцьку ливарно-механічні майстерні. У жовтні 1939 р. вони були націоналізовані радянською владою. У липні 1957 р., після організації раднаргоспів, згадані майстерні включили в структуру Львівського раднаргоспу. Впродовж трьох років вони освоювали поточне виробництво нових видів продукції – картопем'ялок, водолічильників, автопоїлок для

свиноферм і водорозбірних кранів. У березні 1960 р. на базі цього підприємства створено приладобудівний завод, який налагодив виробництво термопар, термометрів опору, водяних лічильників.

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 12 листопада 1965 р. за № 928 і наказом міністра приладобудування СРСР, з 1 січня 1966 р., після ліквідації раднаргоспів, Луцький приладобудівний завод перейшов у підпорядкування Головного управління з виробництва приладів контролю і регулювання технологічних процесів (Головпромприладу). Лише за 1960–1967 рр. завод освоїв серійний випуск 88 найменувань продукції, 320 типорозмірів термопар і термометрів опору. За цей період чисельність промислового персоналу зросла до 1,6 тис. осіб, випуск термопар і термометрів збільшився з 73 тис. до 504,3 тис., а водолічильників – з 1,4 тис. до 88,4 тис. У 1969 р. підприємство вже відправляло свою продукцію на 12 тис. підприємств СРСР, а також у 40 зарубіжних країн – Польщу, Чехословаччину, Кубу, В'єтнам, ОАР, Індію та багато інших.

У час проведення так званої косигінської реформи на заводі була запроваджена нова система планування та економічного стимулювання, яка позитивно вплинула на різні аспекти діяльності підприємства. Так, завдяки вжитим дирекцією заходам за кілька років частка ручної праці тут скоротилася з 52 до 30 %, а продуктивність праці підвищилась на 20–25%. У 1973 р. трьом приладам Луцького приладобудівного заводу було присвоєно Державний знак якості, в 1982 р. ВЦРПС і Держстандарт СРСР нагородили підприємство дипломом за досягнення найвищих показників у виробництві продукції з Державним знаком якості у 1976–1980 рр. У квітні 1982 р. Рада Міністрів СРСР присвоїла заводу звання «Підприємство високої якості продукції» [222, с. 276–277; 434, с. 142].

Такою була офіційна, публічна історія розвитку підприємства. Однак на практиці, в реальному житті існувало чимало гострих проблем, які з відомих причин ніхто не афішував. Про ці проблеми відомо з різних джерел, зокрема зі спогадів працівників заводу, які, безумовно, викликають певний

науковий інтерес. Пошлемося на спогади начальника бюро матеріальних нормативів В. Шостак, яка починала свою трудову діяльність на Луцькому приладобудівному заводі слюсарем-складальником. Вона писала про те, що в 60-х роках ХХ ст. завод випускав доволі прості прилади, але навіть таке нескладне виробництво було організовано незадовільно. Серед найбільш болючих проблем вона називала постійну нестачу інструментів, сировини і матеріалів, яка викликала тривалі простої.

В. Шостак писала: «І почалася відтоді реальна виробнича веремія: то одного нема, то другого, то третього. Три тижні сидимо без роботи. А в кінці місяця – аврал. Давай трудовий подвиг. В три зміни, вірніше, беззмінно. Тюки з ватою кинеш на підлогу, ніч нашвидку перекантуєшся, і знову на конвеєр, звісно, ручний. Людей на заводі було небагато, чоловік з треста. А за планами, завжди грандіозними й оптимістичними, мало бути сім тисяч. Не дотягли й до половини намірів: кадровий пік заводу становив дві з половиною тисячі». В. Шостак твердила, що в 1967–1968 рр. «намітилася начебто перспектива...», пов'язана, очевидно, з реформою у промисловості, запровадженням госпрозрахунку, кращим стимулюванням виробництва. Проте, за її словами, «через постачання все зірвалося» [247, с. 67–72].

Та все ж, завдяки самовідданій праці робітників та інженерно-технічних служб, підприємство виконувало планові завдання і навіть отримувало відомчі нагороди. Найбільш гострі проблеми виникли у першій половині 80-х років, коли завод не раз опинявся на грані зупинки. Через зняття з виробництва низки приладів скоротилась кількість продукції, яка випускалася підприємством. У цей час також відчутно загострилися інші виробничі проблеми, відображаючи кризу не тільки окремого підприємства, конкретної галузі господарства УРСР, але й всієї економічної системи Радянського Союзу. Вона потребувала глибоких змін, радикального оновлення, що знайшло свій вияв у розпочатій М. Горбачовим політиці перебудови.

Серед великих промислових підприємств Волині слід назвати Луцький електроапаратний завод. Електротехнічна промисловість – це галузь машинобудування, яка випускала продукцію для виробництва, передавання і перетворення електроенергії в інші види енергії – механічну, світлову, теплову, хімічну тощо. Луцький електроапаратний завод було створено згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 17 березня 1961 р. № 333, він виробляв різноманітну електротехнічну продукцію, у тому числі для будівництва Байкало-Амурської магістралі, для потреб сільського господарства (низьковольтні комплектні устаткування для систем роздачі кормів, опалення та вентиляції з використанням контролю за станом обладнання) та ін. [177, с. 207; 2, арк. 3; 29, арк. 8].

Ще одним значним об'єктом цієї галузі був Нововолинський завод спеціального технологічного обладнання (СТО). Він постав внаслідок підписання міжнародної угоди про співробітництво в галузі електротехнічної промисловості в рамках Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) між СРСР, НДР і ПНР (березень 1974 р.). Перша черга підприємства вступила в експлуатацію 28 грудня 1976 р., увесь виробничий комплекс запрацював у 1979 р. За своїм профілем Нововолинський завод СТО став чи не найбільшим підприємством Європи з виробництва та ремонту електродвигунів, генераторів, трансформаторів тощо.

Продукція заводу поставлялася до всіх республік колишнього СРСР, а також за кордон – до Польської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Німецької Демократичної Республіки та інших країн. Підприємство виконувало замовлення для будівництва газопроводу Уренгой – Ужгород, якому відводилось важливе значення в господарській стратегії країни. Нововолинський завод відзначався доволі сучасним обладнанням і просторими приміщеннями: його загальна площа становила 320 тис., а виробнича – 166.6 тис. кв. м. На підприємстві діяло потужне конструкторське бюро, працювали досвідчені інженерно-технічні та робітничі кадри – загалом понад 5 тис. осіб [162, арк. 1–5; 163, арк. 6–8].

Підсумовуючи проблеми розвитку машинобудування і металообробки у Волинській області, необхідно констатувати: помітне піднесення вказаної галузі відбулося в 60–70-х роках, дещо сповільнившись у першій половині 80-х років ХХ ст. За даними статистики, в 1950 р. питома вага валової продукції машинобудування і металообробки в промисловості області досягала лише 8,1 %, у 1960 р. вона підвищилась до 11,1 %, у 1964 р. – до 19,7 %, а в 1986 р. – до 26% [223, с. 13]. Така динаміка зростання відображала загальні тенденції розвитку країни, а також специфічні риси економіки регіону, в тому числі особливості розгортання процесу індустріалізації цього переважно аграрного краю.

Важливе місце в промисловості Волині відігравали галузі, які в сукупності становили паливно-енергетичний комплекс, насамперед вугільна промисловість та електроенергетика. У 60–80-х роках ХХ ст. відбувалося зростання видобутку вугілля в області, що забезпечувалось введенням у дію нових і реконструйованих виробничих потужностей. На початку досліджуваного періоду у Львівсько-Волинському басейні в основному здійснювалось освоєння тих шахт, які були збудовані й уведені в експлуатацію раніше. На той час у Волинській області налічувалось дев'ять копалень, на основі яких виросло місто Нововолинськ (у 1963 р. в ньому проживало 34 тис. осіб). У західному регіоні УРСР видобуток вугілля зростав найвищими темпами в республіці: він збільшився з 3,9 млн т у 1960 р. до 12,3 млн т у 1970 р., або більш ніж утричі [384, с. 180; 401, с. 151].

Певний поштовх розвитку вугільної промисловості надала постанова ЦК КПРС від 10 квітня 1973 р., яка стосувалася організації виробництва і технічного переозброєння галузі. Згідно з нею, планувався широкий комплекс заходів щодо концентрації виробництва, піднесення продуктивності праці, комплексної механізації та автоматизації гірничих процесів, що в підсумку повинен був забезпечити зростання видобутку вугілля. Однак, як звично, далеко не всі вказівки керівного партійного органу вдалося втілити у життя, що змушувало ЦК КПРС згодом приймати чергові,

подібні за змістом постанови. У розвитку вугільної галузі залишалися численні проблеми, які тривалий час не вдавалося вирішувати і які негативно позначалися на роботі шахтарів та гірничих підприємств.

Так, на шахті № 4 «Нововолинська» на початку 80-х років ХХ ст. гірничі виробки зосереджувались в одному крилі. Відстань від скіпового ствола до них становила близько восьми кілометрів. На місце роботи і у зворотному напрямку людей та вантажі доставляли 15 спарених акумуляторних електровозів. Транспортники не встигали забезпечувати чіткий ритм усіх виробничих підрозділів, найбільше доводилось простоювати через відсутність батарей. Це в свою чергу негативно позначалось на техніко-економічних показниках бригад, дільниць і всього підприємства. Певною мірою проблему шахтного транспорту вдалося розв'язати, запровадивши на відстані чотирьох кілометрів так звану контактну відкатку. Там працювало шість електровозів К-10, які забезпечували перевезення людей та вантажів без затримок [284, с. 2; 401, с. 151].

Шахта № 9 «Нововолинська» стала до ладу у 1963 р. з проектною потужністю 450 тис. т вугілля на рік. У 1983 р. до цієї шахти була приєднана шахта № 3 «Нововолинська», яка допрацювала свої запаси. В окремі роки на виробництві спостерігалось зниження продуктивності праці з видобутку вугілля, низки інших технічних та економічних показників. Воно пояснювалось багатьма економічними та організаційними причинами, зокрема повільним нарощуванням основних фондів, низькою надійністю обладнання, відсутністю ефективної техніки та невідповідністю темпів роботи лінії очисних забоїв з очисними роботами.

Слід зазначити, що за станом шахт спостерігали спеціально створені районні інспекції, які контролювали основні ланки технологічного процесу та якість відвантаженого вугілля. Проте з'ясувалось, що вказані інспекції самі допускали серйозні порушення, відступаючи від відомчих правил та інструкцій. Зокрема, перевірки здійснювались нерегулярно, їх рідко

проводили в нічний час, не вживалися належні заходи для боротьби з відправкою неякісної продукції тощо. Серед складних проблем, які турбували колектив шахти № 9 та інші гірничі підприємства, були питання механізації та автоматизації виробництва, запровадження нових технологій, ефективного використання обладнання, поліпшення умов праці та ін. [115, арк. 5; 411, с. 10–12; 284].

Гостро стояла ще одна проблема – кадрова. У перші післявоєнні роки у Нововолинську почалося проведення геологічних розвідок, а разом з тим – поступове формування кадрів працівників вугільної галузі. Вони набиралися насамперед з місцевого населення, яке займалося будівництвом шахт та інших виробничих об'єктів. У 1951 р. трест «Західшахтбуд» провів набір робітників у семи районах Волинської області в кількості 298 осіб, які до того часу займалися сільським господарством. У цілому за вказаний рік на будови басейну було прийнято понад 900 колишніх колгоспників Волині, що становило 50 % усього кадрового поповнення.

Працювати на шахти йшла переважно колгоспна молодь. Місцеві партійні органи створювали там партійні осередки, які, поміж іншим, займалися формуванням так званої соціалістичної свідомості робітників. Для забезпечення будівництва необхідними кадрами підприємства комбінату «Укрзахідшахтобуд» використовували різні форми набору кадрів, зокрема систему оргнабору, залучення робочої сили безпосередньо самими підприємствами (вільним наймом), переведення працівників з інших будов та організацій Міністерства вугільної промисловості, а також набір молоді за комсомольськими путівками, випускників шкіл трудових резервів, демобілізованих воїнів тощо.

Однак частина робітничих кадрів, залучена на будівництво шахт і для роботи на вугільних підприємствах, за короткий час залишала роботу. Основними причинами значної плинності кадрів були відсутність належних умов праці, низька технічна оснащеність виробництва, слабка підготовка необхідних спеціалістів із числа робітників, незадовільне матеріальне і

житлово-побутове забезпечення працівників. Звичайно, керівництво шахт вживало заходів для вирішення існуючих проблем, стимулювання кращих робітників, техніків, інженерів, поліпшення умов праці й повсякденного життя своїх працівників. Проте з низки об'єктивних і суб'єктивних причин такі заходи не завжди давали належну віддачу та істотно відставали від потреб людей [287, с. 1; 420, с. 60–65].

У зв'язку з розвитком шахтного будівництва частково падало значення торф'яної промисловості. При цьому варто зазначити, що видобування торфу через його високу якість і дуже сприятливі умови експлуатації торфовищ залишалось економічно вигідним. Тому торф'яна промисловість продовжувала відігравати вагомую роль в паливному господарстві Волинської області, забезпечуючи передусім потреби місцевого населення в пiчному паливі. На підставі постанови Ради Міністрів УРСР від 3 травня 1965 р. № 446 і рішення Волинського облвиконкому від 24 травня 1965 р. № 327 розгорнув роботу Волинський обласний паливний трест, а згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 18 квітня 1973 р. на його базі було створено управління облвиконкому по заготівлях і постачанню палива населенню, комунально-побутовим підприємствам та установам [59, арк. 1–3; 60, арк. 1–2].

У досліджуваний період у Волинській області функціонувало два торфобрикетних заводи – Журавичівський (в с. Журавичі Ківерцівського району) та «Сойне» (в с. Прилісне Маневицького району). Перший з них став до ладу в 1965 р., другий – у 1983 р. Зокрема, завод «Сойне» мав власну сировинну базу, де йшла заготівля торфу для приготування компостів і брикетів. Завод відзначався доволі високою потужністю, яка становила 115 тис. т брикетів у рік і відповідала потужності кращих підприємств галузі в інших регіонах республіки [314, с. 2]. Названі підприємства цілком забезпечували місцеві потреби в торф'яному паливі.

За даними статистики, з 1965 р. до 1970 р. видобуток кам'яного вугілля у Волинській області збільшився з 4180 тис. до 4513 тис. т, або на

8 %, а виробництво паливного торфу – з 104 тис. до 215 тис. т, тобто більш ніж удвічі. На початку досліджуваного періоду питома вага валової продукції паливних галузей у промисловості області становила 11,1 %, в тому числі вугільної – 9,4 %. Протягом другої половини 60-х – першої половини 70-х років вказана тенденція зберігалася – в паливній промисловості Волині вугільна галузь продовжувала займати ключове місце. Частка інших паливних галузей, попри зростання абсолютних показників їхнього виробництва, залишалася незначною [223, с. 13–15; 224, с. 24, 25; 176].

У паливно-енергетичному комплексі СРСР, у тому числі УРСР, особливо важливу роль відігравала електроенергетика. У вересні 1954 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову, яка справила позитивний вплив на розвиток енергогосподарства аграрних районів країни, зокрема й Волинської області. У постанові ставилося завдання здійснити дальшу електрифікацію колгоспів, радгоспів і МТС шляхом їх приєднання до державних енергосистем. Зазначена постанова передбачала, що для централізованого електропостачання сільського господарства мали використовуватись мережі районних енергетичних систем, промислові електростанції та ін.

У 60–80-х роках ХХ ст. у Волинській області було створено низку підприємств та організацій галузі, зокрема Володимир-Волинську електростанцію, «Волиньобленерго», Волинське обласне підприємство сільських електричних мереж Міністерства енергетики та електрифікації УРСР (м. Луцьк), товариство з обмеженою відповідальністю «Сільенерго» (с. Зміїнець Луцького району), Волинське управління № 18 орендної будівельно-монтажної фірми «Електро» (м. Ківерці) та ін. Це дозволило зміцнити місцеву електроенергетику і вирішити чимало виробничих та соціальних проблем регіону. Разом з тим слід підкреслити, що частка валової продукції електроенергетики в промисловості області була вкрай низькою: вона становила менше одного відсотка [222, с. 279–282; 223, с. 13].

Для області особливо актуальними залишалися проблеми, пов'язані з електропостачанням села, електрозабезпеченням сільського господарства.

Ще у 1962 р. відбулася передача сільської енергетики Міністерству енергетики та електрифікації СРСР, що відображало традиційне прагнення союзного уряду до максимальної централізації управління економікою. В той же час запровадження єдиного керівництва енергетичним господарством в СРСР дозволило більш ефективно і комплексно вирішувати деякі важливі проблеми розвитку галузі, в тому числі кращого електропостачання села. Уже впродовж 60-х років ХХ ст. на території області було побудовано сотні кілометрів нових електромереж, що забезпечило дальшу електрифікацію сіл і поступове зростання рівня механізації виробничих процесів у колгоспах та радгоспах (на той час доїння корів було електрифіковано лише на 6 %, роздача кормів – на 3–15 %, а прибирання гною – на 7–12%).

У 70-х роках ХХ ст. в області почали діяти міжгосподарські виробничо-експлуатаційні підприємства, на які покладалося чимало функцій – експлуатації електрообладнання, організації його планово-запобіжних ремонтів, розробки та впровадження заходів для ширшого використання електроенергії у всіх галузях сільськогосподарського виробництва, в побуті населення. Вони виконували контрольні-вимірні, невеликі за обсягом монтажні й налагоджувальні роботи, проводили технічне обслуговування електрообладнання, займалися підвищенням кваліфікації колгоспних monterів, перевіркою їх знань з правил техніки безпеки, здійснювали технічний нагляд за будівництвом зовнішнього електропостачання, внутрішніх силових та освітлювальних мереж тощо.

У тих районах, де діяла вказана служба, покращилось використання електроенергії у виробництві, підвищилась ділова кваліфікація електромонтерів. У цих районах скоротилась кількість випадків травматизму і пожеж, зменшився на 10–15 % вихід із ладу двигунів, дещо зріс рівень забезпеченості господарств кадрами інженерів і техніків-електриків. Та все ж навіть у 80-х роках ХХ ст. чимало сіл в області продовжували відчувати значну потребу в якісному і безперебійному постачанні електроенергії, а колгоспи і радгоспи не досягнули належного рівня механізації та

автоматизації виробничих процесів, що відповідав би сучасним стандартам і кращим зразкам [260, с. 2; 264, с. 2; 290, с. 2; 298, с. 2; 556].

Важливе місце у паливному балансі Української РСР займав видобуток газу. Збільшення його розвіданих промислових запасів дало можливість забезпечити цим видом палива чимало міст, селищ і сіл республіки. Станом на 1983 р. у Волинській області було газифіковано 10 міст, 20 селищ міського типу, 324 колгоспи та 34 радгоспи. Природним і зрідженим газом користувалися мешканці майже 222 тис. квартир. Реалізацією газу населенню і промисловим, комунально-побутовим підприємствам та організаціям області займалося виробниче об'єднання, до якого входило вісім міжрайонних управлінь газового господарства, Луцька газонаповнювальна станція та Луцьке головне підприємство.

Газифікація будинків природним газом проводилась за наявності вуличних розподільчих газопроводів згідно зі списками, затвердженими виконкомом міських і районних Рад народних депутатів (вони ж визначали черговість газифікації). Ці роботи виконувались спеціалізованими будівельними організаціями по договорах і при наявності проектно-кошторисної документації. Зокрема, газифікація квартир, що належали громадянам на правах особистої власності, здійснювалась обласним виробничим об'єднанням «Волиньгаз». Газифікацію будинків, у яких відбувся капітальний ремонт, проводило спеціалізоване будівельно-монтажне управління тресту «Львівспецкомунбуд», а новозбудованих будинків – спеціалізоване управління БУ-536 (в сільській місцевості – СБМУ-2 і спеціалізована пересувна механізована колона міжколгоспбуду).

Однак газифікація охоплювала лише частину населення Волині. З року в рік в обласні інстанції зверталися місцеві керівники та окремі громадяни, які домагалися забезпечення своїх територій природним газом. Багато проблем було також із постачанням населенню зрідженого газу, що викликало численні нарікання людей. Так, Забузькій сільській Раді народних депутатів на 1983 р. виділялося 8,5 т зрідженого газу, але його не завозили,

бо в місцевому колгоспі не було газосховища. Траплялися випадки, коли колгосп збудував газосховище, але воно не працювало через відсутність дозволу обласної газотехнічної інспекції.

Щоб отримати такий дозвіл, потрібно було виконати довгий список вимог – обладнати газосховище необхідними інструментами і приладами, призначити відповідального за газове господарство слюсаря-газовика та інженерно-технічного працівника, який пройшов курс навчання у навчально-курсівому комбінаті Волинського облкомунгоспуправління. Зрозуміло, що в багатьох господарствах не було ні потрібних технічних засобів, ні підготовлених працівників. Наприклад, на початку 1983 р. з 22 колгоспів Володимир-Волинського району тільки дев'ять здали в експлуатацію газобалонні склади; у чотирьох колгоспах такі склади побудували, але не ввели їх в експлуатацію. Подібна ситуація склалася в інших районах області: в Локачинському з 24 господарств тільки шість збудували склади, в експлуатацію ввели лише два; у Маневицькому з 18 колгоспів дозвіл на одержання газу мали лише три колгоспи тощо [149, арк. 1–2; 150, арк. 8; 40, арк. 4; 263, с. 2; 565].

У 60-х роках ХХ ст. у західних областях України відбувалось становлення великої хімічної промисловості, перетворення її на одну з основних галузей важкої індустрії. У 1958 р. травневий і в 1963 р. грудневий пленуми КПРС прийняли рішення про прискорення розвитку хімічної промисловості в СРСР. На підставі цих рішень вийшла низка постанов Раді Міністрів СРСР, що передбачали будівництво нових і розширення ряду існуючих об'єктів хімічної індустрії, зокрема в західному регіоні України. У партійних і державних документах того часу наголошувалось, що продукція хімії дістає широке застосування в більшості галузей економіки, замінюючи дорогу природну сировину і допомагаючи підвищувати якість виробів та продуктивність праці.

У 70-х роках ХХ ст. розвиток хімічної промисловості у Волинській області відчутно прискорився. До цього часу в краї існували лише

смолоскипидарне виробництво та переробка живиці у лісгоспах, а в 1962 р. став до ладу Ратнівський завод хвойного борошна. На початку 70-х років ХХ ст. у розвитку цієї галузі в області відбувся справжній прорив: у 1972 р. увійшла в дію перша черга Луцького заводу виробів із пластмас, у 1973 р. почав працювати Луцький завод синтетичних шкір. Крім того, в той же період споруджено Луцьку фабрику побутової хімії, яка постачала на ринок області й за її межі олійні фарби, підбілювачі, крем для взуття та інші побутові речі [359, с. 16; 384, с. 182; 559, с. 60].

У 1963 р. почалося будівництво заводу «Луцькпластмас», у березні 1972 р. введено в дію його першу чергу – потужністю 3 тис. т пресових виробів на рік. Це підприємство було наймолодшим у виробничому об'єднанні «Укрпластик», але поступово завойовувало авторитет у своїй галузі. В 1974 р. на заводі відкрилось виробництво продукції з термопластів методом лиття для автомобільної промисловості, побутових приладів і товарів широкого вжитку. Розгорнуто виробництво продукції з термопластів методом екструзії і формування під тиском, зокрема плівки поліетиленової, листів полістиролу, ємностей для рідини об'ємом від 0,2 до 60 л, різних товарів широкого вжитку. В 1978 р. відкрилось виробництво листів з етролу на двох лініях фірми «Семафор» (Франція), з яких виготовляли оправу для окулярів.

У 1980 р. завод розпочав випуск електроплівки з полістиролу на лінії фірми «Брюкнер» (Німеччина) і моноволокна на двох лініях фірми «Райфенхойзер» (Німеччина) для виробництва конденсаторів та ізоляції кабелів зв'язку. У червні 1984 р. підприємство підписало контракт на закупівлю лінії з виробництва поліпропіленової плівки, наступного року розпочався монтаж обладнання. На заводі вперше в СРСР було налагоджено випуск полістирольної плівки, причому технологію її виготовлення розробили співробітники науково-дослідного об'єднання «Пластик» разом із спеціалістами заводу.

Загальні проблеми економічного розвитку СРСР, що особливо загострилися на рубежі 70–80-х років ХХ ст., позначилися на діяльності підприємства та інших об'єктів хімічної промисловості. Серед негативних тенденцій, які відчутно посилювалися в зазначений період, слід назвати сповільнення темпів зростання виробництва, технічного переобладнання заводу, посилення плинності кадрів, що, в свою чергу, значною мірою пояснювалось невирішеністю багатьох соціальних питань (відсутністю місць у гуртожитку, незадовільним навчанням молодих робітників, невпорядкованістю оплати праці, поганою організацією дозвілля молоді та ін.) [222, с. 266; 359, с. 16; 434, с. 141].

До промисловості групи «А» належала також будівельна галузь, яка віддавна існувала на Волині. Вона забезпечувала кваліфікованими працівниками і найважливішими матеріалами всі види будівельних робіт, від неї залежало ефективне функціонування всієї системи господарювання в області та загалом у країні. Капітальне будівництво створювало велику кількість робочих місць і давало поштовх розвитку суміжних галузей – металургії, будівельних матеріалів і відповідного обладнання, машинобудування і металообробки, деревообробної і фарфоро-фаянсової промисловості, виробництву скла, нафтохімії, транспорту, енергетиці тощо. У Волинській області до цієї галузі належали Луцький картонно-руберойдовий завод, Ковельське заводоуправління будівельних матеріалів, Ківерцівський завод залізобетонних конструкцій та ін.

У 60–80-х роках ХХ ст. виробництво будівельних матеріалів істотно зросло, оскільки існував і постійно збільшувався попит на цю продукцію. З року в рік відбувалось житлове будівництво, споруджувалися нові виробничі корпуси, зводилися об'єкти соціальної інфраструктури. До 1955 р. на території області працювали тільки невеликі цегельні підприємства, а у вказаному році тут почалося значно масштабніше виробництво – залізобетонних конструкцій і деталей (спочатку в Луцьку, а згодом – у Ковелі та Ківерцях). Лише за 1965–1970 рр. виробництво будівельної цегли в області

підвищилось з 236,8 млн до 282,2 млн штук, а збірних залізобетонних конструкцій та деталей – з 77 тис. до 138 тис. м³ виробів. Для прискорення процесу будівництва житла і його індустріалізації на початку 80-х років ХХ ст. було споруджено Луцький комбінат великопанельного домобудування [224, с. 24, 25; 465].

Найбільшим підприємством будівельної галузі на Волині був Луцький картонно-руберойдовий завод, збудований у дев'ятій п'ятирічці. Підприємство складалося з двох основних виробництв – картонного і руберойдового, а також з семи допоміжних цехів – транспортного, котельного, електроремонтного, ремонтно-механічного, водозабезпечення і каналізації, контрольно-вимірювальних приладів та автоматики, ремонтно-будівельної ділянки. У 1967 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову про початок будівництва заводу, тоді ж Міністерство промисловості будівельних матеріалів УРСР прийняло накази про організацію дирекції заводу, яка налічувала 10 осіб, та виділення землі під будівництво підприємства загальною площею 32,3 га.

У 1967 р. обсяг виділених урядом капітальних вкладень був реалізований на 101,4 %, але в наступні роки цей показник став значно гіршим: у 1969 р. – 28,4 %, в 1970 р. – 47,7 %. Причинами такого невиконання плану були нестача робочої сили, погане матеріально-технічне забезпечення та незадовільна організація робіт. У 1972 р. планувалося ввести у дію потужності з виготовлення картону в кількості 50 тис. т на рік. Однак фактична вартість пускового комплексу першої черги заводу була значно вищою визначеної планом на цей рік, виробничі завдання виконати не вдалося [123, арк. 1–3; 124, арк. 43; 125, арк. 1; 126, арк. 8; 128, арк. 3].

У серпні 1973 р. підписано акт про здачу першої черги, в листопаді наступного року – другої черги потужностей заводу. Введення в дію такого підприємства стало значною подією в господарському і соціальному житті міста, краю в цілому. Воно дозволило забезпечити робочими місцями тисячі людей і налагодити виробництво важливої для області продукції. Разом з тим

завод виявився найбільш енергомістким серед усіх об'єктів промисловості Волині: щодоби він споживав більше 270 т умовного палива, переробляв близько 40 вагонів сировини та відправляв споживачам 17–19 вагонів готової продукції. Серйозними проблемами в роботі колективу були також недостатній рівень техніки безпеки, що призводив до нещасних випадків на виробництві, та неналежна організація трудової дисципліни, внаслідок чого мала місце велика кількість прогулів [127, арк. 15–17; 130 арк. 6–22; 465].

Та все ж керівництво і трудовий колектив заводу докладали значних зусиль, щоб виправити становище, досягнути кращих виробничих показників. Вагому роль у цьому відіграли кращі працівники Луцького картонно-рубейдоного заводу, зокрема С. Шабатура – енергетик рубейдоного цеху; Р. Воїна – бригадир слюсарів-ремонтників дільниці сушки піску і тальку; раціоналізатори: механік М. Клименко і слюсар-ремонтник Л. Новосад. Серед передовиків виробництва були електрослюсар С. Подлісний, машиніст Г. Захлебін, сушильник С. Плисюк, старший апаратник Н. Шендрик, апаратник С. Загуба та ін. [465].

Чималу увагу на підприємстві приділяли підвищенню якості продукції, хоча зрушення в цій ділянці роботи давалися нелегко, відбувалися доволі повільно. В 1978 р. завод випустив продукції вищої категорії якості на 4,3 млн крб, що складало 18,6 % загального обсягу виробництва. Відбувалась поступова реконструкція підприємства, метою якої було скорочення частки ручної праці. Так, за 1976 р. вдалося механізувати один та автоматизувати два цехи заводу, що дало позитивні виробничі результати. Вжиті дирекцією заходи дозволили дещо зменшити простій залізничних вагонів, скоротити тривалість виробничого циклу, налагодити співпрацю з низкою науково-дослідних інститутів і проектних організацій [129, арк. 3; 131, арк. 8; 258; 465].

У 1978 р. підприємство вперше вийшло на повну проектну потужність з виробництва м'якої покрівлі. Ця продукція вироблялася двох марок: рубейд з великозернистою посипкою (РК-350) і рубейд з дрібною

посипкою (PM-350). Їх строк служби становив 20–25 років, вони відзначалися стійкістю проти вітру, дощу та сонячних променів. На Луцькому картонно-рубейдовому заводі уперше в країні було застосовано новий наповнювач – інертний пил, завдяки чому вдалося підвищити еластичність, довговічність і теплостійкість рубейду. На початку 1980-х років підприємство освоїло нові види покрівельних матеріалів, зокрема три різновиди рубейду вищої категорії якості. Його продукцію поставляли в низку радянських республік, а також експортували в ПНР, НДР та В'єтнам. Рівень експортних поставок щороку складав близько 25 % виробленої продукції [131, арк. 20; 282, с.2].

Дирекція і колектив працювали над удосконаленням виробничого процесу, боролися за економніше використання електроенергії, сировини та матеріалів. Для прикладу, в 1983 р. Луцький картонно-рубейдовий завод освоїв виробництво з відходів решіток і прокладок для скляних банок місткістю від 0,5 до 3 л, щоб домогтися економії матеріальних ресурсів, раціонального використання покрівельного картону. Без сумніву, такі заходи давали певний фінансово-економічний ефект, але вони принципово не змінили енерго- та матеріаломісткий характер виробництва на цьому заводі. Для відчутного поліпшення вказаних параметрів роботи необхідно було якісно оновити технічне обладнання підприємства і технологічні процеси, що не вдалося зробити.

За роки десятої та одинадцятої п'ятирічок керівництво підприємства вирішило ряд соціальних проблем: майже удвічі розширило побутові приміщення, дообладнало душеві та роздягалки. На заводі відкрили продовольчий магазин, стіл продовольчих замовлень, медичний пункт, поштове відділення, пункт ремонту і хімчистки спецодягу та ін. Однак на заводі вкрай повільно вирішувались проблеми механізації праці, автоматизації виробництва, довгі роки відкладався ремонт вентиляційної системи, повільно розв'язувались питання забезпечення житлом, що справляло негативний вплив не тільки на виробничі показники, але й на

здоров'я і морально-психологічний стан працівників [258, с. 1; 261, с.2; 409; 574].

Деревообробна промисловість у Волинській області була представлена Ківерцівським, Заболотівським, Ковельським, Цуманським деревообробними комбінатами. Так, Ківерцівський комбінат розпочав свою роботу ще наприкінці війни, відразу після звільнення краю від нацистської окупації. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 4 грудня 1965 р. № 1150, Волинське виробниче об'єднання меблево-деревообробної промисловості у складі Луцького меблевого комбінату, Заболотівського, Ківерцівського, Ковельського, Цуманського деревообробних комбінатів, Володимир-Волинської, Маневицької, Рожищенської меблевих фабрик перейшло з підпорядкування Львівського раднаргоспу у відання Міністерства лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості УРСР, що через кілька років було реорганізовано в Міністерство лісової і деревообробної промисловості УРСР [132, арк. 9].

У другій половині 60-х років ХХ ст., згідно з офіційною статистикою, підприємства Волинського виробничого об'єднання меблево-деревообробної промисловості виконували і навіть дещо перевиконували планові завдання. Загалом протягом 1965–1970 рр. валова продукція лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості в області зросла на 55 % [103, арк. 2–3; 224, с. 26; 174]. Проте реальний стан цих підприємств був значно складнішим, їх робота по місяцях і декадах йшла вкрай неритмічно. У зазначений період підприємства виробничого об'єднання меблево-деревообробної промисловості провели певну роботу з оновлення асортименту та покращення якості продукції, однак частина підприємств не виконувала планів з випуску товарів культурно-побутового призначення, зокрема Ківерцівський деревообробний комбінат, Маневицька меблева фабрика та ін. Гострою проблемою залишалась низька якість продукції, особливо Рожищенської меблевої фабрики: із перевірених 313 одиниць

готової продукції 35 шаф і 18 тумбочок під телевізор виявились повним браком.

У 1970-х роках діяльність Волинського виробничого об'єднання меблево-деревообробної промисловості розгорталась в цілому стабільно. Більшість підприємств виконувала планові завдання з випуску валової продукції, але при цьому, як і раніше, не справлялася з асортиментними планами виробництва меблів та продукції широкого вжитку. В 1975 р. у зв'язку з фінансовими труднощами в об'єднанні значно погіршився стан матеріально-технічного забезпечення підприємств, а в першій половині 80-х років ХХ ст. ці проблеми стали ще виразнішими. Надзвичайно повільно розв'язувались питання, пов'язані з якістю виробленої продукції, насамперед меблів [103, арк. 3; 104, арк. 1–3; 105, арк. 16; 106, арк. 4].

Таким чином, аналіз фактичного матеріалу свідчить, що в 1965–1985 рр. відбулися певні зрушення в розвитку важкої промисловості Волинської області. Вагомим фактором у піднесенні промислового виробництва стала так звана косигінська економічна реформа, завдяки якій вдалося домогтися відчутного господарського стимулювання (на противагу директивно-адміністративним важелям впливу, які звично застосовувалися радянським керівництвом). На початку 70-х років ХХ ст. вказану економічну реформу влада згорнула, що негативно позначилось на розвитку промисловості. Почалося поступове сповільнення темпів економічного зростання, що врешті призвело господарство до передкризового стану і змусило політичне керівництво СРСР розпочати «перебудову» країни.

У 60–80-х роках ХХ ст. питома вага виробництва засобів виробництва (промисловості групи «А») у Волинській області дещо перевищувала питому вагу виробництва предметів споживання (промисловості групи «Б»). Проте це переважання було незначним, відображаючи традиційно значну роль аграрного сектора в економіці області, а отже, й пов'язаних із ним галузей промисловості. У важкій промисловості Волині, за показником основних виробничих фондів, провідні позиції займали паливна промисловість, перш

за все вугільна, металообробка і машинобудування, а також електроенергетика. Частка інших галузей, попри значні зрушення в їхньому розвитку в досліджуваний період, наприклад хімічної промисловості, залишалася невеликою.

2.3. Легка і харчова промисловість

Важливе місце в господарському житті досліджуваного періоду займали легка і харчова промисловість. Ці галузі були безпосередньо зорієнтовані на людину і задовольняли потреби населення в продуктах харчування та інших предметах споживання, у різноманітних товарах широкого вжитку. Однак від часу форсованої індустріалізації вказані галузі розглядалися в СРСР як другорядні, допоміжні, а тому не завжди отримували належне фінансування та істотно поступалися перед важкою промисловістю за обсягом капітальних вкладень, за багатьма іншими економічними показниками.

Легка промисловість – це галузь виробничої сфери, яка спеціалізується насамперед на виробництві товарів народного споживання і лише певною мірою – на випуску продукції промислового призначення. Після смерті Й. Сталіна новий голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков першим серед радянських керівників порушив питання про необхідність вирівнювання темпів розвитку двох підрозділів промисловості – групи «А» і групи «Б», про прискорення темпів розвитку легкої і харчової промисловості. Такий підхід сприяв якісним зрушенням в економіці СРСР і позитивно позначився на споживчому ринку країни.

Проте вже у січні 1955 р. на пленумі ЦК КПРС позиція Г. Маленкова зазнала нищівної критики. М. Хрущов та інші партійні лідери говорили про те, що відстоювання прискореного розвитку промисловості групи «Б» на противагу важкій індустрії – це «фальшивий виверт», «відрижка правого ухилу», прояв «капітулянтської політики Бухаріна і Рикова». Не дивно, що в лютому того ж року Г. Маленкова зняли з посади глави союзного уряду,

розвернувши публічну критику так званого плану Маленкова. З того часу і до початку горбачовської «перебудови» жоден провідний діяч СРСР не наважувався висловлювати сумніви у правильності традиційного господарського курсу [329, с. 75; 524].

У досліджуваній період питома вага групи «Б» у валовій продукції промисловості Української РСР становила: 1965 р. – 27,6 %, 1970 р. – 29 %, 1975 р. – 27, 8%, 1980 р. – 28,1 %, 1985 р. – 28 %. Лише в другій половині 1960-х років темпи зростання виробництва предметів споживання дещо перевищували темпи розвитку виробництва засобів виробництва: за 1965–1970 рр. перші зросли на 55 %, тоді як другі – на 48 %. Упродовж 70-х років темпи розвитку промисловості групи «Б» помітно поступалися темпам розвитку промисловості групи «А»: у 1970–1980 рр. вони досягали відповідно 58 і 77 %. У першій половині 80-х років ХХ ст. відбулося певне вирівнювання в темпах зростання двох підрозділів промисловості України, але їх питома вага у валовій продукції, як зазначалося, принципово не змінилася [229, с. 74, 75, 102, 103; 234, с. 74, 75].

У другій половині 60-х років у структурі виробництва предметів споживання (група «Б») в УРСР продукція легкої промисловості становила 25,1 %, продукція харчової промисловості – 52,5 %, а продукція важкої промисловості, що використовувалась на невиробничі цілі, – 22,4 %. У свою чергу, в структурі продукції легкої промисловості найбільшою залишалася частка швейних виробів, шкіряного взуття і трикотажних виробів, значно меншою була частка тканин і галантерейних виробів. У 1970 р. питома вага продукції легкої промисловості у валовій продукції промисловості Української РСР досягала 12,3 %, а продукції харчової промисловості – 25,4 % [233, с. 76, 77]. У наступні роки ці показники відчутно не змінилися.

З початком так званої косигінської реформи господарські органи республіки та окремих областей посилили увагу до питань розвитку легкої промисловості, повнішого задоволення попиту населення на товари народного вжитку. Вони ставили завдання поглиблювати спеціалізацію

виробництва, ширше впроваджувати досягнення науки і техніки в галузь, прискорити введення у дію нових виробничих потужностей та основних фондів, істотно скоротити незавершене будівництво та ефективніше використовувати матеріальні й трудові ресурси. В західних областях України розвиток легкої і харчової промисловості був спрямований на вирішення насамперед двох проблем – забезпечення переробки сільськогосподарської сировини і збільшення зайнятості великих резервів робочої сили, особливо жіночої, в містах та селах [177, с. 3 , 4; 267, с. 2; 421, с. 85].

У досліджуваній період в структурі промислового комплексу м. Луцька легка промисловість займала чільне місце. За 1950–1984 рр. вона збільшила своє виробництво в 22,8 рази, її частка у валовій продукції промисловості міста становила близько 50 %. У внутрішньогалузевій структурі легкої індустрії провідну роль відігравали передусім текстильна промисловість, яка давала 58,3 % валової продукції галузі, а також виробництво штучних шкір, швейних виробів та взуття [347, с. 180].

Серед кращих працівників галузі слід назвати Н. Косяк – ткалю Луцького шовкового комбінату, яка однією з перших на підприємстві почала працювати на 15 верстатах і 11 травня 1983 р. завершила особисту п'ятирічку, виробивши додатково до плану 334 тис. м тканини. Високими нагородами за виробничі успіхи в десятій п'ятирічці були відзначені прядильниці Г. Русакова і Г. Стрельченя, мотальниця В. Хоровець, слюсар-ремонтник В. Палько. Особливу роль у трудовому вихованні молоді на комбінаті відігравали наставники, у тому числі Л. Довжик, Н. Дмитрук, Л. Зверяк, Л. Киричук, В. Клепачковська, Г. Потапчук, Г. Стрижеус та ін. [448].

Одним із ключових підприємств текстильної промисловості Луцька і всієї Волинської області стала меланжева фабрика, будівництво якої передбачалося планом розвитку народного господарства УРСР на дев'яту п'ятирічку [347, с. 180]. Спорудження підприємства здійснював трест «Волиньбуд». Уведення в дію виробничих потужностей проходило поетапно.

У 1976 р. було передано в експлуатацію центральні ремонтні майстерні, в 1981 р. затверджено акт, за яким у дію вводились основні потужності фабрики з випуску 51,5 млн кв. м готової тканини. Слід зазначити, що на зорі своєї діяльності це підприємство вважалося одним із найбільших в текстильній галузі Радянського Союзу. Наказом Міністерства легкої промисловості УРСР від 30 січня 1981 р. Луцька меланжева прядильно-ткацька фабрика була перейменована на Луцький шовковий комбінат імені 60-річчя радянської України.

Комбінат спеціалізувався на виробництві тканин побутового призначення: костюмних, декоративних, технічних. Його продукцію отримували всі союзні республіки, вона користувалася значним попитом серед споживачів. У 28 цехах підприємства було змонтовано 4 тис. одиниць обладнання, виробленого переважно за кордоном – у Польщі, Чехословаччині, Німецькій Демократичній Республіці, а також в Японії. У перші роки роботи найбільш складним і гострим питанням для керівництва фабрики залишався набір кваліфікованих кадрів, тож групи працівників постійно відправлялись на споріднені підприємства для навчання. На підприємстві налічувалось близько 6 тис. осіб, які щороку випускали 13,5 тис. т пряжі та понад 41 млн погонних метрів тканини [448; 569].

Спорідненим бавовнопрядильним підприємством була Нововолинська фабрика. У грудні 1967 р. введено в експлуатацію її першу чергу – на 123 тис. веретен, згодом уведено другу чергу, що дозволило розпочати випуск крученої бавовни. Дирекція і колектив нововолинської фабрики приділяли чималу увагу економії сировини і матеріалів, удосконаленню організації праці, підвищенню продуктивності роботи, поліпшенню загальної культури виробництва [294; 421, с. 90–91]. Разом з тим сповільнення загальних темпів економічного розвитку і посилення негативних господарських тенденцій, що спостерігалось в СРСР наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст., справило негативний вплив на роботу підприємств легкої промисловості в Україні, зокрема й на Волині.

У період, що нами вивчається, поступово покращувалась організація індивідуального пошиття одягу. Багато дрібних ательє і швейних майстерень були об'єднані з подібними підприємствами іншого профілю у побутові комбінати та промкомбінати, а у великих містах створено спеціальні швейні фабрики індивідуального пошиття одягу. Паралельно функціонувала доволі розгалужена мережа швейних підприємств, які випускали різноманітну продукцію масового вжитку. Одна з найбільших місцевих фабрик працювала в Луцьку, налагодивши ефективне виробництво одягу. Так, у роки восьмої п'ятирічки вона випускала 80–90 костюмів за зміну, а вже на початку десятої п'ятирічки збільшила їх виробництво до 130 (1976 р.).

Луцька швейна фабрика належала до найстаріших промислових підприємств міста. Після війни тут працювало близько 20 осіб, всі операції виконувались вручну. Фабрика випускала білизну, плаття, спідниці, одяг для залізничників та іншу швейну продукцію. В 60-х роках ХХ ст. її асортимент чітко окреслився, систематизувався: фабрика стала випускати чоловічий та дитячий одяг. У середині 70-х років на ній працювало 1,2 тис. осіб, підприємство налагодило широкі господарські зв'язки. Тканини сюди надсиляли комбінати легкої промисловості з Чернігова, Іванова, Каунаса, Мінська, а також з Фінляндії, Чехословаччини та Польщі. Нові моделі костюмів для луцьких швейників розробляв Львівський будинок моделей [276, с. 4; 296, с. 1].

Ще одним значним підприємством швейної галузі була фабрика у Ковелі. В 1967 р. вона святкувала 20-річчя від часу заснування. За минулі двадцять років невелика майстерня індивідуального пошиття одягу перетворилась у велике підприємство, обладнане доволі сучасними механізмами. Повздовжні агрегати були замінені конвеєрними лініями, що дало змогу механізувати більшість виробничих операцій. На фабриці діяли експериментальний цех, механічна майстерня, а також об'єкти соціального призначення, які обслуговували працівників, – їдальня, бібліотека, медичний пункт. Уже в середині 1960-х років річна потужність підприємства становила

420 тис. одиниць виробів [269], в наступні два десятиліття обсяги виробництва збільшилися.

Невід'ємною частиною текстильної промисловості області були льонопереробні заводи. Льонарство на Волині розвивалось доволі швидкими темпами, стало окремою галуззю колгоспного виробництва. У листопаді 1958 р. почав давати продукцію Ковельський льонопереробний завод – перше підприємство цього профілю в області. На той час завод був одноагрегатним, його потужність складала 850 т волокна на рік, реалізація продукції становила 1,7 млн крб. У 1966 р. увійшла в дію друга черга підприємства, що забезпечило помітні кількісні та якісні зміни на виробництві. Ще через кілька років була здійснена часткова реконструкція заводу, в ході якої до ладу стали ще дві лінії в цеху сухої обробки льону. Завдяки цим заходам випуск волокна подвоївся, а продукцію заводу стали відправляти в усі кінці країни і за кордон [297].

У 1976 р. на околиці села Мокрого у Старовижівському районі Волинської області було розпочато будівництво льонозаводу, стартова потужність якого становила 4,3 тис. т волокна на рік. Завод був оснащений досить сучасним обладнанням, зокрема фільтрокамерами, що поглинали увесь пил [285, с. 2]. На кінець досліджуваного періоду дирекції і колективу підприємства вдалося дещо підвищити обсяг виробництва. Льонозавод виконував не тільки важливі виробничі, господарські функції, але й не менш вагому соціальну роль: він забезпечував робочими місцями чималу кількість місцевих селян і сприяв підвищенню їхнього технічного та загального культурного рівня.

Доволі швидкими темпами в області розвивалось взуттєве виробництво. У 1945 р. була створена Луцька взуттєва фабрика, в 1960 р. підприємство приєднали до Львівської фабрики «Прогрес». У 1976 р. на фабриці почала діяти система управління якістю продукції. Робота кожного працівника оцінювалась коефіцієнтом якості праці, від чого залежала заробітна плата. Щодня з конвеєра сходило 3,7 тис. пар взуття, при цьому

особливим попитом у населення користувалися товари для дітей. На кінець досліджуваного періоду фабрика мала широкий асортимент продукції, в тому числі випускала 35 видів дитячого взуття. У той же час постійною проблемою на підприємстві залишалась значна плинність кадрів, зумовлена неналежними умовами праці та низькою заробітною платою [315, с. 2].

На Луцькій взуттєвій фабриці та інших підприємствах галузі проводилась робота з впровадження нової техніки і передової технології. Так, у Луцькій філії взуттєвої фірми «Прогрес» було введено механічний розкрій шкіряних товарів для виготовлення взуття. Завдяки цьому продуктивність праці на цих операціях збільшилась у півтора рази, випуск продукції помітно підвищився. Працівники підприємства також освоїли нову машину «Оверлок», яка використовувалась при виготовленні дитячого взуття. За підрахунками економістів, фінансовий ефект від таких нововведень становив понад 5 тис. крб, що отримало високу оцінку керівництва фірми [267].

Важливою складовою частиною легкої промисловості Волинської області було виробництво синтетичних матеріалів. На початку 1970-х років розпочалося будівництво низки підприємств з виготовлення синтетичної шкіри. Виробництво цієї продукції велося у рамках Ради економічної взаємодопомоги за активної участі Чехословаччини, Румунії, Угорщини та НДР. Над створенням системи управління та обладнання для технологічних процесів працювали 30 науково-дослідних і проектних інститутів. У наказі міністра легкої промисловості СРСР від 30 грудня 1971 р. № 727 ставилося завдання організувати масове виробництво синтетичної шкіри для верхньої частини взуття, зокрема до 1978 р. збудувати Луцький завод синтетичних шкір.

Щороку на ньому планувалося виготовляти 4,5 млн кв. м цінної сировини. Процес освоєння виробництва синтетичних шкір йшов нелегко. Було виявлено багато проектних, монтажних, будівельних недоліків, значна кількість обладнання не відповідала вимогам виробництва. Та все ж, попри

серйозні труднощі і проблеми, Луцький завод штучних шкір та взуттєвого картону потужністю 6 тис. т картону на рік успішно здали в експлуатацію (державна комісія оцінила зданий об'єкт на «добре»). На початку роботи заводу загальна кількість кадрів на ньому складала лише 380 осіб. Підприємство знаходилося в підпорядкуванні Всесоюзного об'єднання промисловості штучних шкір та плівкових матеріалів при Міністерстві легкої промисловості СРСР [157, арк. 25–27; 159, арк. 3; 160, арк. 3].

У березні 1974 р. вийшов наказ начальника вказаного Всесоюзного об'єднання промисловості штучних шкір та плівкових матеріалів «Про використання потужностей з виробництва синтетичної шкіри», яким передбачалося в 1974–1975 рр. організувати на Луцькому заводі синтетичних шкір випуск нетканої голкопробивної основи для виробництва штучної шкіри «Волгоніт» обсягом 300 тис. кв. м на рік. Для того щоб завод почав працювати на повну потужність, робітникам нерідко доводилося закінчувати зміну пізніше, виходити на роботу у вихідні дні. На той час оплата праці робітників на підприємстві була досить високою: вона в середньому складала 144–170 крб на місяць [45, арк. 1–10; 161, арк. 1].

У жовтні 1974 р. колектив заводу освоїв проектну потужність першої черги: цех із виготовлення взуттєвого картону випустив 500 т продукції. До кінця 1975 р. планувалося здати другу чергу підприємства, а саме: цех із виготовлення синтетичної шкіри. З початком роботи заводу гостро постало кадрове питання, адже більшість робітників складали молоді люди без будь-якого досвіду роботи в цій виробничій сфері. Проблему вирішували шляхом створення відділу з підготовки кадрів та організації навчально-курсого комбінату, який мав спеціально обладнані класи. Частина робітників підвищувала кваліфікацію на виробничо-економічних курсах, в школах передового досвіду, а кращі працівники скеровувались на навчання у вищі і середні спеціальні заклади освіти. Восени 1974 р. представники Луцького заводу синтетичних шкір стажувались на споріднених підприємствах в НДР [299; 449].

Окрім кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників, завод потребував відповідного устаткування. Воно надходило з різних міст СРСР, а також із зарубіжних країн – НДР, Англії, Франції та Японії. Основною продукцією заводу були взуттєвий картон і синтетична шкіра, які постачалися майже у всі республіки СРСР. Характерно, що луцький завод уперше в країні почав виробляти синтетичну шкіру для легкої промисловості. Щороку міністерство ставило перед дирекцією і колективом підприємства підвищені завдання з випуску продукції. Статистика показує, що в 1977 р. було випущено 790 тис. кв. м шкіри, в 1981 р. – 3,4 млн. У 1984 р. завод виготовив 4 млн кв. м синтетичної шкіри, 6,8 тис. т взуттєвого картону, 40 млн пар формованих деталей взуття [274; 288; 289; 301].

Так, лише цех шкіряно-галантерейних виробів щороку випускав більше 30 найменувань товарів народного споживання на суму понад 2 млн крб, зокрема сумки жіночі і спортивні, шкіряні паски тощо. У 1983 р. завод освоїв виробництво десяти нових видів товарів, серед них чоловічих гаманців, господарських і спортивних сумок та ін. З метою поліпшення якості продукції в центральній заводській лабораторії проводились фізико-хімічні аналізи. У 1985 р. спеціалісти підприємства разом із науковцями Всесоюзного науково-дослідного інституту вперше в СРСР завершили розробку технології виробництва синтетичних шкір для безпідкладкового взуття. Тож замовники – заводи, які виготовляли взуття, – одержали значну економію за рахунок збереження підкладкового матеріалу [305; 306; 449].

У 60–80-х роках ХХ ст. відбулися певні зрушення у розвитку харчової промисловості Української РСР. До цієї галузі входило 20 великих підгалузей і 70 виробництв, що виготовляли різноманітні продукти харчування. В промисловому комплексі УРСР харчова промисловість відігравала помітну роль, хоча її питома вага в загальному обсязі продукції промисловості за цей період дещо зменшилась: у 1965 р. вона становила 28,9 %, 1970 р. – 25,4 %, 1975 р. – 22,5 %, 1980 р. – 18,9 %, 1985 р. – 18,4 %. У структурі виробництва предметів споживання (група «Б») харчова галузь

давала близько половини валової продукції: 1970 р. – 52,4 %, 1975 р. – 51,9 %, 1980 р. – 47,6 % і 1985 р. – 47,6 %. У структурі ж самої харчової промисловості ключове місце займало виробництво м'яса, ковбасних виробів, м'ясних напівфабрикатів, цукру-піску і цукру-рафінаду, хліба і хлібобулочних виробів, кондитерської продукції та консервів [233, с. 76, 77; 234, с. 75–78].

У промисловості Волинської області харчова промисловість посідала одне з чільних місць. Зокрема, за обсягом основних виробничих фондів попереду йшла паливна галузь, частка якої в 1966 р. досягала 40,3 %, 1970 р. – 32,2 %, другу позицію займала харчова промисловість: її питома вага у вказані роки становила 28 і 26,4 %. За період восьмої п'ятирічки валова продукція харчової промисловості у Волинській області зросла на 24 %, у наступний період галузь також розвивалася доволі успішно і стабільно [224, с. 26, 28; 174]. Так, за 1971–1975 рр. виробництво м'яса тут збільшилось з 28,2 тис. до 34,6 тис. т, або на 22,7 %; масла тваринного – з 7,6 тис. до 9,1 тис. т, або на 19,7 %; консервів – з 74,9 млн до 95,4 млн умовних банок, або на 27,3 %; кондитерських товарів – з 3,5 тис. до 4,9 тис. т, або на 40 % та ін. Щоправда, за названий період в області скоротилося виробництво цукру-піску – з 163,6 тис. до 123,7 тис. т, тобто на 32,2 % [233, с. 145, 147, 149, 152, 153].

У 70-х роках ХХ ст. основним шляхом подальшого інтенсивного розвитку підприємств харчової промисловості було удосконалення галузевої системи виробництва, його спеціалізація і концентрація, більш раціональне використання технологічного устаткування. Проте темпи такої інтенсифікації далеко не скрізь відповідали тодішнім вимогам, на підприємствах залишались значні невикористані резерви. Для прикладу, в хлібопекарській галузі, питома вага якої становила 39 % у загальному обсязі виробництва підприємств харчового комплексу області, потужності хлібо заводів і хлібопекарень використовувались далеко не повністю, насамперед через обмежений асортимент продукції. Особливо незадовільно була організована

робота з виробництва хліба та булок на Рожищенському харчовому комбінаті, де спеціальна булочно-подова лінія використовувалась лише на третину.

Значним резервом підвищення ефективності залишалось поліпшення якості продукції. Деякі підприємства не приділяли цій проблемі належної уваги: так, у 1971 р. в цілому по Волинському обласному управлінню харчової промисловості було вироблено консервів вищих сортів 36 % від їх загальної кількості, тоді як на Володимир-Волинському консервному заводі – лише 3 %. Багато місцевих керівників належним чином не займалися питаннями підвищення продуктивності праці. Великі втрати робочого часу на підприємствах обласного управління харчової промисловості були пов'язані з порушенням режиму праці, простоями машин і механізмів, а також з технологічними недоліками [275, с. 2; 30, арк.5; 43, арк. 17].

У 1970-х роках підприємства Волинської області, спираючись на досвід львівських колег, займалися впровадженням так званої комплексної системи управління якістю. Вона була зорієнтована на більш повне задоволення потреб і запитів населення і в практичній роботі спрямовувалась передусім на дотримання діючих державних і галузевих стандартів, нормативів, ліквідацію порушень виробничого циклу на різних стадіях виробництва та реалізації продукції. Ці зусилля дали певні позитивні результати і дозволили дещо збільшити частку продукції вищої категорії якості [303, с. 1; 307, с.2]. Проте подолати типову орієнтацію радянської економіки на «вал», на зростання випуску валової продукції не вдалося, тому питання якості продукції, яка випускалася, продовжували залишатися на другому плані, не знаходили належного вирішення.

У травні 1982 р. партійне керівництво країни прийняло Продовольчу програму, яка мала б стимулювати розвиток харчової промисловості в СРСР. Затвердження такої цільової програми відображало певне загострення проблем із продовольчим забезпеченням населення і постачанням сировини для промисловості. Реалізація програми повинна була виправити становище і

значно покращити кількісні та якісні показники роботи сільського господарства, а також суміжних з ним галузей промисловості, перш за все харчової. Офіційні звіти і написані на їх основі газетні статті твердили про успішне виконання і перевиконання планових завдань [281, с. 1; 427], проте за успіхами окремих господарств і промислових підприємств приховувалися загальні труднощі і невирішені проблеми: у республіці та всьому СРСР виконати вказану програму не вдалося [383, с. 472].

Зрозуміло, що розвиток окремих галузей харчової промисловості безпосередньо залежав від стану відповідних галузей сільського господарства, зокрема розвиток молочної галузі – від стану тваринництва. Так, у середині 60-х років ХХ ст. на території Волинської області успішно діяла молочна фірма «Буг», яка працювала на місцевій сировині. Перед керівництвом фірми стояли непрості завдання, в тому числі модернізації обладнання, підвищення продуктивності праці, уведення в дію прогресивних технологічних процесів, зменшення частки ручної праці на виробництві. У 1965 р. на трьох філіях фірми – Камінь-Каширській, Локачинській та Маневицькій – було встановлено лінії з поточного виробництва масла (продуктивністю 500–600 кг за годину). Того ж року на трьох інших філіях – Луцькій, Любомльській та Локачинській – вдалося здійснити механізацію низки цехів.

Керівництво фірми поступово здійснювало автоматизацію навантажувально-розвантажувальних робіт: підйому вантажів, подачі пального в котельню, транспортування пляшок, ящиків з маслом та ін. Колективи підприємств, що входили до фірми, розпочали заплановані роботи, проте вони просувалися вкрай повільно через нестачу матеріалів та обладнання. У зв'язку з розширенням асортименту молочної продукції, підвищенням вимог до її якості, збільшенням виробництва фасованої продукції перед фірмою постали нові проблеми: усі філії тепер потребували більшої кількості морозильних камер, на підприємствах не вистачало 200

штук аміачних балонів, бракувало 20 пресів для випікання плоских вафель для морозива тощо [107, арк. 10, 12, 16, 26].

Слід зазначити, що особливо гострою була проблема якості продукції. Попри існування державного контролю, підприємства нерідко допускали серйозні порушення. Так, у травні 1965 р. Ковельська холодильна база після 47 діб зберігання відвантажила базі «Нововолинськвугілля» 1,3 т сиру, що виявився зіпсованим. У м. Нововолинську працював молочний завод, який в середині 1960-х років випускав 20 т молока за зміну. Однак при перевірці якості молочної продукції з'ясувалось, що на підприємстві грубо порушувалась технологія виготовлення сиру та сметани. Зокрема, молокопровід, по якому передавалося пастеризоване молоко, не відповідав санітарним нормам. Частину випущеної продукції, запланованої на експорт в НДР, Польщу та Югославію, довелося забракувати. Подібні проблеми були й на інших заводах галузі [107, арк. 29; 108, арк. 2; 109, арк. 74; 345].

У січні 1966 р. вийшов наказ міністра м'ясної і молочної промисловості УРСР Л. Риженка «Про передачу промислових підприємств і організацій в підпорядкування Головного управління маслосироробної промисловості». Згідно з цим документом, до складу молочної фірми «Буг» входили такі підприємства Волинської області: Луцький молокозавод – головне підприємство, Нововолинський молокозавод, Горохівський і Ковельський сирзаводи, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Локачинський, Любомльський і Маневицький маслозаводи, а також Ковельська маслосирбаза. Перелічені підприємства могли переробляти 593 т молока на масло і виробляти 53,2 т цільномолочної продукції та 26,7 т сиру за зміну. При цьому частина заводів використовувала пастеризацію молока і вершків без будь-якої витримки, підприємства не були забезпечені паровими котлами та пастеризаторами для підігріву молока [109, арк. 1–3, 8, 10].

У середині 60-х років ХХ ст. керівництво галузі провело роботу щодо розширення і реконструкції деяких підприємств, зокрема в Луцьку, Володимирі-Волинському та Горохові. У всіх маслоробних цехах було

встановлено нові лінії з виробництва масла потужністю 500–600 кг за годину, завдяки чому вдалося збільшити обсяг виробництва. У п'яти сироробних цехах уведено в дію нові ванни угорського виробництва, що дозволило підвищити ефективність роботи та якість випущеної продукції. Лише за 1965 р. для вказаних та інших підприємств фірми було придбано обладнання на загальну суму 582 тис. крб.

На 1966–1970 рр. планувалося будівництво Володимир-Волинського і Камінь-Каширського маслозаводів, Шацького молочного заводу потужністю 10 т продукції за зміну, Рожищенського сирзаводу з потужністю переробки 25 т молока на сир за зміну, ще кількох підприємств. Саме у восьмій п'ятиріччі почалося освоєння деяких нових видів продукції, в тому числі морозива брикетного, сирків нежирних, сиру «костромського», кисломолочного напою «йогурт». Фахівці галузі констатували, що відбулося зростання попиту місцевого населення на морозиво, тож підприємства Волинського управління молочної промисловості значно збільшили виробництво цієї продукції (в 1967 р. виготовлено 6,9 тис. ц морозива). Разом з тим спеціалісти галузі твердили, що низьким попитом на Волині користувалися такі види продукції, як бринза і м'які сири (їх виробництво в області становило відповідно 250 т і 400 т на рік) [110, арк. 12; 111, арк. 1; 112, арк. 18].

У 1972 р. представники Міністерства м'ясної і молочної промисловості УРСР провели перевірку роботи Волинської лабораторії державного контролю. Вони обстежили стан вимірювальної техніки і проаналізували, наскільки професійно працювали місцеві кадри. У ході перевірки було виявлено грубі порушення в застосуванні засобів вимірювання, численні факти неправильної експлуатації багатьох приладів. Зрозуміло, що всі ці недоліки негативно позначалися на якості державного контролю і в кінцевому підсумку – на дотриманні визначених стандартів продукції, що вироблялася підприємствами харчової промисловості Волинської області. Не дивно, що в 1972–1973 рр. ряд підприємств області не

виконав планів з якості продукції, в результаті чого лише за 1972 р. було недоотримано прибутку в сумі 74,1 тис. крб. [113, арк. 7, 31].

У 1970-х роках центральні і місцеві органи влади, керівники міністерств, відомств та окремих підприємств стали приділяти дещо більше уваги питанням якості продукції. У своїй доповіді на XXV з'їзді партії генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв наголошував на тому, що потрібно націлити на підвищення якості увесь механізм планування і управління, всю систему матеріального і морального заохочення, зусилля інженерів, конструкторів і майстерність робітників. Такі вказівки найвищого партійного керівництва втілювалися в життя досить повільно і непослідовно, оскільки вся система господарювання в СРСР була націлена насамперед на «вал», на загальний обсяг продукції, на дотримання кількісних показників, визначених державним планом.

Однак підприємства харчової промисловості стали більш настирливо вживати заходи, щоб поліпшити якісні показники своєї роботи. Так, молочні заводи вимагали від колгоспів ретельнішого дотримання встановленої якості молока, зокрема відповідної чистоти, жирності і кислотності продукції. З цією метою на фермах мали створюватись лабораторії і формуватися кадри кваліфікованих штатних лаборантів. Але на практиці цю непросту фахову роботу було покладено переважно на обліковців ферм, які, як правило, вміли лише зважити молоко, у кращому ж разі – визначити відсоток його жирності. Дуже часто вагу молока перед відправкою на завод просто прикидали «на око» по кількості бідонів, а жирність у накладній проставляли довільно. Тому не випадково, що встановлені на Рожищенському сирзаводі сепаратори іноземного виробництва нерідко простоювали, не працювали, реагуючи на велику забрудненість та підвищену кислотність молока [291, с. 2].

У 1979 р. вийшла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про покращення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності та якості роботи». Цей документ, зокрема, зобов'язував підприємства розробити і здійснити практичні заходи,

спрямовані на розвиток бригадної форми організації праці. Партійне і державне керівництво країни вважало, що такі кроки дозволять суттєво збільшити ефективність виробництва та підняти якість продукції. Уже в 1982 р., для прикладу, дирекція Луцького молокозаводу доповіла, що на всіх ділянках виробництва завершила впровадження бригадних форм роботи. Проте насправді значна частина колективу продовжувала працювати по-старому, а там, де вдалося запровадити нові форми роботи, відчутних зрушень у виробничому процесі не сталося. На заводі продовжували порушувати технологічні вимоги, графік доставки продукції, не найкращою залишалася якість цієї продукції тощо [114, арк. 19; 280, с. 2–3; 335; 451].

Важливе місце в харчовій промисловості України традиційно займала цукрова галузь. Відомо, що Українська РСР залишалася найбільшим виробником цукру в Радянському Союзі. У 1950-х роках було закладено цукрове виробництво у Волинській області: в цей період до ладу стали чотири цукрові заводи. У 1953 р. почалося будівництво підприємства в Іваничах, у січні 1957 р. воно випустило першу продукцію. Кожного наступного року, причому щоразу в грудні місяці, вводилися в експлуатацію наступні цукрові заводи – Гнідавський (1958 р.), Горохівський (1959 р.) та Володимир-Волинський (1960 р.). Тож у 1957 р. Волинська область виробила 10,2 тис. т цукру-піску, в 1960 р. – 64,4 тис., у 1965 р. – 188,3 тис. [223, с. 24, 25; 224, с. 24, 25; 310; 434].

Кожного року сезон цукроваріння на Іваничівському заводі тривав декілька місяців. За два десятиріччя (1956–1976 рр.) комбінат виробив 522 тис. т цукру, випустив валової продукції на суму 116,4 млн крб, переробивши 3,5 млн т цукрових буряків. У перші роки роботи заводу потужність переробки цукрових буряків за добу становила 12,5 тис. ц, у 1977 р. – 29 тис. У 1956 р. було заготовлено 218,1 тис. т солодких коренів, у 1977 р. – 438,1 тис. З кожним роком зростав рівень механізації та автоматизації заводу, завдяки чому виробництво потребувало все меншої кількості робітників. Так, у 1957 р. для переробки 100 т цукрових буряків потрібно було 67

працівників, а в 1985 р. – лише дев'ять. Центрифуги з ручним управлінням були замінені на автоматизовані, дифузійний апарат, який обслуговувало п'ять робітників, поступився місцем апарату, яким тепер керував один оператор. Повністю були механізовані навантажувально-розвантажувальні роботи сировинного відділу [286, с. 2; 304; 311, с. 1].

Другий цукровий завод на Волині почали будувати в 1955 р. у Горохові, першу продукцію він випустив у грудні 1959 р. Спочатку підприємство входило до складу Львівського цукрового тресту, з 1978 р. – Львівського виробничо-аграрного об'єднання цукрової промисловості. В 1965 р. на заводі стали вводити в експлуатацію нову техніку, зокрема механізували транспортні навантажувально-розвантажувальні роботи. Тоді ж почали застосовувати новий спосіб зберігання буряків у високих кагатах з штучним вентиляванням, встановили краще устаткування – редуктори, жомові насоси, реактор-холодильник та ін. У 1967 р. роботу з технічного оснащення виробництва було продовжено, в тому числі механізовано відбір буряка з автомашин, аналіз його на забрудненість, встановлено безперервний процес видобутку соку з буряка, що дало позитивні виробничі результати [74, арк. 1; 75, арк. 5; 76, арк. 9; 77, арк. 2; 518, с. 70–71].

На початку 1970-х років завод переробляв 27 тис. ц буряків на добу, але випущену продукцію повністю не реалізовував. Характерною рисою виробництва було також те, що значну частину робітників наймали лише на сезон цукроваріння. В 1971 р. підприємство виконало план з випуску валової продукції на 87,1 %, буряків переробило на 57,1 тис. т менше, ніж попереднього року. Як наслідок, завод недодав 6,6 тис. т цукру. Однією з причин вказаних проблем була незадовільна робота преса, який часто простоював через поломки, тривалий час перебував у ремонті. В жомосушильному відділені затримувалось встановлення восьми вертикальних пресів, які вже знаходилися на заводі. Усі ці проблеми призвели до подорожчання собівартості цукру, збитки від реалізації в 1971 р. склали 964 тис. крб.

У наступні роки на підприємстві було проведено реконструкцію, яка дала можливість дещо поліпшити виробничі показники. Так, у цей період переобладнано станцію доочистки буряків, тракт видалення жому, обладнання для фільтрації густого сиропу. Реконструкція дозволила збільшити потужність заводу, досягнувши у 1976 р. 4,1 тис. т переробки цукрових буряків на добу. Проте згадана реконструкція не забезпечила достатніх умов для стабільного розвитку підприємства. На перешкоді стали різні фактори технічного та організаційного характеру, зокрема поганий стан приймальних пунктів, розвантажувальних механізмів, очисних споруд тощо. В 1978 р. Горохівський цукровий завод переробляв 3,8 тис. т цукрових буряків щодоби, тобто на 0,3 тис. т менше, ніж кілька років до цього [78, арк. 2; 79, арк. 1, 21; 80, арк. 2; 81, арк. 24, 43–44; 309, с. 2].

У 1955 р. розпочалося будівництво Гнідавського цукрового заводу, яке закінчилося через три роки. Майданчик під забудову вибрали вдало: поблизу залізничної станції Гнідава. Недалеко знаходилась річка Черногузка, яка стала постачальником промислової води для технологічних потреб заводу. Площа забудови становила 6 тис. кв. м, за початковим проектом на заводі планувалося переробляти 1,2 тис. т буряків на добу, згодом плани змінили: потужність підприємства повинна була значно зрости – до 3 тис. т щодоби. В 1960 р. було випущено перші 20 т сухого жому для потреб колгоспного тваринництва, обсяг виробництва поступово нарощувався. Проведені в 1965 р. Комітетом партійно-державного контролю перевірки виявили чимало недоліків, допущених при будівництві та експлуатації заводу [118, арк. 17; 353, с. 108–111].

Згідно з наказом Головного управління цукрової промисловості УРСР, для завершення пускових робіт на цукрові комбінати республіки була відряджена група працівників, у тому числі на Гнідавський комбінат – 11 кваліфікованих робітників. Дирекція посилила увагу до організації раціоналізаторської роботи, що мала сприяти подоланню так званих вузьких місць і вдосконаленню виробничого процесу. В 1966 р. 24 особам видали

посвідчення на раціоналізаторські пропозиції, найбільш активних працівників заохочували преміями. Крім того, на комбінаті діяло науково-технічне товариство (НТО), в якому налічувалось 120 членів, що займалися розробкою вакуум-апаратів, очисного обладнання, механізацією і автоматизацією вапняково-газового відділення тощо. Лише за 1967 р. члени НТО внесли 67 раціоналізаторських пропозицій, економічний ефект яких становив 97 тис. крб. [116, арк. 1; 117, арк. 1; 118, арк. 38; 119, арк. 1].

У 1974 р. на реконструкцію Гнідавського цукрового комбінату було виділено понад 10 млн крб. Роботи з реконструкції підприємства здійснювались власними силами та підрядними організаціями. Завдяки проведеному технічному вдосконаленню вдалося підвищити культуру виробництва і скоротити кількість професій, пов'язаних з важкою ручною працею (кочегарів, дробильників вапнякового каменю, робітників з вивезення шлаку, транспортування твердого палива, робітниць з прання мішечків для фільтрів). Натомість з'явилися працівники нових для підприємства спеціальностей, зокрема запроваджено посади операторів установок. У ході проведеної реконструкції було добудовано бурякопереробне, сокоочисне, продуктове, сушильне та пакувальне відділення, а також встановлено паровий котел № 6 і збудовано механізований склад [120, арк. 3, 42; 353, с. 108–111].

Поряд з цим вдосконалювалась технологія виготовлення цукру. З колгоспів цукрові буряки надходили на бурякопункт, де їх зважували і перевіряли на якість працівники лабораторії. Буряки складали в кагати на різні строки зберігання на кагатному полі, звідки вони подавалися на завод, проходячи через камене- та гичковловлювачі. Очищені буряки потрапляли на мийку, потім їх різали спеціальними ножами на тонку стружку, яка подавалася в дифузійні апарати (горизонтальні циліндри довжиною 15 м). Гарячою водою зі стружки вимивали цукор, що у вигляді соку потрапляв на сокоочисну станцію (стружка йшла на жом). Чистий сік надходив на випарну станцію, а звідти йшов на так зване уварювання. Потім цукор

відокремлювали від патоки. Мокрий цукор надходив на сушку, а сухий транспортером подавався в пакувальний цех. Там його розфасовували у мішки по 50 кг, а також у мішечки по одному кілограму [121, арк. 1; 523, с. 59–61].

У 1980 р. було проведено чергову реконструкцію підприємства, налагоджено нове, більш ефективне обладнання. Так, за допомогою київських спеціалістів на комбінаті встановили вакуумну конденсаторну установку, яка поліпшувала варіння сиропу, зменшувала витрати промислових вод і помітно підвищувала якість випущеного цукру. На підприємстві успішно працювали вчені з Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії Академії наук УРСР, а також фахівці з Київського харчового та Луцького педагогічного інститутів. Така співпраця дала позитивні результати і дозволила збільшити виробничі потужності Гнідавського цукрового комбінату. На початку 80-х років ХХ ст. обсяг переробки цукрових буряків тут зріс з 3 тис. до 4,4 тис. т на добу [266, с. 1].

У четвертому кварталі 1956 р., відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР та наказу Міністерства промисловості продовольчих товарів СРСР, було розпочато будівництво Володимир-Волинського цукрового заводу. Його виробнича потужність мала складати 2,5 тис. т переробки буряків на добу, цього проектного рівня вдалося досягнути у 1966 р. Місцеві державні органи приділяли чималу увагу питанням підвищення врожайності цукрових буряків у колгоспах, створенню матеріальної бази для нарощування цукрового виробництва. Проте директивна система управління і колгоспно-радгоспна організація сільського господарства не створювали необхідних стимулів для піднесення виробництва, належним чином не зацікавлювали простих трудівників у результатах своєї праці, що в кінцевому підсумку негативно відображалось на діяльності підприємств харчової промисловості [84, арк. 38; 277; 316].

З 1973 р. до 1978 р. проводилась комплексна реконструкція Володимир-Волинського цукрового заводу. На її здійснення було спрямовано

7,5 млн крб, частина з яких пішла на переобладнання виробничих приміщень, а частина – на спорудження адміністративно-побутового корпусу. Завдяки цій реконструкції відбулося зростання виробничої потужності заводу з 28,5 тис. до 42 тис. ц переробки цукрових буряків за добу. Саме у 1970-х роках підприємство виробило найбільше продукції, обсяг якої за вказаний період становив 49 тис. т. Однак, попри заходи влади і зусилля колективу заводу, виконання планових завдань нерідко зривалося через незадовільну роботу місцевих колгоспів і радгоспів. Зокрема, за чотири роки десятої п'ятирічки при плані закупівель у середньому за рік 400 тис. т вдалося заготовити лише 304 тис. т солодких коренів. За цей час господарства Володимир-Волинського району недодали 174,5 тис. т цукрової сировини.

У 1980 р. в області склалися несприятливі погодні умови весняно-літнього періоду для вегетації цукрових буряків, що викликало відставання у збільшенні ваги коренеплодів і накопичення в них цукру. Станом на 1 вересня 1980 р. середня вага коренеплодів у зоні бурякосіяння складала 210 г проти 265 г попереднього року, вміст цукру в буряках становив 11,1 % проти 14,1 % в 1979 р. У зв'язку з такими обставинами для виконання виробничої програми дирекція Володимир-Волинського цукрового заводу і керівництво міністерства планували відвантажити 139 тис. т солодких коренів зі східних областей України. Подібні проблеми періодично повторювались і накладали значний відбиток на діяльності підприємства, а також усієї галузі [277; 286; 312; 313; 316].

У 1982 р. на Володимир-Волинському цукровому заводі відбулася заміна устаткування: було встановлено вісім насосів, переоснащено корпус випарної станції, чотири вакуумні фільтри, відремонтовано жомові преси і тракт доочистки цукрових буряків. У цей період чимало колгоспів і радгоспів стали застосовувати при збиранні буряку комплекс машин, перейшли до так званого потоково-перевалочного методу роботи, що певною мірою економив час. На підприємстві були організовані бригади-зміни, які об'єднували робітників різних професій. Колектив працював на єдиний наряд з оплатою

за кінцевими результатами, а заробіток розподілявся за коефіцієнтом трудової участі. У 1982 р. на заводі діяли наскрізна бригада з пакування цукру і чотири спеціалізованих бригади з його укладання та навантаження.

Однак такі спроби удосконалення виробничого процесу гальмувалися численними фактами халатності та неорганізованості. Зокрема, у підготовчий період до нового сезону 1982 р. робітники не встигли замінити центрифуги у продуктовому цеху, чотири із п'яти намічених підігрівачів, а також з великим запізненням розпочали монтаж котла. Вузьким місцем залишалося навантаження цукру у вагони, яке лише намічали механізувати, але й далі здійснювали вручну. Того ж року цех механізації поповнився новими буртоукладними машинами, але, як з'ясувалося, дві з них вийшли з ладу, а третина не дотримувалась графіку. Тож не дивно, що через вказані недоліки восени 1982 р. підприємство переробляло набагато менше буряків, ніж передбачалося за планом. Наприкінці 1984 р. завод виготовив мільйонну тонну цукру, а ще через рік відзначив 25 річницю з часу випуску першої продукції [262].

За даними «Укроптбакалії», населення Волинської області щороку купувало близько 32 тис. т цукру, на потреби промисловості йшло 13 тис. т. При цьому область виробляла значно більше цукру, ніж споживала: у 1982 р. чотири місцеві підприємства відвантажили 149,8 тис. т продукції, понад третину якої (39 %) виробив Гнідавський цукровий комбінат. Однак вирішення окремих виробничих завдань, які поставали перед галуззю, не доповнювалось розв'язанням соціальних проблем, що турбували колективи цукрових заводів. Доволі гострим залишалось кадрове питання: бракувало не тільки кваліфікованих спеціалістів, але й рядових робітників. Тривалий час Міністерство харчової промисловості УРСР не виділяло підприємствам достатніх коштів на будівництво житла і придбання автобусів для підвезення на роботу людей з навколишніх сіл, що спричиняло значну плінність кадрів.

На розвитку цукрових підприємств області негативно позначалася нестача складів. Вона суттєво обмежувала можливості розширення і

підвищення ефективності виробництва. Важливим стримуючим фактором залишалася неритмічна робота залізничного транспорту і недостатнє забезпечення цукрових заводів залізничними вагонами для перевезення продукції. Так, станом на початок вересня 1985 р. залізничники не спромоглися перевезти більш як 500 т цукру, що чекав своєї черги ще з урожаю 1983 р. Лише за перше півріччя 1985 р. залізниця недопоставила волинським цукровим підприємствам понад 200 вагонів, якими планувалося перевезти 12,5 тис. т готової продукції [259, с. 1; 283, с. 3; 293].

Порівняно високими темпами у Волинській області зростало виробництво макаронних виробів. У 1960 р. почала працювати Луцька макаронна фабрика, яка значною мірою задовольняла потреби місцевого населення. У 60-х роках ХХ ст. було реконструйовано Нововолинський і Ковельський хлібні заводи, Луцький і Павлівський пивзаводи та інші підприємства харчової промисловості. В 1967 р. у Ковелі стали до ладу один з найпотужніших в Україні крохмальний завод і міський молочний завод. Кілька невеликих виноробних підприємств було перетворено у заводи продовольчих товарів [384, с. 183].

У досліджуваній період на Волині успішно розвивалася комбікормова промисловість. Збалансовані за основними поживними речовинами комбікорми забезпечували підвищення продуктивності тварин і птиці на 10–12 %, а при збагаченні їх вітамінами, мікроелементами та іншими стимуляторами – навіть на 25–30 %. Така висока ефективність комбікормів відкрила широкі перспективи для розвитку в області цієї спеціалізованої галузі. Одночасно з розширенням потужностей державних комбікормових підприємств значного розмаху набуло будівництво міжгосподарських комбікормових заводів [302].

У 1970–1975 рр. у Волинській області було збудовано шість міжколгоспних комбікормових заводів загальною потужністю 280 т за зміну [270; 173]. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976–1980 роки» наголошувалося на необхідності «розширити будівництво

колгоспних, радгоспних, міжгосподарських заводів і цехів по виробництву комбікормів з використанням зерна, кормових добавок, які випускає промисловість, а також по приготуванню брикетованих і гранульованих кормів» [202, с. 241].

У січні 1979 р. став до ладу Ковельський завод з виробництва м'ясо-кісткового борошна. Вже у перший рік роботи підприємство вийшло на проектну потужність, хоча не все було досконало у системі виробництва. У 1980 р. завод виробив майже 1,1 тис. т продукції, тобто більше, ніж будь-який інший завод галузі в республіці такої ж потужності. Ще в процесі будівництва спеціалісти звернули увагу на недосконалість традиційної технології випуску продукції. Тому на ковельському заводі почали використовувати оригінальну – двоступеневу схему сушіння муки. Запровадження нових технічних рішень дозволило скоротити технологічний цикл з п'яти-шести годин до трьох-чотирьох годин при збереженні якості продукції. Якщо в перші роки роботи заводу за зміну випускалось 1,5 т муки, то в 1983 р. – уже 2,5 т [295].

На початку 1970-х років почав працювати Локачинський міжколгоспний комбікормовий завод. За короткий час підприємство вийшло на заплановану потужність, за восьмигодинну зміну тут виробляли 70–75 т продукції. На заводі було змонтовано нове обладнання, що дозволило підвищити ефективність виробництва і поліпшити якість продукції, зокрема в цеху трав'яного борошна з продуктивністю 1,5 т за годину та в цеху гранульованих комбікормів [273, с. 2].

У 1971 р. увійшов у дію Ковельський комбікормовий завод. Протягом першого півріччя підприємство випустило близько 3,5 тис. т продукції. Проте галузеве керівництво вважало, що завод не повною мірою реалізовує свої виробничі можливості. Уже в 1972 р. було розпочато капітальний ремонт обладнання в кількох підрозділах підприємства, насамперед у дозаторному відділенні. Там повністю замінили шнекову систему на транспонтери, встановили більш ефективні дробильні апарати та ін. Після проведення

вказаної реконструкції виробнича потужність підприємства відчутно збільшилась [271, с. 3].

Продукцією заводу користувалися десятки господарств Володимир-Волинського, Іваничівського і Любомльського районів Волинської області. Одна з особливостей цього підприємства порівняно із спорідненими заводами на Волині полягала у тому, що всі виробничі процеси – завантаження зерна, доставки його у переробні цехи, відправки готової продукції – тут були повністю механізовані. Щоб забезпечити такий ступінь механізації, проектувальники відмовились від складів старого типу і застосували великі ємності для зберігання зерна з механізованою подачею його у цехи для виготовлення комбікорму. Це дозволило підприємству одночасно відправляти споживачам дев'ять видів продукції [279, с. 3].

У 1977 р. розпочалося будівництво комбікормового заводу на околиці Луцька. Його проектна потужність становила 100 т розсипного комбікорму і 100 – повнораціонних кормів у брикетах і гранулах за добу. [265, с. 3] Споріднений завод діяв також у Локачах, де поряд із головним цехом працювали відділення з виробництва вітамінно-трав'яного і хвойного борошна, карбамідного концентрату, повнораціонних гранульованих і брикетованих кормових сумішей, преміксів, мінеральних брикетів. У зв'язку з дефіцитом білкових добавок на заводі було змонтовано додаткові лінії по введенню карбаміду в комбікорми для великої рогатої худоби [270; 302].

Важливий соціальний аспект розвитку промисловості вказаного періоду – наявність «тіньової» економіки, яку по-іншому означають як «другу», «вторинну», «неофіційну», «паралельну», «злочинну», «паразитичну» тощо економіку. Мова йде про різні прояви легальної і прихованої господарської діяльності в умовах радянської планово-директивної системи, які не підлягали контролю з боку держави і служили джерелом отримання незаконних доходів, засобом особистого збагачення окремих осіб.

До таких видів діяльності слід віднести насамперед приписки, фальшиве звітування, розкрадання державного майна, перепродаж дефіцитних товарів, неофіційне надання побутових послуг, випуск неврахованої й некомплектної продукції, численні порушення в роздрібній торгівлі та громадському харчуванні тощо. Існування «тіньової» економіки було пов'язано як із зловживаннями з боку номенклатури, керівних працівників, що використовували свої владні можливості, так і з порушеннями з боку рядових громадян, незадоволених низьким рівнем життя, товарним дефіцитом, відсутністю належних матеріальних стимулів до праці та ін.

Отже, в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. у Волинській області було збудовано чимало підприємств легкої і харчової промисловості, які дозволили забезпечити потреби місцевого населення в товарах першої необхідності. Основою розвитку вказаних галузей стало насамперед сільське господарство, яке займало ключове місце в економіці Волині і забезпечувало підприємства легкої та харчової промисловості місцевою сировиною, а також достатньою кількістю робочої сили. В структурі промисловості області вказані галузі відігравали значну роль: на відміну від всієї республіки, де помітно переважала важка промисловість, на Волині спостерігалась певна рівновага між розвитком промисловості групи «А» і групи «Б».

У період проведення так званої косигінської реформи темпи зростання виробництва предметів споживання в області навіть випереджали темпи випуску засобів виробництва. Проте спроби удосконалення господарського механізму, здійснені в другій половині 60-х років ХХ ст., завершилися невдало. В умовах панування командно-директивної системи управління інтереси регіонів штучно підпорядковувались загальносоюзним потребам, на перший план висувалися завдання розвитку важкої індустрії і підтримання боєздатності країни. Тому фінансування аграрних районів і домінуючих там галузей промисловості групи «Б» відбувалося за так званим залишковим

принципом. Значним гальмом піднесення цих галузей залишалася недостатня увага влади до вирішення соціальних проблем, у тому числі на виробництві. Характерною рисою вказаного періоду стала «тіньова» економіка, що поглиблювала соціально-майнове розшарування в суспільстві, призводила до службових зловживань, корупції тощо.

Висновки до розділу 2

За рішенням вересневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС було ліквідовано ради народного господарства (раднаргоспи), які забезпечували доволі широкі права союзних республік в управлінні промисловістю та будівництвом. Згідно з ухвалою згаданого пленуму ЦК КПРС, було відновлено колишню, жорстко централізовану модель управління, яка функціонувала на основі насамперед союзних галузевих міністерств та відомств.

Розпочата в 1965 р. реформа передбачала застосування деяких економічних важелів і стимулів для підвищення ефективності промислового виробництва. Однак вона носила дуже непослідовний і суперечливий характер. У процесі її реалізації керівництво СРСР прагнуло поєднати цілком несумісні господарські механізми – традиційні, директивні і новаторські, по суті ринкові. Таке поєднання в умовах адміністративно-командної системи було неможливим, тому реформа швидко вичерпалась.

У 1969 р. на нові умови планування і господарювання було переведено всі підприємства 50 галузей та підгалузей промисловості, 13 союзних і шести союзно-республіканських міністерств та відомств. Практика переходу підприємств Волинської області на нові умови планування і господарювання свідчила про наявність численних труднощів і проблем. До них відносились порушення договірних зобов'язань, посилення бюрократичного контролю за низовими виробничими структурами з боку міністерств, відомств та їх головних управлінь, постійні перебої в забезпеченні транспортними засобами, недостатній рівень організації економічної роботи на місцях.

У 60–80-х роках ХХ ст. частка виробництва засобів виробництва (промисловості групи «А») у Волинській області дещо перевищувала частку виробництва предметів споживання (промисловості групи «Б»), проте несуттєво. У важкій промисловості Волині провідні позиції займали паливна промисловість, перш за все вугільна, металообробка і машинобудування, а також електроенергетика. Частка інших галузей, попри відчутні зрушення в їхньому розвитку, наприклад хімічної промисловості, залишалася невеликою.

В досліджуваний період у Волинській області збудовано чимало підприємств легкої і харчової промисловості, які забезпечували місцеве населення товарами першої необхідності. Вказані галузі розвивалися насамперед на основі сільського господарства, яке займало ключове місце в економіці Волині і забезпечувало підприємства місцевою сировиною та робочою силою. Проте фінансування аграрних районів і домінуючих там галузей промисловості групи «Б» відбувалося за так званим залишковим принципом. Значним гальмом піднесення цих галузей залишалася недостатня увага влади до вирішення соціальних проблем, у тому числі на виробництві.

У 60–80-х роках ХХ ст. отримала розвиток «тіньова» економіка, зумовлена особливостями радянської директивної, централізованої господарської системи. В промисловості вона втілювалась у фактах приписок, фальшивого звітування, технологічних порушень, випуску некомплектної продукції, заниження якості продукції, розкрадання державного майна – як керівниками різних рівнів, так і рядовими працівниками («несуни» та ін.). Така діяльність особливо посилювалась у 80-х роках ХХ ст. і справляла значний негативний вплив не тільки на економічне, але й на соціальне, духовне життя країни.

РОЗДІЛ 3

СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

3.1. Організація управління галуззю

Після зміни політичного керівництва СРСР, що відбулося восени 1964 р., сталися значні зрушення в управлінні економікою країни. Нова політична верхівка вирішила відмовитися від хрущовських експериментів в економіці, від посилення територіальних важелів керівництва господарством і повернутися до колишньої, так званої вертикальної, жорстко централізованої моделі управління.

В Директивах ХХІІІ з'їзду КПРС з п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР було поставлено завдання – забезпечити поєднання територіального планування з галузевим принципом управління економікою країни. Однак на практиці в другій половині 60-х років ХХ ст. відбувалось планомірне послаблення територіальних засад в управлінні і, навпаки, – значне посилення галузевого централізованого керівництва господарством.

У партійних і державних документах того часу говорилося про необхідність піднесення ролі економічних методів у керівництві господарством, поліпшення планування, розширення господарської самостійності й ініціативи колективів підприємств, підвищення їх матеріальної зацікавленості в результатах своєї діяльності. В офіційних документах також наголошувалось на важливості поєднання галузевого централізованого управління з інтересами комплексного розвитку союзних республік, економічних районів СРСР та окремих областей.

В практичній роботі всі реальні важелі управління тепер знову були зосереджені в союзних міністерствах і відомствах, яким прямо підпорядковувались найважливіші ділянки економічного життя. Ради Міністрів союзних республік керували союзно-республіканським і

республіканським господарством, яке мало фактично допоміжний, другорядний характер. Вони розглядали розроблені міністерствами і відомствами СРСР проекти планів щодо підвідомчих їм підприємств, розташованих на територіях республік, і подавали свої пропозиції щодо них в Раду Міністрів СРСР і Держплан СРСР [479, с. 17–23; 322; 560].

Місцеві органи влади зосередили свою увагу на питаннях удосконалення форм і методів організації управління, покращення керівництва сільським господарством, всебічного розвитку спеціалізації і концентрації колгоспно-радгоспного виробництва на базі міжгосподарської кооперації та аграрно-промислової інтеграції. Основні напрями аграрної політики було розвинуто і закріплено на травневому (1966 р.), жовтневому (1968 р.) і липневих (1970 і 1978 рр.) пленумах ЦК КПРС, а також на з'їздах КПРС [542, с. 4–5; 6, арк. 10; 9, арк. 7].

За даними переписів, у досліджуваній період чисельність сільського населення на території Волинської області постійно зменшувалась. У 1970 р. його налічувалось 659,3 тис., 1979 р. – 606,7 тис., 1989 р. – 541,8 тис. осіб (скорочення на 17,9 %). Кількість сільських населених пунктів в області за вказаний період також зменшувалась, досягаючи відповідно 1077, 1068 і 1044 (скорочення на 3,1 %). Низька народжуваність, високий рівень смертності, міграція молоді в міста призвели до збільшення питомої ваги малих сіл (із кількістю мешканців до 200 осіб): за 1970–1989 рр. вона зросла з 11 % до 22,4 %. У 1989 р. основна частина сільських поселень області (38,5 %) мала чисельність 201–500 осіб [246, с. 3, 4, 17].

У квітні 1965 р. на підставі постанови Ради Міністрів УРСР № 334 було створено управління сільського господарства Волинського облвиконкому, яке здійснювало загальне керівництво галуззю в області. Виробничі колгоспно-радгоспні управління, які діяли до цього часу, реорганізовано в районні виробничі управління сільського господарства. На початку 1970 р. виробничі управління також було ліквідовано, а на їх основі створено управління сільського господарства райвиконкомів. Наприкінці 1985 р. на

базі згаданих управлінь сільського господарства сформовано районні агропромислові об'єднання.

Управління сільського господарства Волинського облвиконкому відало земельним фондом і керувало роботою з розвитку сільського господарства та заготівлі сільськогосподарських продуктів. У свою чергу, районні виробничі управління сільського господарства сприяли збільшенню обсягів виробництва, підвищенню урожайності сільськогосподарських культур, зростанню заготівель продукції колгоспів і радгоспів, впроваджували передові методи і технології розвитку землеробства й тваринництва, кормового виробництва та переробки сільськогосподарської продукції [222, с. 351, 355; 8, арк. 3].

Виконком обласної Ради депутатів трудящих відзначав, що окремі обласні управління та відділи, рай- і міськвиконками у 1965–1966 рр. недостатньо займались роботою підвідомчих господарств, унаслідок чого частина з них не виконувала планів. Такий стан свідчив про те, що обласне і районні виробничі управління сільського господарства, обласне управління меліорації водного господарства, обласне об'єднання «Сільгосптехніка» та обласна сільськогосподарська дослідна станція недостатньо допомагали колгоспам у підвищенні рівня культури ведення господарства і не застосували належної вимогливості до керівників і спеціалістів господарств у вирішенні важливих питань виробництва [55, арк. 15, 18, 66].

У 1965 р., на підставі постанови уряду УРСР, з метою поліпшення управління господарсько-фінансовою діяльністю радгоспів було утворено госпрозрахунковий трест плодово-ягідних радгоспів «Укрсадовинтрест», якому підпорядковувались всі плодово-ягідні радгоспи в областях. Цьому тресту передали в підпорядкування «Укрплодоконтору» з Київською виробничою насінневою заготівельною дільницею та лабораторією. Тоді ж створено міжобласні та обласні трести спеціалізованих радгоспів [54, арк. 15].

У лютому 1961 р. вийшла постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР № 257, відповідно до якої в березні того ж року бюро Волинського обкому Компартії України і виконком обласної Ради депутатів трудящих створили Волинське обласне об'єднання «Сільгосптехніка». Воно займалося продажем сільськогосподарської техніки, запасних частин, мінеральних добрив та інших матеріально-технічних засобів, ремонтом і використанням машин у колгоспах і радгоспах, а також організацією будівництва в колгоспах.

Це об'єднання підпорядковувалось Українському об'єднанню Ради Міністрів УРСР «Укрсільгосптехніка». Згодом, згідно з наказом Державного комітету УРСР з виробничо-технічного забезпечення сільського господарства від 21 липня 1978 р. № 1, Українське об'єднання Ради Міністрів УРСР «Укрсільгосптехніка» перетворено в союзно-республіканський Державний комітет УРСР з виробничо-технічного забезпечення сільського господарства, а обласне об'єднання «Сільгосптехніка» – на Волинське обласне виробниче об'єднання з виробничо-технічного забезпечення сільського господарства.

Вказане об'єднання постачало колгоспам і радгоспам, іншим організаціям машини, запасні частини, мінеральні добрива та контролювало їх використання. Наказ об'єднання від 21 липня 1978 р. передбачав виконання низки заходів, а саме: покращення керівництва підпорядкованими підприємствами й організаціями, усунення недоліків і забезпечення значного зростання виробництва, підвищення якості робіт і зміцнення державної та виконавчої дисципліни. Об'єднання було ліквідовано відповідно до постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10 грудня 1985 р. і наказу Держагропрому УРСР від 15 січня 1986 р. з передачею функцій обласному агропромислому комітету [92, арк. 134, 136].

У зв'язку зі зміною адміністративного поділу області, на початку лютого 1965 р. у кожному новоутвореному районі на базі дільничних ветеринарних лікарень організовано станції по боротьбі з хворобами тварин у

районах [52, арк. 74]. Пізніше, через розукрупнення районів, здійснено скорочення чисельності працівників станцій по боротьбі з хворобами тварин [52, арк. 77]. Крім того, в області діяла Державна інспекція з карантину рослин Міністерства сільського господарства СРСР. У червні 1970 р. вона була перетворена на Прикордонну державну інспекцію з карантину рослин при Міністерстві сільського господарства СРСР.

Метою цієї Прикордонної державної інспекції було покращення організації роботи з карантину рослин, здійснення більш оперативного керівництва прикордонними пунктами з цього питання. Вказана реорганізація на початку 70-х років ХХ ст. була проведена без збільшення асигнувань на утримання апарату управління. З 1985 р. Прикордонна державна інспекція з карантину рослин стала підпорядковуватись Держагропрому СРСР. Вона здійснювала державну систему карантинних заходів щодо охорони території від проникнення бур'янів, шкідників і хвороб сільськогосподарських рослин, а також контроль за експортом та імпортом сільськогосподарської продукції в межах області [69, арк. 11].

У наступні роки було проведено чергові зміни в системі управління сільським господарством. Так, на виконання постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 17 січня 1967 р. № 39 «Про деякі зміни у підпорядкуванні радгоспів та додаткову організацію обласних трестів радгоспів», з метою поліпшення керівництва і ліквідації існуючої в деяких областях надмірної розпорошеності радгоспів, утворено Волинський спеціалізований трест м'ясо-молочних радгоспів, який підпорядковувався Головному управлінню радгоспів Міністерства сільського господарства УРСР, з 1969 р. – Міністерству радгоспів УРСР, з 1974 р. – Головному управлінню м'ясо-молочних і вівчарських радгоспів Міністерства радгоспів УРСР.

До цього тресту входили такі радгоспи: Володимир-Волинський, Волинський, Камінь-Каширський, Карасинський, Ратнівський, Самарівський, Річицький, Голобський, Луцький, Городоцький, «Партизанський»,

Маневицький. Згаданий трест було ліквідовано відповідно до наказу Міністерства радгоспів УРСР «Про удосконалення управління радгоспним господарством в системі Міністерства» від 10 січня 1983 р. № 6, а натомість іншим наказом міністерства створено Волинське обласне виробниче об'єднання радгоспів [133, арк. 1,3].

Згідно з наказом Міністерства сільського господарства СРСР, прийнятим 6 січня 1966 р., були розділені інспектури Державної комісії з сортовипробування сільськогосподарських культур у Ровенській і Волинській областях – на інспектуру у м. Ровно та м. Луцьку. Апарат інспектури у Луцьку був повністю укомплектований і того ж дня розпочав свою роботу. Він здійснював керівництво районними державними сортовипробувальними дільницями, складав і доводив до цих дільниць плани сортовипробування, узагальнював підсумки наукових досліджень, контролював роботу дільниць [89, арк. 1].

У травні 1970 р. була створена Державна інспекція із закупівлі та якості сільськогосподарських продуктів у Волинській області Міністерства заготівель УРСР. Інспекція забезпечувала організацію заготівлі й постачання сільськогосподарської продукції до державних фондів, а також для місцевого споживання. Вона здійснювала контроль за виконанням державних планів закупівель, за роботою різних заготівельних організацій, зокрема щодо надпланових закупівель і складання договорів контрактації сільськогосподарської продукції тощо. За кожним районом були закріплені державні інспектори. У грудні 1985 р. інспекцію ліквідовано, її функції передано Волинському обласному агропромислому комітету [152, арк. 11, 14, 18].

У 1965 р. обком Компартії України і виконком обласної Ради депутатів трудящих відзначали, що у виробництві насіння овочевих культур і кормових коренеплодів мали місце серйозні недоліки. Замість спеціалізації і концентрації виробництва насіння овочевих культур в окремих господарствах, допущено вирощування його в багатьох колгоспах. Лише в

Ковельському районі насінництвом овочевих культур і кормових коренеплодів займалось 17 колгоспів. У більшості господарств насінницьким посівам овочевих і кормових культур приділялась незначна увага, там із року в рік одержували низькі врожаї, не виконували планові завдання із заготівлі насіння цих культур.

Так, у 1964 р. заготовлено насіння овочевих культур лише 39,8 % до плану, кормових коренеплодів – лише 12,9 %. Насінницькі господарства «Іскра», ім. Пархоменка, ім. Котовського Турійського району завдання з вирощування і продажу державі насіння овочевих культур виконали тільки на 10–12 %. З метою поліпшення насінництва і забезпечення колгоспів області насінням овочевих культур і кормових коренеплодів бюро обкому Компартії України та виконком обласної Ради депутатів трудящих постановили затвердити мережу спеціалізованих насінницьких господарств з вирощування насіння овочевих культур і кормових коренеплодів [53, арк. 9–10].

У червні 1964 р. було утворено Волинське обласне об'єднання «Сортонасіннеовоч», яке займалося заготівлею і реалізацією сортового насіння сільськогосподарських культур, контролювало створення запасу та оновлення страхового фонду сортового насіння [70, арк. 1]. За постановою Ради Міністрів УРСР від 1 грудня 1965 р. № 1128, Республіканську контрольню-насінневу лабораторію Міністерства сільського господарства УРСР перетворено в Республіканську державну насінневу інспекцію цього ж міністерства, а обласні, районні і територіальні контрольню-насінневі лабораторії – в обласні, районні і територіальні державні насінневі інспекції.

Фінансування районних і територіальних державних насінневих інспекцій проводилось за рахунок обласного бюджету, а обласних – за рахунок республіканського бюджету. В області діяла Волинська обласна насіннева інспекція Республіканської державної насінневої інспекції Міністерства сільського господарства УРСР, з грудня 1985 р. вона підпорядковувалась Держагропрому УРСР. Інспекція здійснювала

міжвідомчий державний контроль за вирощуванням, якістю, зберіганням і підготовкою до посіву насіння сільськогосподарських культур [95, арк. 1–5].

У грудні 1977 р. за рішенням Волинського облвиконкому було створено Волинське обласне міжгосподарське виробниче сортонасінневе об'єднання «Сортонасінпром». Воно діяло при обласному управлінні сільського господарства та організовувало виробництво сортового насіння зернових, олійних культур і трав у спеціалізованих насінницьких господарствах. Це об'єднання забезпечувало потреби господарств і брало участь у розгляді сортового районування та підготовці пропозицій щодо включення нових сортів у державне сортовипробування. До нього входили на договірних засадах зі збереженням господарської самостійності спеціалізовані насінницькі колгоспи області першої групи та обласна міжколгоспна станція по багаторічних травах.

В об'єднання могли входити науково-дослідні установи і підприємства з виробництва, заготівлі, обробки, зберігання і реалізації насіння зернових, олійних культур і трав, міжгосподарські й інші державні та кооперативні організації, визначені постановою Ради Міністрів УРСР від 14 листопада 1977 р. Керівництво об'єднання, як зазначалося в його статуті, здійснювалось на основі демократичного централізму, широкої участі колгоспників, працівників радгоспів, інших державних і кооперативних підприємств та організацій у вирішенні виробничих, економічних і соціальних питань.

Обласним об'єднанням «Сортонасінпром» керувало управління сільського господарства облвиконкому. Повсякденне керівництво виробничо-господарською і фінансовою діяльністю об'єднання здійснював відособлений апарат управління об'єднання, утримання якого проводилось за рахунок відрахувань господарств і підприємств, що входили до складу об'єднання. В обласному виробничому об'єднанні «Сортонасінпром» вищим органом управління були збори уповноважених представників господарств-учасників.

Ці представники від колгоспів і міжгосподарських підприємств обиралися загальними зборами, а від радгоспів й інших підприємств та організацій призначалися наказом директора в рівній кількості від кожного господарства-учасника строком на три роки. Ліквідація об'єднання проводилась за рішенням зборів уповноважених представників, затвердженим виконкомом обласної Ради народних депутатів, за погодженням із Міністерством сільського господарства УРСР. У січні 1986 р. об'єднання «Сортонасінпром» було ліквідовано [156, арк. 1, 87–93].

Волинська обласна міжгосподарська спеціалізована насіннева станція по багаторічних травах була створена у м. Любомлі відповідно до постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 1 листопада 1974 р. № 510 з метою забезпечення колгоспів області сортовим, високорепродуктивним насінням багаторічних трав. При обласній міжколгоспній спеціалізованій насінневій станції будувались механізовані пункти приймання, сушіння, очищення та зберігання насіння трав. З листопада 1976 р. вказана станція була перенесена в м. Ковель. Вона розробляла і вдосконалювала ведення селекційної роботи з травами і забезпечувала господарства дефіцитним насінням багаторічних трав [164, арк. 2; 165, арк. 9].

Однією з ланок управління галуззю була Волинська обласна станція захисту рослин. Вона була створена 28 лютого 1961 р. і організовувала боротьбу зі шкідниками сільськогосподарських культур науково обґрунтованими методами в колгоспах і радгоспах області [222]. На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 23 липня 1964 р. № 749 «Про організацію державної агрохімічної служби в сільському господарстві УРСР» і рішення облвиконкому від 14 серпня 1964 р. № 470 створено Волинську зональну агрохімічну лабораторію.

Її метою було правильне використання мінеральних добрив та інших хімічних засобів в сільськогосподарському виробництві. Лабораторія проводила аналізи ґрунтів, добрив, поживності кормів для тварин і рослин, складала агрохімічні картографи земель колгоспів і радгоспів, розробляла

інформації про найбільш раціональне використання добрив [102, арк. 1]. У 1965 р. для поліпшення агрохімічного обслуговування колгоспів і радгоспів та в зв'язку з утворенням нових адміністративних районів у Волинській області створено 12 районних агрохімічних лабораторій [52, арк. 52].

Значне місце в роботі з ефективного використання мінеральних і органічних добрив, у здійсненні контролю за виконанням заходів із захисту рослин і проведенням агрохімічних робіт на селі відводилося Волинському обласному виробничому об'єднанню з агрохімічного обслуговування сільського господарства «Сільгоспхімія». Воно було створено за постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 11 вересня 1979 р. № 446. Апарат Волинського обласного виробничого об'єднання з агрохімічного обслуговування сільського господарства формувався за рахунок кадрів і грошових асигнувань, виділених обласною «Сільгосптехнікою» та обласним управлінням сільського господарства [222, с. 401].

У розвитку тваринницької галузі значну роль відігравала Волинська обласна тваринницька контора (створена у 1944 р.). Згодом, зважаючи на нові умови господарювання, перетворена в обласне об'єднання із заготівлі племінної худоби «Облплемживоб'єднання» (1965 р.). На його основі було створено Волинське обласне племоб'єднання з племінної справи в тваринництві (спочатку в Луцьку, а з 1983 р. – у с. Рокині Луцького району). Воно здійснювало керівництво і контроль за веденням племінної справи в області.

У січні 1981 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову № 62 «Про створення в республіці єдиної системи управління племінною справою в тваринництві». Вона передбачала вдосконалення структури управління племінною роботою, зокрема формування Республіканського виробничого об'єднання з племінної справи у тваринництві («Укрплемоб'єднання») на базі Головного управління з племінної справи і «Укрплемживоб'єднання». Тоді ж організовано 24 обласних плем'об'єднання на базі обласних державних племінних станцій та «Облплемживоб'єднання», а також 101

міжрайонне племінне об'єднання. Утримання апарату управління «Укрплемоб'єднання» здійснювалось за рахунок відрахувань обласних і міжрайонних племоб'єднань. Міжрайонне племоб'єднання було створене на базі Ковельської державної станції з племінної роботи [68, арк. 1, 6; 222, с. 401].

З метою максимального розширення прямих зв'язків колгоспів, радгоспів і державних господарств із підприємствами м'ясопереробної промисловості, ширшого відбору м'ясопереробними підприємствами худоби безпосередньо в колгоспах і радгоспах, недопущення втрати ваги і зниження вгодованості худоби було ухвалено рішення прикріпити колгоспи, радгоспи і державні господарства до конкретних м'ясопереробних підприємств фірми «Волинь» для безпосередньої здачі худоби [52, арк. 42].

Одним із напрямів роботи з удосконалення системи управління сільським господарством було скорочення штатів адміністративного персоналу. В 1965 р. асигнування з місцевого бюджету на утримання органів державного управління складали понад 1,7 млн крб, зокрема з обласного бюджету – 447,8 тис. крб. За наказом міністра сільського господарства УРСР П. Дорошенка від 22 січня 1966 р. № 44, відбулося помітне скорочення штатів центрального апарату міністерства та обласних управлінь сільського господарства [53, арк. 4; 56, арк. 1; 36, арк. 9].

На початку 1980-х років було проведено чергову масштабну зміну системи управління сільським господарством. З метою інтеграції сільського господарства й переробної промисловості в СРСР було створено агропромисловий комплекс (АПК). У всіх союзних республіках сформовано агропромислові об'єднання, покликані подолати відомчі бар'єри. До їх складу входили колгоспи, радгоспи, районні підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, підприємства системи агрохімії, заготівлі тощо. Для координації діяльності міністерств і відомств агропромислового комплексу, їх місцевих органів і підвідомчих підприємств та організацій було

створено широку мережу районних, обласних, крайових і республіканських агропромислових об'єднань.

У 1982 р. на виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24 травня 1982 р. «Про поліпшення управління сільським господарством і іншими галузями агропромислового комплексу» виконком обласної Ради народних депутатів створив замість тресту радгоспів обласне агропромислове об'єднання, включивши до його складу районні агропромислові об'єднання, обласні управління сільського господарства, лісового господарства і лісозаготівель, хлібопродуктів, меліорації й водного господарства, харчової промисловості, спеціалізований трест м'ясо-молочних радгоспів, виробничі об'єднання «Облсільгосптехніка» та «Облсільгоспхімія», м'ясної і молочної промисловості, льонооб'єднання, аграрно-промислове об'єднання з плодоовочевої продукції, міжгосподарське об'єднання з будівництва, трести «Волиньсільбуд», «Волиньводбуд», «Волиньспецсільгоспмонтаж», «Облміжколгоспшляхбуд» та ін. [145, арк. 1; 37, арк. 4].

У 1983 р. було здійснено реорганізацію управління всіма галузями агропромислового комплексу в УРСР. Вищим органом управління АПК республіки стала комісія Президії Ради Міністрів УРСР з питань АПК. На неї покладено завдання забезпечити координацію діяльності всіх міністерств і відомств, що увійшли в АПК, зосередити її зусилля на виконанні Продовольчої програми. В республіці було утворено 25 обласних і 479 районних агропромислових об'єднань, одночасно ліквідовано трести, які не виправдали себе, а також інші паралельні та дублюючі управлінські ланки. Здійснено об'єднання Міністерства радгоспів УРСР з Міністерством сільського господарства УРСР в одне Міністерство сільського господарства УРСР.

Волинське обласне агропромислове об'єднання створили з метою поліпшення управління сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу, вдосконалення міжгалузевих зв'язків,

координації діяльності обласних органів управління галузями агропромислового комплексу і підвідомчих їм підприємств та організацій. Його завдання полягало також у мобілізації зусиль усіх цих підприємств та організацій на виконання Продовольчої програми СРСР, повніше використання створеного виробничо-економічного потенціалу і ресурсів, зростання обсягів виробництва і заготівель продукції, забезпечення більш високої ефективності галузей агропромислового комплексу [145, арк. 9; 334].

Восени 1985 р. в агропромисловий комплекс країни увійшли системи міністерств хлібопродуктів, рибного господарства, меліорації й водного господарства СРСР, Державного комітету СРСР з лісового господарства, а також Центроспілки (зі збереженням прав і функцій, передбачених її Статутом). Діяльність підприємств та організацій названих міністерств і відомств планувалася й фінансувалася як єдине ціле з системою Держагропрому СРСР, хоча у них залишалася колишня відомча належність. Ряд інших міністерств, що випускали засоби виробництва, постачали ресурси для АПК, координували свою роботу із системою Держагропрому СРСР.

В Україні було створено Агропромисловий комітет республіки. До системи його управління увійшло 10 тис. колгоспів і радгоспів, близько 15 тис. переробних, обслуговуючих підприємств та організацій, а також 167 наукових закладів. Проте незабаром Агропромисловий комітет перетворився на величезну бюрократичну надбудову, що суттєво не змінила діючої системи господарювання, не дала бажаного виробничого ефекту. Керівництво аграрним сектором економіки, як і раніше, відзначалося надмірною регламентацією, недостатньою компетентністю, мало жорсткий командно-директивний характер.

Попри вказані реорганізації, впродовж 1970–1980-х років значно зросла чисельність адміністративного апарату в сільськогосподарському виробництві. Якщо на початку 60-х років ХХ ст. сільськогосподарські підрозділи райвиконкомів налічували близько 20 працівників, то створені у 1982 р. районні агропромислові об'єднання – до 60. Майже кожен п'ятий з

них не працював не лише на землі, а взагалі у сільському господарстві. Значно розширився апарат обласних управлінь. Партійні органи та апарати агропромислового комплексу диктували селянам майже все – що і де сіяти, як і коли збирати, що негативно позначилось на розвитку аграрного сектора економіки [406, с. 487–488; 178; 179; 522].

Крім того, в досліджуваній період відбувалися інші зміни в системі управління галуззю. Колгоспи часто об'єднували, а потім роз'єднували. Звітно-виборні збори правлінь колгоспів затверджували фінансові звіти й виробничі плани на наступний господарський рік, які часто коригувалися партійними і радянськими органами, передусім на збільшення планів. Як правило, правління колгоспів вирішувало поточні питання, пов'язані з роботою бригад і ферм, з щоденним життям колгоспників. Очолював правління голова колгоспу, якого обирали на зборах колгоспників, але фактично його призначали за рекомендацією райкому партії та райвиконкому [338, с. 30; 401, с. 71,74; 7, арк. 8].

Таким чином, протягом досліджуваного періоду відбулися численні реорганізації в системі управління сільським господарством СРСР, а відповідно – в керівництві цією галуззю в Україні та Волинській області. Проте ці реорганізації зводилися насамперед до зміни бюрократичних структур, до перебудови окремих апаратів управління, що давали дуже обмежений, тимчасовий позитивний ефект. Усі перелічені реорганізації не торкалися сутності радянської господарської моделі, не зачіпали основ колгоспно-радгоспної системи, яка відзначалася низькою економічною ефективністю, орієнтувалася виключно на потреби держави і не створювала належних стимулів для селян та окремих господарств. Тому організаційні перетворення, проведені в другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст., не справили глибокого, довготривалого впливу на аграрний сектор економіки і не спричинили серйозних якісних зрушень в розвитку сільського господарства.

3.2. Рослинництво

Стан сільського господарства СРСР, що існував у середині 60-х років ХХ ст., значною мірою визначався цілеспрямованою аграрною політикою, яку здійснювало хрущовське керівництво. У період «відлиги» в радянському селі відбулися значні якісні зрушення, що дозволили стимулювати розвиток цієї ключової галузі господарства, але разом із тим породили нові проблеми, спричинили серйозні суперечності в даному секторі економіки.

Уже на початку правління М. Хрущова було проведено кілька пленумів ЦК КПРС, на яких ухвалено рішення про підвищення заготівельних і закупівельних цін на продукцію сільського господарства, що залишалися незмінно низькими з 1928 р. і служили головним інструментом викачування коштів із села для потреб державного бюджету, перш за все – для дальшого розвитку важкої індустрії та зміцнення військово-промислового комплексу країни.

На цих пленумах було прийнято також низку інших, не менш важливих і принципових рішень, зокрема про освоєння цілинних земель, зростання капітальних вкладень, державних видатків на сільське господарство, списання заборгованості з колгоспів, суттєве поліпшення технічного оснащення галузі, підвищення матеріальної зацікавленості господарств та окремих працівників у результатах своєї діяльності тощо. Усе це сприяло помітному зростанню темпів сільськогосподарського виробництва.

Однак у вказаний період, оголосивши повну та остаточну перемогу соціалізму, влада прийняла масштабну програму комуністичного будівництва і розгорнула заходи щодо обмеження підсобних селянських господарств і піднесення «нижчої», колгоспної форми господарювання до начебто більш «високої», «прогресивної» радгоспної та ін. Такі штучні політико-ідеологічні експерименти в економіці негативно позначились на розвитку галузі, спричинивши різке зниження темпів її розвитку і породивши гострі проблеми із забезпеченням населення продуктами харчування.

За 1950–1960 рр. валова продукція сільського господарства УРСР у всіх категоріях господарств зростала в середньому на 5,6 % на рік, у тому числі продукція землеробства – на 4,6 %, а тваринництва – на 7,7 %. Проте в першій половині 60-х років темпи підвищення валової продукції сільського господарства України різко сповільнились: в 1961–1964 рр. вони ледве перевищували 2 % на рік, а в 1963 р. валова продукція села становила лише 95 % від рівня 1960 р. Таке стрімке гальмування розвитку аграрного сектора економіки свідчило про серйозні прорахунки в економічній політиці й потребувало негайної реакції з боку державного керівництва [229, с. 185, 186; 519].

У 50-х роках певні зрушення відбулися також у розвитку сільського господарства Волинської області. За цей період зросла продуктивність основних галузей аграрного виробництва, зміцнилася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів, покращився добробут сільських трудівників. За 1955–1961 рр. валовий збір зернових культур у всіх категоріях господарств збільшився з 3,2 млн до 3,5 млн ц, або на 9,4 %; цукрових буряків – з 3,9 млн до 5,5 млн ц, або на 41 %; картоплі – з 6,3 млн до 9,4 млн ц, або на 49,2 %; овочів – з 601 тис. до 794 тис. ц, або на 32,1 % [223, с. 48, 49].

Однак на рубежі 50–60 років ХХ ст. у розвитку сільського господарства виявилися серйозні проблеми. Вони стали гальмувати темпи зростання виробництва і призвели до значних соціальних труднощів та конфліктів, зокрема нестачі продовольчих товарів, зростання цін на м'ясо й молоко, виступів населення у різних районах країни тощо. Так, у 1962 р. валовий збір зернових у Волинській області скоротився порівняно з попереднім роком на 6 %, цукрових буряків – на 2,5 %, картоплі – на 14,5 %. У 1963 р. збір зерна ледве досягнув показника 1961 р., але значно поступався навіть передвоєнним показникам [223, с. 48, 49; 536]. Спад виробництва виразно засвідчив непослідовність і суперечливий характер перетворень, здійснених у період «відлиги».

Певний поштовх розвитку сільського господарства країни дали рішення березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС, що відбувся невдовзі після усунення від влади М. Хрущова. Не дивно, що на пленумі було гостро критиковано окремі прорахунки аграрної політики попереднього періоду, хоча відповідальність за тодішні рішення лягала не тільки на М. Хрущова, але й на все керівництво держави. За ухвалою пленуму почалося відчутне зростання видатків на потреби сільського господарства, підвищено закупівельні ціни на частину сільськогосподарської продукції, знято деякі обмеження з індивідуальних селянських господарств, які не тільки викликали невдоволення селянства, але й негативно позначалися на забезпеченні країни продуктами харчування.

Завдяки вжитим заходам темпи зростання валової продукції сільського господарства УРСР у всіх категоріях господарств дещо підвищились. В 1966–1970 рр. вони досягали уже 2,6 % на рік, у тому числі в землеробстві – 1,8 % і тваринництві – 3,4 %. Найбільш високою валова продукція села була в останні три роки восьмої п'ятирічки: вона становила відповідно 18,4 млрд; 18,9 млрд і 19,6 млрд крб (у 1965 р. – 17,3 млрд крб). За цей період також поліпшилися інші показники сільськогосподарського виробництва республіки, тим самим засвідчивши певну позитивну тенденцію в розвитку села [229, с. 185, 186; 482; 483].

Однак такі кроки нового політичного керівництва, очоленого Л. Брежнєвим, мали обмежений стимулюючий вплив на виробництво. Прийняті рішення не торкалися принципів функціонування радянської економіки, не зачіпали корінних засад господарського життя країни. Існуюча колгоспно-радгоспна система була цілковито зорієнтована на потреби державного апарату, а не на сільського трудівника, а планове, командне, директивне управління повністю сковувало ініціативу і підприємливість як виробничих осередків, колгоспів і радгоспів, так і окремих осіб, керівників і рядових працівників аграрного сектора економіки.

Головною причиною такого тимчасового, короткотривалого ефекту нової аграрної політики було те, що розпочаті реформи не торкнулися економічних, організаційних та ідеологічних основ тодішнього аграрного ладу. Увесь цей час залишилися незмінними відносини власності і соціалістична планова економіка з її адміністративно-командним управлінням та регулюванням, які, незважаючи на очевидну економічну доцільність, не допускали розвитку ринкових відносин як в економіці загалом, так і в аграрному секторі зокрема [572, с. 90–95; 484].

Та все ж у другій половині 1960-х років намітилися зрушення в розвитку сільськогосподарського виробництва. У цей час у Волинській області збільшилась кількість радгоспів (з 12 до 19), проте дещо зменшилася чисельність колгоспів (з 356 до 355) [224, с. 84, 86]. Внаслідок списання з колгоспів значної заборгованості і надання цільової державної допомоги багато сільськогосподарських підприємств поліпшили економічні показники. Так, із колгоспів області було списано заборгованість по довго- і короткотермінових позичках на суму 13,7 млн крб, а також за придбану в МТС техніку на суму 468 тис. крб [572, с. 90–95; 534].

У досліджуваний період загальна земельна площа всіх категорій господарств у Волинській області становила близько 2 млн га, в тому числі колгоспів – більше 1,3 млн і радгоспів – майже 132 тис. га. Розмір сільськогосподарських угідь в області досягав 1 млн га, зокрема в колгоспах – 890 тис. і радгоспах – 80 тис. га. Більшу частину цих угідь становила рілля – 622 тис. га, а в колгоспах і радгоспах – відповідно 562 тис. і 35 тис. га. Значна частка території області припадала на ліси (656,4 тис. га), невелика – на чагарники (23,2 тис. га). Площа присадибних ділянок у цей період досягала 77 тис. га, а в колгоспах і радгоспах – відповідно 61,4 тис. і 5,2 тис. га [223, с. 34].

Загальна земельна площа всіх категорій господарств була найбільшою у Любомльському (224,1 тис. га), Маневицькому (219,1 тис.), Ковельському (187,6 тис.) і Камінь-Каширському (167,4 тис.) районах області, а найменшою

– в Іваничівському (65,3 тис.), Локачинському (71,2 тис.), Рожищенському (92,9 тис.) і Луцькому (98,7 тис.). Загальна земельна площа колгоспів була найбільшою у Любомльському (154,8 тис. га) і Ковельському (130,7 тис.) районах, а найменшою – в Локачинському (55,4 тис.) і Ратнівському (56,7 тис.) [224, с. 34, 35].

Технічну допомогу колгоспам і радгоспам надавали підприємства «Сільгосптехніки», забезпечуючи їх необхідним паливом, добривами, запасними частинами та машинами. В сільському господарстві Волинської області досить активно відбувався процес спеціалізації і концентрації виробництва, причому як у землеробстві, так і в тваринництві. Заходи влади, вжиті після усунення від влади М. Хрущова, сприяли стимулюванню аграрного сектора економіки і дещо підштовхнули розвиток сільськогосподарського виробництва.

Протягом 1965–1970 рр. валовий збір зернових культур в області збільшився з 5 млн до 5,6 млн ц, або на 12 %; цукрових буряків – з 8,3 млн до 14,5 млн ц, або на 75 %; овочів – з 1,2 млн до 1,4 млн ц, або на 16 %. Разом з тим у цей період дещо скоротився валовий збір картоплі, який становив у 1965 р. 10,7 млн, а в 1970 р. – 10,6 млн ц [229, с. 220, 224, 226, 227]. Попри численні заходи влади, у другій половині 60-х років чимало колгоспів і радгоспів області не виконували планів збору землеробської продукції. Так, у 1967 р. валовий вихід продукції рослинництва у радгоспах становив: зернових – 84,2 %, картоплі – 70,5 %, овочів відкритого ґрунту – 83,2 % [135, арк. 2].

У 1967 р. у господарствах Володимир-Волинського району було проведено господарський експеримент, пов'язаний з реформуванням системи оплати праці в залежності від отриманого валового доходу. У половині господарств цього району впровадили так званий сімейний підряд, що дало позитивний результат [541, с. 16–18]. Нова система передбачала створення фонду оплати праці в колгоспах із грошових надходжень за вироблену

господарствами продукцію. Тим колгоспам, які не мали достатніх коштів для створення такого фонду, передбачалося надання позик Держбанком СРСР.

На початку 1967 р. на виконання урядової постанови більше половини колгоспів Волинської області перейшло на гарантовану грошову оплату на рівні радгоспної і вище. Колгоспам, яким не вистачило власних коштів, було виділено 3,8 млн крб державних кредитів. Станом на перше січня 1971 р. 228 колгоспів із 355, що налічувалися в області, працювали на гарантованій грошовій оплаті праці. Однак, попри вжиті владою заходи, не всі господарства змогли виконати свої зобов'язання з оплати праці. Так, за 1970 р. заборгованість з оплати становила 17,1 млн крб, у тому числі грішми – 16,4 млн крб [572, с. 90–95; 537].

Слід зазначити, що фінансові органи постійно виявляли серйозні порушення в господарській діяльності радгоспів і колгоспів області. Так, у 1967 р. у ході ревізії, проведеної в радгоспі «Луцький», було встановлено факти безконтрольності за оприбуткуванням і реалізацією саджанців і плодів. У жовтні-листопаді 1966 р. із оприбуткованих на склад 26,9 тис. штук саджанців зерняткових першого сорту було лише 5,3 тис. штук, а реалізовано зі складу першим сортом 39,3 тис. штук. В акті документальної ревізії зазначалося, що нестача саджанців зерняткових станом на перше травня 1967 р. вимірювалась сумою в 3,7 тис. крб, незаконно реалізованого посадкового матеріалу – в 8,4 тис. крб, виручені гроші до каси радгоспу не були внесені.

Перевірка встановила, що нестача посадкового матеріалу виникла у зв'язку із неякісним проведенням сортування. Під час вказаної перевірки також виявили факт, який не був відмічений в акті попередньої ревізії, а саме: використання вантажного автотранспорту радгоспу для перевезення власної продукції окремих працівників за межі області за заниженими розцінками, а в деяких випадках і безкоштовно, внаслідок чого до каси радгоспу не надійшло 362 крб. Крім того, в радгоспі проводилась оплата стороннім особам за роботу, яка входила в обов'язки певної категорії

працівників. По суті, подібні приклади також свідчили про наявність елементів «тіньової» економіки, що існували в умовах радянської планово-директивної системи.

У довідці директора Волинського спеціалізованого тресту м'ясо-молочних радгоспів О. Барановського, адресованій секретарю Волинського обкому КПУ П. Литвину, йшлося про доцільність дальшого перебування І. Коваленка на посаді директора радгоспу «Луцький» Волинського тресту радгоспів. Усі порушення, які були виявлені під час перевірки, керівництво радгоспу пояснювало відсутністю кваліфікованих бухгалтерських кадрів, зокрема досвідченого головного бухгалтера. За підсумками перевірки радгоспу дозволили списати заборговану суму на результати господарської діяльності радгоспу [134, арк. 5–9; 26, арк. 5–10].

Однією із важливих складових частин економічної реформи стало введення сільськогосподарського податку. Всього у Волинській області було облічено 181 568 господарств, які мали присадибні ділянки загальною площею 66 461 га. В середньому по області на одне господарство облічено 0,37 га землі. В 1968 р. було нараховано до сплати сільськогосподарського податку у всіх категоріях господарств 1,9 млн крб. Середня сума податку на одне колгоспне господарство в області становила 11 крб 58 коп., у господарствах робітників і службовців – 6 крб 6 коп., а в господарствах одноосібників і прирівняних до них за оподаткуванням – 16 крб 67 коп.

При нарахуванні податку надавались різноманітні пільги 55,4 тис. господарств, що становило 30,4 % до загальної кількості облічених господарств. У тому числі було повністю звільнено від сплати податку 31,7 тис. господарств, у яких були непрацездатні особи, насамперед через їх похилий вік. Зі збільшенням суми податку на 50 % оподаткували 1,1 тис. господарств колгоспників, у складі яких окремі працездатні члени сім'ї не виробили в 1967 р. без поважних причин встановленого мінімуму трудоднів у колгоспі.

Проведені перевірки встановили, що в окремих районах області незадовільно здійснювався облік землекористування громадян, мали місце порушення у веденні земельних шнурових книг колгоспів і радгоспів та господарських книг в сільрадах, внаслідок чого допускалось неправильне оподаткування громадян сільськогосподарським податком. Так, у колгоспі імені Кутузова Горохівського району 18 господарств, які користувалися протягом багатьох років земельними ділянками в розмірі 3,75 га, не були занесені в шнурову книгу.

Траплялися також випадки, коли окремі господарства колгоспників допускали самовільне захоплення земельних ділянок на території Волинської області. В свою чергу районні виробничі управління сільського господарства не завжди своєчасно й адекватно реагували на виявлені порушення і не вживали належних заходів для усунення цих недоліків у землекористуванні. Такі факти ставали підставою для обговорення на засіданнях місцевих партійних осередків, районних комітетів Компартії України і сесіях Рад депутатів трудящих [136, арк. 9–13].

Окрім запровадження сільськогосподарського податку, важливим кроком у розвитку галузі було введення гарантованої оплати праці колгоспників. Перехід на нову форму оплати став можливим завдяки здійсненню комплексу заходів, спрямованих на поліпшення планування в сільському господарстві, удосконалення системи заготівель і закупівель сільськогосподарської продукції, деякого розширення господарської самостійності колгоспів, зміцнення їх економіки та матеріально-технічної бази. Для прикладу, у господарствах Волинської області в 1965 р. лише від надпланового продажу зерна надійшло 6,4 млн крб, а за реалізацію тваринницької продукції – 13,4 млн.

Один із напрямів інтенсифікації сільського господарства – підвищення культури землеробства. Органи влади приділяли цьому питанню чималу увагу, проте колгоспно-радгоспна система господарювання не створювала необхідних стимулів для належного розв'язання цієї проблеми. У

досліджуваний період далеко не у всіх колгоспах і радгоспах області забезпечувалось раціональне землекористування. В значній частині господарств нерідко порушувались сівозміни, строки проведення сільськогосподарських робіт, відчувалась нестача насіння високого класу, була відсутня правильна система внесення мінеральних добрив, не велася належна боротьба з бур'янами.

Однак, попри зазначені проблеми, в другій половині 60-х років ХХ ст. господарствам області вдалося домогтися підвищення урожайності основних сільськогосподарських культур. За 1965–1970 рр. урожайність зернових збільшилась з 15,3 до 23,3 ц з га, або на 52 %, хоча й поступалася загальнореспубліканським показникам (1965 р. – 19,2; 1970 р. – 26 ц з га). Урожайність цукрових буряків зросла з 242 до 325 ц з га, або на 34 % (в УРСР – відповідно 235 і 280 ц з га), а картоплі та овочів – зі 103 до 159 ц з га, або на 54,3 % (в УРСР – відповідно 86 і 120 ц з га). Вжиті владою заходи, спрямовані на пожвавлення сільськогосподарського виробництва, давали перші позитивні результати [229, с. 212, 215, 217].

За успіхи, досягнуті у підвищенні врожайності, збільшенні виробництва і заготівель цукрових буряків, було відзначено державними нагородами низку працівників сільського господарства Волинської області. Так, орденом Леніна нагороджено ланкових колгоспів «Прикордонник» Володимир-Волинського району Г. Власюк, «Комуніст» Ківерцівського району Н. Деркач, «8 Березня» Горохівського району Г. Тарасюк, імені Чапаєва Рожищенського району Н. Марчевську, голову колгоспу імені Суворова Рожищенського району М. Худошин.

Звання Героя соціалістичної праці удостоєні ланкова колгоспу «Прапор Жовтня» Локачинського району В. Баран, доярка Олицького племзаводу Ківерцівського району М. Саморук, доярка колгоспу «Перше травня» Рожищенського району В. Старенько, голова колгоспу «Шлях Леніна» Володимир-Волинського району М. Гловацький, свинарка колгоспу імені Леніна Локачинського району М. Форманюк, машиніст колгоспу імені

Леніна Ковельського району С. Калинюк, комбайнер колгоспу імені Ватутіна Рожищенського району І. Антонюк, бригадир тракторної бригади колгоспу «8 Березня» Луцького району В. Шеренгов [399].

У справі поліпшення родючості полів широкого розвитку набрали хімізація і меліорація земель, підвищення рівня агротехніки в господарствах Волині. Питання підвищення культури землеробства були предметом постійних обговорень на засіданнях місцевих партійних і державних органів. Однак реальні зрушення в цій ділянці виробництва відбувалися вкрай повільно, а згадані обговорення доволі часто носили показний, формальний характер. Низькою залишалась ефективність меліорованих земель, зокрема в господарствах Старовижівського, Камінь-Каширського, Любомльського районів, де кожний осушений гектар давав продукції в 1,5 рази менше, ніж, наприклад, у Ратнівському [561].

У досліджуваний період гостро стояло питання розвитку матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва. В офіційних партійних і державних документах цьому питанню незмінно приділялася велика увага. Так, у програмі КПРС зазначалося: «Головний шлях піднесення сільського господарства і задоволення зростаючих потреб країни в сільськогосподарській продукції – всебічна механізація і послідовна інтенсифікація: досягнення на основі науки і передового досвіду в усіх колгоспах і радгоспах високої культури землеробства і тваринництва, різке підвищення врожайності всіх культур і збільшення виходу продукції з кожного гектара при найменших затратах праці і засобів» [186; 561 с. 20–24; 599].

У цей час поступово зростала механізація сільського господарства. За 1965–1970 рр. парк тракторів у Волинській області (в фізичних одиницях) збільшився з 5,3 тис. до 7,9 тис., або на 49 %, зернозбиральних комбайнів – з 1,2 тис. до 2,2 тис., або на 83 %. Кількість електродвигунів у колгоспах і радгоспах області підвищилась з 8020 до 19 043, або в 2,3 рази. Суттєво збільшилось використання електроенергії в громадському господарстві

колгоспів і радгоспів, а частка електрифікованих дворів селян зросла з 66 % у 1967 р. до 89 % у 1970 р. Без сумніву, зміцнення технічного оснащення позитивно позначалося на умовах праці селян і на результатах їхньої господарської діяльності [224, с. 81 –83; 229, с. 258, 259].

За другу половину 1960-х років було дещо підвищено ступінь механізації окремих виробничих процесів у рослинницькій галузі. Так, механізація посівів і садіння овочів у колгоспах і радгоспах становила в 1965 р. 47,9 % до загального обсягу таких робіт, а в 1970 р. – 66 %; сушіння зерна – відповідно 58,3 і 81,7 %; стогування сіна – 28,5 і 66,4 %; збирання комбайнами цукрових буряків – 75,3 і 83,5 %; косіння всіх видів рослин на сіно і зелений корм – 71,8 і 86,5 % [229, с. 263]. Зазначений період виявився доволі успішним з погляду механізації виробництва в землеробстві всієї України і, зокрема, Волинської області.

Протягом дев'ятої п'ятирічки найбільш високі темпи зростання валової продукції сільського господарства України припадали на 1973–1974 рр., а найнижчі – на 1972 р. і 1975 р. Протягом восьмої п'ятирічки середньорічний показник валової продукції села в УРСР становив 18,5 млрд крб, а упродовж дев'ятої п'ятирічки – 21,4 млрд крб. За 1970–1975 рр. валова продукція сільського господарства республіки зросла з 19,6 млрд до 20,3 млрд крб., тобто на 3,8 %. Протягом дев'ятої п'ятирічки в розвитку рослинницької галузі республіки найбільш успішними були 1973–1974 рр., а в тваринництві – 1974–1975 рр. [233, с. 161, 162].

Така ж загальна тенденція була характерною для розвитку сільського господарства Волинської області. За 1970–1975 рр. кількість колгоспів тут зменшилась з 355 до 309, а чисельність радгоспів, навпаки, зросла – з 19 до 22. Середньорічна валова продукція сільського господарства області у восьмій п'ятирічці становила 486,9 млн, а протягом дев'ятої – 525,7 млн крб. За 1970–1975 рр. валова продукція на селі збільшилась ще менш істотно, ніж загалом у республіці, – з 496 млн до 498 млн крб, або лише на 0,4 %.

Найбільш успішним за цим показником був 1972 р. (566,3 млн крб), а найгіршим – 1975 р. (498 млн) [233, с. 163–165, 259, 261].

У зв'язку з хімізацією сільського господарства досить високими темпами в колгоспах і радгоспах збільшувався парк машин по внесенню добрив. Створювались комплекси машин для вирощування і збирання зернових культур, соняшника, цукрових буряків, картоплі. У рослинництві поступово відбувався перехід від механізації окремих робіт до комплексної механізації виробництва. Однак і далі значна кількість виробничих процесів у землеробстві була механізована недостатньо. Відставання пояснювалось недостатнім забезпеченням колгоспів і радгоспів сільськогосподарською технікою, повною відсутністю машин для виконання окремих складних технологічних операцій та суттєвими недоліками у використанні техніки, якою користувалися місцеві господарства.

Впродовж дев'ятої п'ятирічки у Волинській області відбулося зростання парку тракторів (у фізичних одиницях): з 8,3 тис. у 1971 р. до 9,4 тис. у 1975 р. За цей же час чисельність зернозбиральних комбайнів дещо скоротилася – з 2,2 тис. до 2,1 тис. [233, с. 169, 170]. За 1965–1975 рр. кількість електродвигунів збільшилася в 4,4 рази, а енергоозброєність праці зросла у 1,7 рази. Якщо у 1965 р. на одного працюючого у сільському господарстві припадало 3,9 кінських сил, то у 1974 р. – 6,6 [177, с. 193, 194]. В наступних п'ятирічках парк тракторів і комбайнів продовжував зростати: за 1975–1985 рр. кількість тракторів збільшилась з 9,4 тис. до 11,5 тис., а всіх комбайнів – з 4,7 тис. до 7,5 тис. штук [167, арк. 5]. Однак, незважаючи на вказані позитивні зрушення, технічний поступ у практичній діяльності колгоспів і радгоспів області відбувався дуже повільно.

У 1975 р. на території області діяло 309 колгоспів, у яких налічувалось 149,8 тис. дворів. На цей час посівні площі колгоспів становили 547,4 тис. га, кількість тракторів у них досягала 7,5 тис., зернозбиральних комбайнів – 1,8 тис. і вантажних автомобілів – 10,2 тис. штук. В області працювало 22 радгоспи, основну частину яких складали м'ясні й м'ясо-молочні

господарства (15), тоді як решта господарств мала овочеве, овоче-молочне та птахівниче спрямування. У 1975 р. питома вага спеціалізованих овочевих та овоче-молочних радгоспів у виробництві овочів у Волинській області становила майже 20 % [233, с. 259, 261, 262; 32, арк. 3].

У цей період за високі трудові досягнення указом Президії Верховної Ради СРСР звання Героя соціалістичної праці було присвоєно групі працівників сільського господарства Волинської області: ланковій колгоспу імені Чапаєва Луцького району Г. Березі, ланковій колгоспу імені Кірова Турійського району М. Хом'як, доярці колгоспу імені Щорса Іваничівського району С. Ткачук, а також доярці племзаводу «Олицький» Ківерцівського району Л. Шкарапі. В наступні роки звання Героя соціалістичної праці отримали С. Васильєва, С. Сава, В. Степанюк. Чимало трудівників села відзначено іншими державними нагородами [399, с. 174–192].

У 60–80-х роках ХХ ст. у рослинництві широкого розповсюдження набули механізовані ланки, які були новою формою організації праці, що виникла в період переходу до комплексної механізації сільського господарства. Такі ланки спеціалізувались на вирощуванні зернових, технічних культур, кукурудзи, картоплі тощо. Поряд із вирішенням питань технічного забезпечення колгоспів і радгоспів, підвищенням рівня механізації сільськогосподарського виробництва, запровадження нових форм організації праці також певною мірою сприяло підвищенню базових показників розвитку господарств.

Важливим інструментом здійснення аграрної політики в СРСР було кредитування сільськогосподарських підприємств. Воно особливо широко здійснювалось протягом дев'ятої (1971–1975 рр.) і десятої (1976–1980 рр.) п'ятирічок і дозволило вирішити окремі складні проблеми колгоспно-радгоспного виробництва. Так, упродовж дев'ятої п'ятирічки колгоспи Волинської області за допомогою кредитів збудували і увели в експлуатацію 563 виробничих об'єкта, в тому числі 424 корівника та 92 свинарника. Вони

придбали значну кількість тракторів і комбайнів різного призначення, чимало ґрунтообробних та інших машин, що позитивно позначилося на виробництві сільськогосподарської продукції.

Аналіз статистичних матеріалів показує, що протягом восьмої п'ятирічки у Волинській області відбувалося помітне зниження затрат праці на виробництво основних продуктів рослинництва. Так, затрати праці в колгоспах за 1965–1970 рр. на виробництво зерна зменшились з 1,02 до 0,42 людино-днів на 1 ц продукції; цукрових буряків – з 0,43 до 0,29; картоплі – з 0,88 до 0,67 людино-днів. Упродовж дев'ятої п'ятирічки затрати праці дещо зросли: на виробництво зерна – з 0,42 до 0,43, картоплі – з 0,67 до 0,76 людино-днів. Натомість затрати праці на виробництво цукрових буряків трохи зменшились – з 0,29 до 0,28 людино-днів [230, с. 87; 229, с. 294; 233, с. 277; 382].

Проте собівартість виробництва основної продукції рослинництва в колгоспах Волинській області незмінно зростала. За роки восьмої п'ятирічки вона збільшилась: зерна – з 4,42 до 4,95 крб за 1 ц, цукрових буряків – з 2,36 до 2,37 крб, картоплі – з 4,05 до 7,11 крб, овочів – з 5,47 до 6,71 крб за 1 ц. У наступний період цей виробничий показник у колгоспах області продовжував зростати. Так, собівартість зернових культур становила: 1970 р. – 49 крб, 1975 р. – 74 крб, 1985 р. – 79 крб за 1 т; цукрових буряків: 1970 р. – 24 крб, 1975 р. – 31 крб, 1985 р. – 34 крб за 1т; картоплі: 1970 р. – 71 крб, 1975 р. – 123 крб, 1985 р. – 126 крб за 1 т; овочів: 1970 р. – 67 крб, 1975 р. – 83 крб, 1985 р. – 80 крб за 1 т [224, с. 87; 229, с. 289; 233, с. 272; 234, с. 182; 170].

Отже, посилення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів, що відбувалося в досліджуваній період, не давало належної віддачі, зокрема не супроводжувалось зниженням собівартості сільськогосподарської продукції. Це свідчило про неналежне використання господарствами наявної техніки, про низький рівень агрокультури і недостатню кваліфікацію колгоспних і радгоспних кадрів. Така незмінно зростаюча собівартість продукції також

відображала загальну неефективність колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства.

Значна увага в той період приділялася меліорації земель. Це було особливо актуально для Волині та Полісся, де земельні угіддя відзначалися високою заболоченістю. Розробці програми меліорації земель присвячувався травневий (1966 р.) пленум ЦК КПРС, який дав певний поштовх вирішенню зазначеної проблеми. На іригаційно-меліоративні заходи і освоєння меліорованих земель у 1965–1975 рр. в СРСР було виділено понад 33 млрд крб капітальних вкладень. Протягом 1965–1974 рр. у будівництво і реконструкцію осушувальних систем у Волинській області вкладено 77,6 млн крб, а на їх експлуатацію – ще понад 11 млн крб [177, с. 193–194].

Однак зазначені заходи не дали належного кінцевого результату. В 1967 р. Політбюро ЦК Компартії України вказало на те, що в багатьох колгоспах і радгоспах Полісся на торфовищах отримують менший урожай, ніж на староорних землях. У деяких господарствах осушені землі взагалі не використовувалися або ж були зайняті під малопродуктивними луками та пасовищами. Як наслідок, вкладені у меліорацію кошти не давали очікуваного ефекту. Політбюро ЦК КПУ висловлювало серйозні претензії до обласних управлінь сільського господарства, меліорації і водного господарства, які предметно не займалися питаннями високоефективного використання поліської цілини. Крім того, сівозміни були освоєні лише на 64,5 % площ, органічних добрив у ґрунт вносилося мало. Ті добрива, що використовувалися, часто виявлялися низької якості, оскільки порушувалась технологія їх заготівель, компостування і внесення [272, с. 1].

На рубежі 70–80-х років ХХ ст. партійні і радянські органи України доволі гостро критикували обласне керівництво за незадовільну родючість ґрунтів, зокрема на Поліссі. Це пояснювалось серйозними недоліками в роботі щодо впровадження наукових досягнень, особливо із застосування органічних і мінеральних добрив та хімічної меліорації. Це пояснювалось також недоліками роботи у насінництві, з обробітку ґрунту та в інших

питаннях землеробства, пов'язаних із підвищенням родючості ґрунту і більш раціональним використанням польових, осушених земель та природних кормових угідь [138, арк. 12; 39, арк. 37].

У 60–80-х роках ХХ ст. у Волинській області отримали дальший розвиток льонарські господарства. Лише за 1966–1967 рр. у місцевих колгоспах було впроваджено раціональні технології первинної обробки льону, які дозволяли підвищити продуктивність льонообробних машин більш ніж на 100 кг довгого волокна за годину, збільшити його вихід до 70–80 % від валового волокна та поліпшити якість на 2–4 номери. При цьому довге і коротке волокно вироблялось машинами чистими від костриці, лише інколи потребувало мінімальної ручної доробки. Передовими льонарськими колгоспами області були господарства імені Кірова Турійського, «Комунар» Любешівського, імені Лесі Українки, імені Леніна та «Більшовик» Ковельського районів. Проте переважна більшість льонарських господарств області ще переробляла льон без дотримання раціональної технології, внаслідок чого допускались великі втрати волокна, погіршувалась його якість, а прибутки від льонарства зменшувались [137, арк. 11].

На рубежі 1970–80-х років спостерігався недобір льону на плантаціях Волині, який, закономірно, обертався недобором у касах господарств. Причиною цього стала відсутність чіткої організації виробництва, яка протягом кількох десятиліть залишалася практично незмінною. На науково-практичній конференції в Луцьку перший заступник голови Волинського облвиконкому І. Дудко наголошував: у багатьох господарствах нехтували елементарними правилами агротехніки на вирощуванні льону, порушували строки його збирання, розстилу і піднімання, затягували здачу льонопродукції. За словами І. Дудка, в ряді колгоспів спостерігалась «велика зрідженість і багатошаровість стеблостою льону через неякісну підготовку ґрунту до сівби, нерівномірність розподілу добрив і порушення їх співвідношення, неправильне застосування гербіцидів».

Крім того, на згаданій конференції зазначалося, що льонарські господарства надзвичайно повільно вирішували проблеми технічного переоснащення виробництва. Учасники конференції твердили, що серед головних причин низької продуктивності роботи льонарських господарств були також погана налагодженість виробничих процесів, нестача робочих рук і низький рівень кваліфікації працівників. Усе це призводило до недобору продукції й низького коефіцієнта використання потужностей, а це, в свою чергу, впливало на малі прибутки та породжувало збитковість льонарських господарств. На льонозаводах вкрай високою залишалась плінність кадрів, що заважала налагодити якісну та ритмічну роботу підприємств. Так, на початку 1979 р. на Колківському заводі працювало 102 робітники, а впродовж року з підприємства звільнилося 128 осіб [300, с. 2; 531].

У 1980 р. порівняно з 1976 р. валова продукція всіх категорій господарств у Волинській області зменшилась з 649 млн до 630,9 млн крб, або на 2,8 %. У 1980 р. обсяг валової продукції села в області навіть поступався показнику 1970 р.: він становив відповідно 630,9 млн і 634,2 млн крб, або був на 0,6 % меншим. У 1985 р. порівняно з 1980 р. валова продукція всіх категорій господарств Волинської області відчутно збільшилась: з 630,9 млн до 839,6 млн крб, або на 33 %. За офіційною статистикою, середньорічні показники валової продукції сільського господарства області протягом 70-х – першої половини 80-х років ХХ ст. поступово зростали. За нашими підрахунками, середньорічна валова продукція сільського господарства Волинської області в дев'ятій п'ятирічці збільшилась порівняно з восьмою п'ятирічкою на 7,9 %; у десятій п'ятирічці порівняно з дев'ятою – на 11 %, а в одинадцятій п'ятирічці порівняно з десятою – на 5,6 % [233, с. 163; 234, с. 130; 241 с. 142; 175]. Як бачимо, сільське господарство Волині демонструвало тенденцію до зростання, проте темпи збільшення валової продукції села в першій половині 1980-х років помітно зменшились.

У рослинництві середньорічна валова продукція сільського господарства області в дев'ятій п'ятиріччі збільшилась порівняно з восьмою п'ятирічкою на 0,6 %, у десятій п'ятиріччі порівняно з дев'ятою – на 11,7 %, а в одинадцятій порівняно з десятою – на 7,7 %. У тваринницькій галузі середньорічна валова продукція сільського господарства в дев'ятій п'ятиріччі зросла порівняно з восьмою на 16,2 %; у десятій п'ятиріччі порівняно з дев'ятою – на 10,5 %, а в одинадцятій п'ятиріччі порівняно з десятою – на 3,9 % [233, с. 163; 234, с. 130; 241, с. 142].

Значну територію Волині займали ліси. Міністерство сільського господарства УРСР відзначало, що в області при наявності значних площ лісів колгоспи і радгоспи вели лісове господарство незадовільно. За 1968 р. жодного із запланованих видів лісогосподарських робіт тут не було виконано: посадки лісових культур здійснені на площі 330 га, або 27,5 % до плану, підготовка ґрунту під посадки 1969 р. виконана лише на 38,7 %. Плани залісення приймались надто занижені, що призводило до повільного освоєння лісокультурного фонду. Не організовувалась охорона лісів від самовільних вирубок: наприклад, у 1967 р. в області самовільно зрубано близько 5 тис. кубометрів деревини. В 1969 р. міністр сільського господарства П. Дорошенко доручив начальнику обласного управління сільського господарства М. Литвиненку звернути увагу на незадовільний стан ведення лісового господарства в колгоспних лісах [138, арк. 1–2].

У 60–80-х роках ХХ ст. важливу роль в розвитку сільського господарства області відігравали радгоспи та інші державні господарства. За 1965–1970 рр. валовий збір зернових культур цією категорією господарств зріс з 341 тис. до 439 тис. ц, цукрових буряків – з 72 тис. до 84 тис. ц, овочів – з 31 тис. до 40 тис. ц. Щоправда, протягом цього періоду дещо зменшився валовий збір картоплі – з 299 тис. до 263 тис. ц. Разом з тим у роботі радгоспів залишалося чимало складних проблем, які не вдавалося швидко вирішувати. Так, за п'ять місяців 1970 р. виробіток на умовний трактор у радгоспах Волинського тресту зменшився з 153 га умовної оранки до 127;

середньоденний виробіток – з 2,3 га умовної оранки до 2,2; 62 % наявних тракторів простоювало. Слабо була поставлена економічна робота, поточні аналізи оброблялись від випадку до випадку, доведені госпрозрахункові завдання не контролювались. Крім того, спостерігалась велика плінність кадрів, що негативно позначалася на виробничій діяльності господарств [140, арк. 15–17].

Протягом першої половини 1970-х років стан виробничо-фінансової діяльності радгоспів Волинського тресту дещо покращився. Центральні й місцеві керівні органи констатували, що за роки дев'ятої п'ятирічки у тресті було проведено значну роботу щодо збільшення виробництва і продажу державі сільськогосподарської продукції, зміцнення економіки господарств, підвищення рентабельності виробництва. Наприклад, усі радгоспи тресту за наслідками господарювання в 1974 р. були прибутковими: при плані 650 тис. крб прибутку вони фактично отримали 1,2 млн крб, у тому числі основну частину – від тваринництва (728 тис. крб).

Проте в роботі тресту та окремих господарств залишалися істотні недоліки. Низькою була культура землеробства, мінеральні добрива як слід не використовувались, недостатньо велась робота з сортооновлення. Як наслідок, урожайність основних сільськогосподарських культур в господарствах тресту була низькою і складала у 1974 р.: зернових – 15,3 ц, льону – 4 ц, картоплі – 108 ц з 1 га. Плодів радгоспи збирали лише по 4,8 ц при плані 28,6 ц з 1 га. Не досягнуто запланованої врожайності коренеплодів, однорічних і багаторічних трав на сіно. Незадовільно використовувались осушені землі, оскільки проектна урожайність з основних культур постійно не виконувалась. Не всі господарства тресту провели землевпорядкування. Так, у радгоспі «Маневицький» запроектовані сівозміни були відсутні, система внесення добрив на період ротації не розроблена, заходи з освоєння осушених земель не проводились. Стан садівництва і виноградарства на Волині також був незадовільним [141, арк. 1–3; 142, арк. 5; 31, арк. 7].

До 1980 р. у всіх радгоспах тресту були впроваджені типові, науково обґрунтовані норми виробітку, а в рослинництві ці стандарти були уніфіковані для всіх радгоспів, щоб не було розбіжності в нормах виробітку та оплаті праці в однотипних умовах виробничої діяльності господарств. За чотири роки десятої п'ятирічки продуктивність праці у тресті зросла проти рівня 1975 р. на 42 %, виробництво валової продукції на одного робітника, зайнятого в сільськогосподарському виробництві, складало 3,1 тис. крб проти 2,1 тис. у 1975 р. Достроково було завершено виконання планів чотирьох років з продажу державі основних видів сільськогосподарських продуктів.

З метою покращення організації виробництва і праці в тресті проводився аналіз використання робочого часу. Так, непродуктивні втрати робочого часу в радгоспах тресту за 1979 р. склали 87 тис. людино-днів, або зменшились проти 1978 р. на 10 %. З метою удосконалення організації й оплати праці була проведена паспортизація полів, завершувалась паспортизація ручних робіт, а в 1980 р. розпочалась паспортизація ферм. У всіх радгоспах зводилась до мінімуму погодинна оплата праці [144, арк. 3; 326; 352]. Середньорічне виробництво радгоспами Волинського тресту протягом дев'ятої п'ятирічки і чотирьох років десятої п'ятирічки становило: зерна – відповідно 14,5 тис. і 22,7 тис. т; картоплі – 18,9 тис. і 33,1 тис. т; овочів – 1,9 тис. і 3 тис. т; льону-волокна – 0,5 тис. і 0,6 тис. т; фруктів та ягід – 0,1 тис. і 0,4 тис. т [144, арк. 5; 166].

Загалом у Волинській області урожайність сільськогосподарських культур була невисокою і відчутно відставала від середніх показників по республіці. В 1965 р. урожайність зернових в області становила 15,3 ц з 1 га, 1970 р. – 19,6, 1975 р. – 14,6, а 1980 р. – 17,3 ц з 1 га. Урожайність кінця 80-х років ХХ ст. дорівнювала показнику 1968 р. (17,3 ц з 1 га) [224, с. 16; 233, с. 196]. За 1960–1980 рр. урожайність цукрових буряків знизилась на 72 ц, картоплі – на 24, овочів – на 22 ц з 1 га. Низька врожайність полів зумовлювала недостатній рівень розвитку тваринництва області. Збільшення

валового збору сільськогосподарських культур здійснювалося переважно за рахунок екстенсивних факторів. До прикладу, підсумки господарсько-фінансової діяльності за 1975 р. свідчили, що 120 господарств області, тобто їх третина, були збитковими [561, с. 20–24; 351].

Отже, у досліджуваній період в розвитку землеробства на Волині відбулися помітні зміни. Сільське господарство області демонструвало тенденцію до зростання, проте темпи збільшення валової продукції села в першій половині 1980-х років помітно зменшились. Широкого розвитку набули хімізація і меліорація земель, дещо підвищився рівень агротехніки в колгоспах і радгоспах. Відбувалося значне зростання механізації сільського господарства, проте воно не давало належної економічної віддачі. Так, у 60–80-х роках ХХ ст. неухильно зростала собівартість продукції, в тому числі зерна, цукрових буряків, картоплі, овочів. Це свідчило про неефективне використання господарствами наявної техніки, про недостатній рівень агрокультури і низьку кваліфікацію кадрів. Зростаюча собівартість продукції відображала загальну неефективність колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства.

3.3. Тваринництво

Важливе місце в сільському господарстві займало тваринництво, що давало значну частку валової продукції села. За період хрущовського правління в розвитку цієї галузі відбувся помітний поступ, пов'язаний із зусиллями влади на піднесення сільськогосподарського виробництва: збільшенням державних видатків на потреби села, поліпшенням технічного оснащення колгоспів і радгоспів, підвищенням заготівельних і закупівельних цін на тваринницьку продукцію, стимулюванням праці окремих трудівників і цілих господарств тощо.

Однак загальні проблеми цього періоду, зокрема невиправдане втручання влади з політико-ідеологічних міркувань в процес розвитку сільського господарства, спричинили на початку 60-х років ХХ ст.

негативний вплив на аграрний сектор економіки і насамперед на тваринництво. Воно тривалий час залишалося найбільш відсталою ланкою сільського господарства всього Радянського Союзу та більшості союзних республік, у тому числі Української РСР.

У 50-х роках ХХ ст. тваринницька галузь України в цілому зростала. Поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств збільшилось з 11 млн до 16 млн, або на 45,4 %, зокрема корів – з 4,8 млн до 7,7 млн, або на 60,4 %. За цей період суттєво зросла кількість свиней – з 7 млн голів до 15,8 млн, або більш ніж удвоє; овець і кіз – з 5,8 млн голів до 11,3 млн, або на 94,8 %; коней – з 2 млн голів до 2,1 млн, або на 5 % [229, с. 236; 544]. Подібна тенденція була характерна також для західних областей УРСР, включаючи й Волинську.

Протягом цього десятиліття поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств Волинської області зросло з 335,3 тис. до 583,8 тис., тобто на 74,1 %. За вказаний період кількість корів збільшилась з 164,7 тис. голів до 273,2 тис., або на 65,8 %. Чисельність свиней підвищилась з 265,8 тис. голів до 455,8 тис., або на 71,5 %, овець та кіз – з 133,1 тис. голів до 182,2 тис., або на 36,9 %. Проте за цей же час відбулося помітне скорочення поголів'я коней – з 111,6 тис. до 61,7 тис., або на 80,9 % [224, с. 64].

Проте в першій половині 1960-х років у тваринницькій галузі України та окремих областей республіки відбувся спад. За 1963–1965 рр. поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств УРСР зменшилося з 20,5 млн до 19,7 млн, тобто на 4 %, зокрема корів – з 8,6 до 8,5 млн, або на 1,2 %. Кількість свиней скоротилася з 21,6 млн голів до 16,2 млн, або на 25 %; овець і кіз – з 10,7 млн голів до 8,8 млн, або на 17,8 %; коней – з 1,8 млн голів до 1,5 млн, або на 16,7 % [229, с. 236]. Така негативна тенденція позначилася також на тваринництві Волинської області.

Загострення проблем у сільському господарстві, сповільнення темпів його розвитку відобразилось насамперед на чисельності худоби. Скорочення поголів'я пояснювалось низкою факторів, у тому числі значною нестачею

кормів. Протягом 1963–1965 рр. кількість великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств Волинської області зменшилась на 1,8 %, зокрема корів – на 1,2 %, свиней – на 23,2 %, коней – на 11,6 %. Запроваджені хрущовським керівництвом обмеження призвели також до скорочення чисельності худоби в особистих підсобних господарствах селян [224, с. 64, 65].

Після усунення М. Хрущова від влади і проведення вже згаданого березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС, присвяченого питанням сільського господарства, відбулося певне пожвавлення у розвитку села взагалі і тваринництва зокрема. За 1965–1970 рр. поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств УРСР дещо збільшилось: з 19,8 млн до 20,3 млн, зокрема корів – з 8,5 млн до 8,7 млн; свиней – з 16,2 млн до 17,2 млн. Однак за вказаний період не вдалося підвищити чисельність овець та кіз, а також коней [229, с. 236].

За 1965–1970 рр. поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств Волинської області зросло з 616,8 тис. до 664,4 тис., або на 7,7 %, у тому числі корів – з 277,3 тис. до 310,5 тис., або на 12 %. Кількість свиней збільшилось з 384,2 тис. голів до 429,6 тис., або на 11,8 %, а коней – з 47,5 тис. голів до 47,7 тис., або на 0,4 %. Щоправда, за роки восьмої п'ятирічки продовжилося зменшення чисельності овець та кіз – з 125,4 тис. голів до 110,1 тис., або на 12,2 % [224, с. 64].

У зазначений період у колгоспах і радгоспах області поголів'я великої рогатої худоби збільшилось на 11,6 %, зокрема корів – на 14 %; свиней – на 11,9 %; овець та кіз – на 4,5 %. Відбулося незначне скорочення поголів'я коней – на 1,4 %. В особистих підсобних господарствах населення протягом восьмої п'ятирічки поголів'я великої рогатої худоби зросло на 2,1 %, зокрема корів – на 10,4 %, свиней – на 11,8 %, а коней – у десять разів. Проте в підсобних господарствах відбулося істотне скорочення – утрое – поголів'я овець та кіз [224, с. 64, 65].

У заключний період хрущовського правління, за першу половину 60-х років ХХ ст., у колгоспах і радгоспах Волинської області різко зменшилася чисельність птиці – з 474,7 тис. голів до 319,7 тис., або на 32,7 %, зокрема курей і півнів – з 377,9 тис. голів до 314 тис., або на 17 %. За роки восьмої п'ятирічки кількість птиці в колгоспах і радгоспах вдалося суттєво збільшити, при цьому дещо перевищивши показники початку 60-х років ХХ ст.: у 1970 р. чисельність птиці досягнула 484,1 тис. голів, у тому числі курей і півнів – 475,6 тис. [224, с. 66].

У другій половині 1960-х років за розміром поголів'я великої рогатої худоби у господарствах усіх категорій Волинської області перед великих Горохівський, Ковельський, Луцький і Любомльський райони – відповідно 61,7 тис., 58,2 тис., 54,6 тис., 54,4 тис. голів (станом на 1 січня 1970 р.). Найбільше великої рогатої худоби у колгоспах і радгоспах налічувалось у Ковельському, Горохівському, Луцькому і Турійському районах – відповідно 40,5 тис., 39 тис. і по 35,2 тис. голів. Найнижчі показники у всіх категоріях господарств, а також у колгоспах і радгоспах були у Старовижівському, Іваничівському та Любешівському районах [224, с. 67].

Натомість в одноосібних підсобних господарствах Волинської області кількість великої рогатої худоби переважала в Любомльському, Камінь-Каширському і Горохівському районах, де на кінець 60-х років ХХ ст. налічувалось відповідно 22,6 тис., 21,7 тис. і 21,2 тис. голів. Найменшу кількість худоби у підсобних господарствах зафіксовано в Турійському, Локачинському та Іваничівському районах – відповідно 10,2 тис., 10,6 тис. і 11,4 тис. голів (станом на 1 січня 1970 р.) [224, с. 68].

За 1966–1970 рр. виробництво м'яса і сала (в забійній вазі) у всіх категоріях господарств області зросло з 64,2 тис. до 69,6 тис. т, або на 8,4 %. В цей час виробництво молока збільшилось з 463 тис. до 539,1 тис. т, або на 16,4 %, яєць – з 139,2 млн до 170,8 млн штук, або на 22,7 %, а вовни – з 265 до 267 т, або на 0,7 %. Середній удій молока від однієї корови зріс з 1,6 тис. до 1,8 тис. кг, а середній настриг вовни від однієї вівці – з 2 до 2,3 кг. Дещо

підвищились показники виробництва окремих видів продукції на 100 га ріллі (м'ясо і сало), посівів зернових (яйця), сільськогосподарських угіль (молоко та вовна) [224, с. 74–79].

У сільському господарстві області активно відбувався процес спеціалізації і концентрації виробництва, причому найбільш помітно – в тваринництві. У 1970-х роках на Волині було створено 30 тваринницьких комплексів із відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, а птахівництво зосередилось переважно на двох потужних птахофабриках – Володимир-Волинській і Рожищенській, а також на дев'яти міжгосподарських птахооб'єднаннях [384, с. 183; 41, арк. 16].

У 1967 р. розпочав роботу Волинський спеціалізований трест м'ясо-молочних радгоспів. До складу радгоспів, об'єднаних у цьому тресті, входили наступні земельні угіддя: Володимир-Волинське, Волинське, Луцьке, Камінь-Каширське, Карасинське, Ратнівське, Річицьке, Самарівське, Маневицьке, Городоцьке, Голобське, Партизанське [135, арк. 2]. Особливо актуальним було питання механізації тваринницьких ферм, на яких застосовувалося багато фізичної праці, а процес механізації відбувався в умовах екстенсивного розширеного відтворення, тобто збільшення поголів'я тварин.

У другій половині 1960-х років дещо підвищився рівень механізації робіт у тваринницькій галузі. В 1965 р. механізація доїння корів у колгоспах і радгоспах досягала 28,8 %, а в 1970 р. – 55,4 % до поголів'я худоби зазначеного виду. За цей період підвищилась механізація подачі води, роздачі кормів і очистки приміщень від гною на фермах великої рогатої худоби, свинарських фермах і на птахофермах. Найбільш механізованим видом робіт залишалась подача води на ферми [229, с. 263; 42, арк. 12].

Проте ширше застосування засобів механізації у виробничих процесах у тваринництві ставило перед керівниками господарств чимало питань, зокрема вимагало нових форм організації праці. Часткова механізація, за якої окремі технологічні процеси продовжували виконуватися кінно-ручним або

ручним способом, не могла дати належного економічного ефекту. Негативний вплив на розв'язання цієї проблеми справляли також недостатня спеціалізація виробництва і розрізнене постачання машин і механізмів для оснащення тваринницьких ферм [561, с. 20–24].

Середньорічне виробництво тваринницької продукції у Волинській області протягом восьмої і дев'ятої п'ятирічок становило: м'яса і сала (в забійній вазі) – відповідно 69,1 тис. і 83,4 тис. т (зростання на 20,7 %); молока – 514,5 тис. і 590,7 тис. т (на 14,8 %); яєць – 153,9 млн і 201,2 млн штук (на 30,7 %); вовни – 266 і 287 т (на 7,9 %). Як бачимо, середньорічні показники в першій половині 70-х років ХХ ст. помітно збільшилися порівняно з показниками другої половини 1960-х років, особливо щодо виробництва м'яса і сала, а також яєць [233, с. 248, 249].

Колегія Міністерства радгоспів УРСР, аналізуючи звіт за 1970 р. директора Волинського тресту радгоспів О. Барановського про роботу щодо економічного зміцнення та підвищення рентабельності господарств, відзначила успішне виконання окремими радгоспами заходів з економічного зміцнення і підвищення рентабельності виробництва. Проте колегія також констатувала, що значна кількість господарств тресту ще погано використовувала наявні резерви і можливості, мала низьку продуктивність худоби, недостатньо виробляла сільськогосподарської продукції, а її виробництво було збитковим.

Певні радгоспи допустили зменшення посівів кормових коренеплодів, однорічних трав, ярі культури були висіяні насінням низької якості. В господарствах не приділялась належна увага підвищенню родючості ґрунтів. Плани внесення органічних добрив виконувались на 60–66 %. В радгоспах залишалась низькою врожайність кормових культур, внаслідок чого худоба щорічно забезпечувалась кормами близько половини потреби. Великим резервом збільшення виробництва кормів залишалось поліпшення природних кормових угідь, яких у радгоспах Волинського тресту налічувалось 41,7 тис.

га. Проте плани поліпшення природних кормових угідь в радгоспах не виконувались [140, арк. 15–17].

У 1975 р. у колгоспах і радгоспах області нараховувалось повністю механізованих ферм великої рогатої худоби – 51, свиноферм – 32 і птахоферм – 22, що становило відносно невелику частку від їх загального числа. Статистика твердила, що кількість так званих головомісць на фермах великої рогатої худоби з комплексною механізацією за 1974 р. збільшилась на 5,8 тис., на свинофермах – на 14,3 тис. і птахофермах – на 101 тис. Однак темпи механізації тваринницьких ферм усе ж залишалися незадовільними, про що неодноразово говорилося на засіданнях місцевих партійних комітетів і сесіях Рад депутатів трудящих.

Крок за кроком у тваринницькій галузі області рівень механізації окремих робіт підвищувався. В 1974 р. у господарствах Волинської області було побудовано 16,5 км внутрішніх фермських шляхів та 120 тис. кв. м майданчиків із твердим покриттям. Створено 268 пунктів технічного обслуговування в колгоспах і радгоспах та 12 – в районних об'єднаннях «Сільгосптехніка». З метою безперебійного електропостачання тваринницьких ферм в області збудували 450 км ліній резервного електроживлення, а також низку двотрансформаторних підстанцій. Перевантажені трансформатори змінили на більш потужніші [177, с. 191–192].

У результаті зростання рівня механізації знизилась витрати робочої сили на виробництво продукції тваринництва. Для прикладу, колгосп імені Леніна Горохівського району наприкінці 1975 р. спорудив комплекс із виробництва молока на 1200 голів худоби. На його будівництво було виділено 1 млн крб довгострокового державного кредиту. В результаті одна доярка почала обслуговувати не 20–25 корів, як було раніше, а 80–100, а витрати праці на виробництво 1 ц молока знизилися з 12,1 до 5,9 людино-годин [428, с. 3–5].

За роки дев'ятої п'ятирічки радгоспами спеціалізованого м'ясо-молочного тресту було отримано 2,5 млн крб довгострокового кредиту, за рахунок яких вдалося збудувати 37 об'єктів виробничого призначення. Це дало змогу щорічно випускати продукцію на суму 976 тис. крб та отримати додаткових прибутків від указаних об'єктів 393 тис. крб. У 1973 р. Володимир-Волинська птахофабрика отримала кредит на будівництво цеху з виробництва качиноного м'яса у розмірі 48,4 тис. крб, а вже у 1974 р. фактичний випуск цієї продукції склав 116 т, а додатковий прибуток – 62,7 тис. крб.

При цьому найбільш ефективними виявились ті кредити, які видавалися на механізацію і розширення виробничих приміщень. Доволі значні кредитні суми колгоспи отримували також на виробничі витрати. Однак чимало господарств порушували умови кредитування, перш за все – несвоєчасно повертали отримані від держави кошти. Причиною цього стали як об'єктивні, так і суб'єктивні обставини, зокрема несприятливі погодні умови, позапланові витрати, неекономні витрати коштів, нагромадження зайвих товарно-матеріальних цінностей, а також недоліки в керівництві господарствами, подекуди – навіть звичайна безвідповідальність голів колгоспів [428, с. 3–5].

У десятій п'ятирічці кредитування волинського села продовжувалось у доволі значних обсягах. За вказаний період колгоспи і радгоспи Волинської області отримали на розвиток своєї матеріально-технічної бази понад 97 млн крб довгострокових кредитів, або на 15 млн більше, ніж за попередню п'ятирічку. Державні кредити видавалися на будівництво приміщень для тварин, кормових цехів, складів для зберігання зерна та іншої продукції, на придбання машин і худоби тощо [428, с. 3–5]. Зрозуміло, що завдяки отриманим коштам господарства області могли суттєво поліпшити свої виробничі показники і забезпечити виконання планових завдань.

Радгоспи Волинської області мали насамперед м'ясне і м'ясо-молочне спрямування. Проте в більшості з них спостерігалась дуже низька

насиченість поголів'я худоби, де на 100 га сільгоспугідь припадало 21,5 голів великої рогатої худоби. Внаслідок значних витрат кормів і праці та низької продуктивності худоби собівартість продукції тваринництва суттєво перевищувала планову. В ряді господарств вона постійно зростала, зокрема в радгоспі «Самарівський». В результаті високої собівартості молока 10 радгоспів області отримали збитки від здачі молока на суму 154 тис. крб.

У радгоспах Волині високою була собівартість м'яса яловичини. Так, у згаданому радгоспі «Самарівський» вона складала 171 крб за центнер, а в радгоспі «Ратнівський» – 145 крб. Від продажу державі м'яса високої собівартості сім радгоспів Волині отримали збитки на суму 211 тис. крб. Значні грошові втрати виникали від безконтрольності, безгосподарності та погано поставленого внутрішнього господарського розрахунку. Лише від яловості корів і здачі м'яса з низькими кондиціями допущено збитки на суму понад 200 тис. крб. Не приділялась належна увага роботі допоміжних галузей і підсобних підприємств [138, арк. 29–32].

В радгоспах тресту за 1966–1969 рр. капіталовкладення на будівництво виробничих об'єктів, переважно для потреб тваринництва, зросли в порівнянні з 1965 р. на 64,2 %. За цей же час поголів'я великої рогатої худоби в радгоспах збільшилось лише на 17 %. Будівництво виробничих приміщень в більшості випадків велось на заміну старих дерев'яних будівель, а не заради розширення виробництва. Станом на 1970 р. наявне поголів'я худоби було забезпечено приміщеннями на 85 %, понад 2 тис. голів худоби утримувалось в непридатних для експлуатації приміщеннях.

За цей час середньорічне введення в експлуатацію тваринницьких приміщень в тресті становило 689 так званих головомісць. Одинадцять радгоспів тресту із тринадцяти, які розташовувались в зоні глибокого Полісся області, були економічно відсталими. Ці радгоспи займали територію 110 тис. га, в тому числі 63 тис. га сільськогосподарських угідь. В структурі цих угідь орні землі займали 21,6 тис. га, або 34,2 % – переважно

супіщані і піщані ґрунти. Решту площ становили низькопродуктивні перезволожені сінокоси і пасовища [139, арк. 7–8; 538].

У 1969 р., під час перевиборів у первинних парторганізаціях, комуністи радгоспів «Самарівський» і «Маневицький» говорили про незадовільну організацію праці й низьку трудову дисципліну серед робітників. Йшлося також про те, що на виробничі показники негативно впливало утримання на території радгоспів коней, що перебували в особистому користуванні селян, зростання площ присадибних ділянок за рахунок самозахоплень радгоспних земель. Комуністи твердили, що вказані недоліки негативно позначалися на розвитку радгоспного виробництва, призводили до вкрай низьких показників господарювання [139, арк. 1–2].

У 70-х роках ХХ ст. рівень виробництва і державних закупівель свинини та м'яса птиці в УРСР не відповідав потребам республіки. У зв'язку із зростанням попиту населення на м'ясо в 1970 р. Міністерство радгоспів УРСР видало наказ про збільшення виробництва цього продукту [140, арк. 1]. Колегія міністерства згодом відзначила, що низка радгоспів планомірно здійснювала заходи з підвищення рентабельності радгоспного виробництва. Проте значна кількість господарств ще недостатньо використовувала наявні резерви і можливості, мала низьку продуктивність худоби, виробляла недостатньо продукції. Нерідко це виробництво було збитковим.

Чимало радгоспів не забезпечували планового поголів'я худоби, зокрема корів, а деякі господарства навіть допустили зменшення поголів'я. Це сталося тому, що в господарствах була незадовільно поставлена робота з відтворення стада, з вирощування телиць. Внаслідок цього продуктивність худоби в багатьох господарствах тривалий період залишалася низькою, а радгосп «Маневицький» зменшив надій на 81 кг. Надмірно високими залишалися затрати на виробництво тваринницької продукції, її собівартість не зменшувалась, а мала тенденцію до зростання [140, арк. 15–17].

У 70-х роках ХХ ст. у Волинській області працювало 22 радгоспи, основну частину яких складали м'ясні і м'ясо-молочні господарства. Решта

радгоспів мала овочеве, овоче-молочне, а також птахівниче спрямування. У 1975 р. питома вага спеціалізованих м'ясних і м'ясо-молочних господарств у прирості великої рогатої худоби в області становила понад 77 %, а частка птахівничих радгоспів у виробництві яєць перевищувала 99 % [233, с. 259, 261, 262].

У середині 70-х років ХХ ст. стан виробничо-фінансової діяльності радгоспів Волинського тресту дещо покращився. Була проведена робота щодо збільшення виробництва і продажу державі сільськогосподарської продукції, зміцнення економіки господарств, підвищення рентабельності виробництва. Наприклад, усі радгоспи тресту за наслідками господарювання в 1974 р. були прибутковими: при плані 650 тис. крб прибутку вони фактично отримали 1,2 млн крб, в тому числі від тваринництва – 728 тис.

Проте в роботі тресту і господарств ще мали місце істотні недоліки. Із 14 господарств тресту половина не виконала господарських планів з продажу молока державі, а деякі радгоспи мали значну заборгованість: «Ратнівський» – 189 т, «Волинський» – 123 т, «Городецький» – 122 т. Спостерігалась велика яловість маточного поголів'я, погано проводилась робота з відтворення та збереження тварин. Так, у радгоспах «Городецький», «Карасинський» та «Камінь-Каширський» в 1974 р. одержано лише по 72–78 телят на 100 корів, а в цілому по тресту не дало приплоду 916 корів, або 12 % від їх загальної кількості [141, арк. 1–3].

У 70-х роках ХХ ст. рівень механізації трудомістких процесів у тваринництві Волинської області залишався доволі низьким: прибирання гною було механізовано на 69,5 %, водопостачання – на 76 %, роздача кормів – на 48,5 % [141, арк. 2]. Обласне об'єднання «Сільгосптехніка» забезпечувало технікою і запасними частинами радгоспи відповідно до виділених фондів пропорційно до наявного парку та обсягів робіт. Однак радгоспи продовжували нерегулярно закуповувати запасні частини до сільськогосподарських машин, які надходили в спеціалізовані магазини.

Значна кількість техніки у зв'язку з поломками і відсутністю запчастин простоювала [143, арк. 4].

Протягом другої половини 70-х років ХХ ст. тваринницька галузь в Україні значно сповільнила свій розвиток. Виробництво м'яса (в забійній вазі) всіма категоріями господарств за 1975–1980 рр. скоротилося з 3516 тис. до 3500 тис. т, або на 0,5 %, зокрема свинини – з 1,6 млн до 1,3 млн т, або на 16,7 %; молока – з 21,3 млн до 21,1 млн т, або на 1 %; вовни – з 28,8 тис. до 27,2 тис. т, або на 5,6 %. Щоправда, за вказаний період збільшилось виробництво яєць – з 12,4 млрд до 14,6 млрд штук, або на 17,7 %. Такі ж виразні негативні тенденції спостерігалися в тваринницькій галузі у Волинській області [234, с. 150].

До початку 80-х років ХХ ст. у всіх радгоспах тресту були впроваджені типові, науково обґрунтовані норми виробітку. Уніфікація стандартів була зроблена для того, щоб не було розбіжностей в нормах виробітку та оплаті праці в однотипних умовах виробничої діяльності радгоспів. За чотири роки десятої п'ятирічки продуктивність праці у тресті зросла на 42 %, а виробництво валової продукції на одного робітника, зайнятого в сільськогосподарському виробництві, збільшилось з 2,1 тис. крб до 3,1 тис., або на 47,6 %. Трест достроково виконав плани чотирьох років з продажу державі основних видів сільськогосподарської продукції.

Протягом перших двох років десятої п'ятирічки навантаження корів у розрахунку на одну доярку зросло на 10 % і складало 16,5 голів, а наприкінці вказаної п'ятирічки, внаслідок переведу молочних ферм в ряді радгоспів на потоковий метод утримання корів, навантаження на одну доярку зросло до 19–20 голів. Однак унаслідок того, що статистично-звітний рівень механізації ферм не завжди підкріплювався достатньою кількістю кормів і техніки, необхідної для нормальної роботи ферм, в області не вдалося провести передбачене планом скорочення чисельності працюючих із обслуговування худоби та збільшити навантаження на робітника [144, арк. 1].

За 1979 р. виробництво м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь зросло в області на 4,4 ц, а у Володимир-Волинському районі воно зменшилось на 6 ц, у Старовижівському – на 3,6 ц. В області спостерігалась низька продуктивність молочного стада. Виробництво молока на 100 га сільськогосподарських угідь зменшилось на 29 ц, а в господарствах Локачинського району – на 56 ц, Горохівського – на 55. В 1979 р. колгоспи і радгоспи одержали менше телят на 11 тис. голів, поросят – на 21, ягнят – на 6 тис. голів [268, с. 1].

На початку 80-х років ХХ ст. господарства Волинської області серйозно відставали в питаннях виробництва і продажу державі продуктів тваринництва. Основна причина незадовільного стану з виробництвом м'яса полягала в низькому рівні відгодівельних операцій. Так, середньодобові прирости великої рогатої худоби порівняно із 1978 р. зменшились на 37 г, свиней – на 45 г. Найбільше зменшення приросту великої рогатої худоби допустили господарства Ратнівського, Іваничівського, Луцького й Турійського районів.

В окремих господарствах допускався значний розрив між зростанням затрат і збільшенням валової продукції. Так, у 1978 р. затрати в колгоспі «Волинь» зросли на 16 %, а виробництво валової продукції – лише на 9 %. В колгоспі «Ленінський шлях» співвідношення цих показників було 26 і 14 %, у господарстві імені Б.Хмельницького – 14 і 10 %. В окремих колгоспах незадовільно використовувались основні засоби, економічна ефективність їх з року в рік знижувалась. Якщо в середньому по району в 1978 р. на 100 крб основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення валової продукції одержано на суму 73 крб, то в колгоспах «Нове життя» та імені Фрунзе – по 63–65 крб, імені Крупської та імені Мічуріна – 59 крб, а «Росія» – лише 56 крб [292, с. 3].

З метою покращення організації виробництва і праці в тресті проводився аналіз використання робочого часу. Так, його непродуктивні втрати в радгоспах тресту за 1979 р. склали 87 тис. людино-днів, або

зменшились проти 1978 р. на 10 %. З метою удосконалення організації і оплати праці була проведена паспортизація полів, завершувалась паспортизація ручних робіт, а на 1980 р. була запланована й паспортизація ферм. У всіх радгоспах зводилась до мінімуму погодинна оплата праці [144, арк. 3; 3, арк. 5].

За офіційною статистикою, середньорічне виробництво м'яса радгоспами Волинського тресту за роки дев'ятої п'ятирічки становило 2,45 тис. т, молока – 11,4 тис. т, а за чотири роки десятої п'ятирічки – відповідно 3,19 тис. та 18,94 тис. т. Середньорічні показники продажу цієї продукції державі також зросли: продаж м'яса збільшився з 2,35 тис. до 3,11 тис. т, або на 32,3 %, а молока – з 9,21 тис. до 15,57 тис. т, або на 69,1 % [144, арк. 5].

У 80-х роках ХХ ст. широкого розповсюдження в господарствах області набрав досвід так званого прив'язного випасання молодняка великої рогатої худоби. У кожному господарстві запроваджувалась відгодівля молодняка великої рогатої худоби в кооперації з населенням. На молочнотоварних фермах області було запроваджено потоково-цехову систему виробництва молока. Це дало можливість дещо підвищити ефективність виробництва, збільшити випуск продукції.

У першій половині 80-х років ХХ ст. колгоспами і радгоспами проведено певну роботу з поліпшення використання машинно-тракторного парку. Так, загальні простой тракторів, у тому числі через технічні неполадки, зменшились на 17 %, хоча кваліфікація механізаторів залишалася низькою. Станом на початок квітня 1981 р., частка механізаторів першого і другого класу в області становила лише 56,5 %. Рівень комплексної механізації на фермах великої рогатої худоби досягав 22 %, на свинофермах – 45 %, а на птахофермах – 46 % [58, арк. 66–73].

Протягом досліджуваного періоду спостерігалось значне скорочення чисельності худоби в особистих підсобних господарствах населення Волинської області. За 1965–1986 рр. кількість великої рогатої худоби в цій категорії господарств зменшилась з 238 тис. до 175,5 тис. голів, або 16,3 %, в

тому числі корів – з 148,9 тис. до 122,2 тис. голів, або на 18 %; свиней – з 220,1 тис. до 210,7 тис. голів, або на 4,3 %; овець – з 26,4 тис. до 5,3 тис. голів, або вп'ятеро. За цей період в особистих підсобних господарствах населення області дещо збільшилась чисельність коней [230, с. 65; 246 с. 29; 28, арк. 3–10].

Таким чином, у тваринницькій галузі Волинської області сталися певні зрушення. У колгоспах і радгоспах зросло поголів'я великої рогатої худоби, але дещо зменшилась чисельність свиней, овець та кіз. В області працювало 22 радгоспи, основну частину яких склали м'ясні, м'ясо-молочні і птахівничі господарства. Саме ці спеціалізовані радгоспи давали основну частину приросту великої рогатої худоби (77 %) і виробництва яєць (99 %) в області. Внаслідок значних витрат кормів і праці та низької продуктивності худоби собівартість продукції тваринництва суттєво перевищувала планову. Протягом 1965–1986 рр. в особистих підсобних господарствах населення відбулося скорочення чисельності великої рогатої худоби, свиней та овець, але дещо збільшилась чисельність коней.

3.4. Сфера соціально-виробничого обслуговування

Невід'ємною складовою частиною розвитку сільського господарства була сфера обслуговування галузі, яка надавала послуги основному виробництву. Завдяки цьому підвищувалась ефективність всього сільського господарства, забезпечувалась злагодженість виробничого процесу. В сфері обслуговування вагоме місце займали зв'язок, транспорт, система заготівлі продукції, матеріально-технічне забезпечення, іригаційна система, а також ветеринарія та захист рослин. На господарській діяльності сільських трудівників позначався також рівень соціального обслуговування населення.

Аналіз цієї сфери слід розпочати зі зв'язку, завдяки якому здійснювались інформаційні комунікації, надзвичайно важливі для розвитку економіки. У Директивах з п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1966–1970 рр. перед галуззю було поставлено чимало

завдань, зокрема подальшого розгортання робіт зі створення єдиної автоматизованої системи зв'язку. Така система забезпечувала безперебійну і надійну передачу всіх видів інформації, організаційно й технічно об'єднувала міські, сільські, внутрішні обласні та магістральні мережі зв'язку [439, с. 30].

З 1940 р. керівництво галуззю здійснювало Волинське обласне управління зв'язку. Проте, згідно з наказом Міністерства зв'язку УРСР від 30 травня 1966 р., було проведено значну реорганізацію системи управління, зокрема ліквідовано Волинське обласне управління зв'язку і Волинську обласну дирекцію радіотрансляційної мережі, а натомість створено Волинське обласне виробничо-технічне управління зв'язку, на яке відтоді покладалося керівництво галуззю в області [222, с. 332].

За 1965–1970 рр. кількість підприємств зв'язку на території Волинської області збільшилась з 270 до 372, або на 37,8 %, у тому числі в сільській місцевості – з 209 до 298, або на 29,9 %. За цей період кількість трансляційних радіоточок зросла зі 169,4 тис. до 191,8 тис., або на 13,2 %, у тому числі в сільській місцевості – з 129,8 тис. до 133 тис., або на 2,5 %. Протягом восьмої п'ятирічки лише Луцька міська телефонна станція збільшила чисельність своїх абонентів на 6100 номерів, за вказаний час у місті було встановлено понад 8000 радіоточок [188, с. 192; 224, с. 102].

Наприкінці 1960-х років у селищі Цумань розпочалося будівництво високовольтної лінії електропередачі протяжністю 1,2 км, передбачене планами Волинського обласного виробничо-технічного управління зв'язку [48, арк. 12]. У роки дев'ятої п'ятирічки мережа закладів і підприємств цієї галузі розширювалась доволі швидко, адже відбувалося постійне зростання попиту на послуги галузі, підвищувались виробничі запити і соціально-побутові потреби населення.

За 1970–1975 рр. кількість підприємств зв'язку у Волинській області збільшилась з 372 до 443, або на 19,1 %, зокрема в сільській місцевості – з 298 до 362, або на 21,5 %. Так, у 1972 р. відбулося збільшення ємності телефонних станцій в містах і райцентрах на 1500 номерів, у тому числі в

сільській місцевості – на 750 номерів (на 25 % більше, ніж передбачалося за планом). Одночасно з цим зросла протяжність ліній в містах на 330 к/км, в сільській місцевості – на 1700 к/км. Плани роботи з внутрішньої виробничої телефонізації колгоспів були перевиконані [49, с. 7–9; 233, с. 319; 355].

Станом на 1 серпня 1972 р. усі 349 колгоспів і всі 313 сільських та селищних Рад депутатів трудящих області мали телефонний зв'язок. Щоправда, квартири голів колгоспів і сільських Рад були телефонізовані лише частково – відповідно 154 та 88 квартир. Таке неповне оснащення телефонами пояснювалось тим, що більшість керівників колгоспів і сільських Рад проживали у віддалених від телефонних станцій місцевостях. У липні 1972 р. в області не було радіофіковано 42 населених пункти, роботи в них призупинено через відсутність грошових надходжень [49, арк. 24–26; 358].

За період 1971–1975 рр. на Волині було введено в експлуатацію автоматичних телефонних станцій з загальною ємністю в сільській місцевості 7950 номерів. Для забезпечення оперативного управління виробництвом організовано внутрішній виробничий телефонний зв'язок у 102 колгоспах і 22 радгоспах області. В 1975 р. на цій території діяло 433 підприємства зв'язку, 200 телефонних станцій, з яких 192 були автоматичними. До радіовузлів було підключено 233 тис. радіоточок.

У 70-х роках ХХ ст. відкрито нові технічні будинки зв'язку в Луцьку, Локачах, Турійську, Любомлі, Рожищах, призалізничний сортувальний поштамт у Луцьку. Крім міських, будувались районні вузли зв'язку – в Горохові, Старій Вижівці, Іваничах, Маневичах. У 1975 р. розпочато будівництво вузла зв'язку в Ратно, а в Луцьку введено в дію міжміську автоматичну телефонну станцію, яка давала можливість без допомоги телефоністок з'єднуватись з 16 містами СРСР, у тому числі України і Волинської області [50, арк. 1–2; 177, с. 195].

Протягом десятої п'ятирічки кількість підприємств зв'язку, тобто пошти, телеграфу і телефону Міністерства зв'язку УРСР, підвищилась з 443 до 478, або на 7,9 %. За період з 1976 р. по 1980 р. на Волині в сільській

місцевості встановили 6272 телефони. Важливу роль у підтриманні зв'язку між населеними пунктами продовжувала відігравати пошта: впродовж 1975–1980 рр. надання послуг сільськими поштарями збільшилося вшестеро. Довжина поштових маршрутів становила майже 30 тис. км, для перевезення пошти використовували 128 автомобілів.

Крім поштарів, колгоспних листонош, розповсюдженням преси в області займалися також понад 3 тис. громадських активістів, із них 1,4 тис. – у сільській місцевості. Серед сільських районів найбільш результативно громадський актив працював у Турійському районі. Керівництво Міністерства зв'язку СРСР ставило завдання збільшити підписку періодики в сільській місцевості, зокрема посилити роботу з пропаганди сільськогосподарських журналів. Міністерство вимагало створити такі умови, щоб кожний колгоспник і робітник радгоспу міг підписатися на видання, пов'язане з сільськогосподарським виробництвом [51, арк. 1; 86, арк. 2; 87, арк. 17].

У період одинадцятої п'ятирічки (1981–1986 рр.) мережа закладів зв'язку на території Волинської області не змінилася. Точніше кажучи, кількість підприємств галузі (пошти, телеграфу і телефону) навіть дещо скоротилася – з 478 до 475, або на 0,6 %. На кінець досліджуваного періоду більша половина сільських населених пунктів області (631 з 1045) не мала відділень зв'язку, в них мешкало 195,8 тис. осіб, тобто 36 % сільського населення. За роки одинадцятої п'ятирічки в селах значно розширилась передплата на газети, цьому сприяло зняття обмежень на підписку. В 1985 р. волинське село, де проживало трохи більше половини населення області, передплачувало 53 % усіх періодичних видань (на 10 % більше, ніж було в 1981 р.) [88, арк. 17; 245, с. 225; 246, с. 17, 52].

Продовжувалась робота щодо впровадження сучасних методів доставки пошти, механізації важких і трудомістких процесів у галузі. Впродовж першої половини 1970-х років було переведено на моторизовану доставку пошти через групові абонентські шафи 243 дільниці, завдяки чому

вдалося прискорити доставку преси та пошти. За цей же час механізовано вісім цехів і дільниць з обробки, навантаження і вивантаження пошти в Локачинському, Володимир-Волинському, Ковельському, Турійському і Рожищенському районних вузлах зв'язку [85, арк. 7; 278, с. 2; 366].

Важливу роль у розвитку сільськогосподарського виробництва відігравав транспорт. Збільшення потреб підприємств і населення в перевезеннях вимагало дальшого піднесення цієї галузі, насамперед її технічного переоснащення. Загальний обсяг капітальних вкладень у транспорт і зв'язок Української РСР збільшився з 2,7 млрд крб у шостій п'ятирічці до 12,6 млрд крб в одинадцятій [401, с. 122; 458].

Розвиток господарства Волинської області, його ефективне функціонування було неможливим без чітко організованого транспортного обслуговування. Адже все, що вироблялося в колгоспах і радгоспах, на підприємствах промисловості, доставлялося споживачам транспортом. На території Волинської області значна роль належала вантажному автомобільному транспорту загального користування, який був сконцентрований у виробничому об'єднанні «Волиньвантажавтотранс». Воно включало шість автотранспортних підприємств, які мали 1,7 тис. автомобілів загальною вантажопідйомністю 7,8 тис. т, та забезпечувало виконання встановлених планів і договірних зобов'язань щодо перевезеннях господарських вантажів.

У 1985 р. забезпеченість обладнаними машино-місцями для технічного обслуговування і ремонту рухомого складу в об'єднанні становила 76 %, а постами і лініями діагностики – лише 50 %. При цьому залишалось чимало проблем із постачанням запасних частин, відчувалась хронічна нестача робітників-ремонтників. Ці та інші негативні фактори призводили до того, що кожний автомобіль у технічному обслуговуванні й ремонті перебував значно більше, ніж передбачалось нормативами. Лише з цієї причини в об'єднанні щорічно втрачалось більше 20 тис. машино-днів [308, с. 3; 38, арк. 23].

У 1968 р. був створений Волинський обласний шляхово-будівельний трест «Облміжколгоспшляхбуд». Його завдання полягало в тому, щоб поліпшити управління діяльністю районних шляхово-будівельних організацій, шляхово-виконробських діляниць, а також підприємств із виробництва місцевих будівельних матеріалів [146, арк. 18]. Трест здійснював контроль за виконанням організаційно-технічних заходів з підвищення продуктивності праці, а через районні міжколгоспні шляхово-будівельні організації надавав допомогу колгоспам, які вели будівництво шляхів власними силами [222, с. 328].

Згаданий трест складався з 11 міжколгоспних шляхово-будівельних управлінь. За період з 1971 р. по 1973 р. трест фактично виконав будівельно-монтажних робіт на суму 12,8 млн крб, що становило 91,9 % планових завдань, в тому числі для колгоспів – на 9,3 млн крб, або 80 % до плану. Протягом вказаного періоду підприємства тресту побудували 182 км шляхів із твердим покриттям, що складало 94,3 % планових завдань, а також здійснили благоустрій сіл і ферм на площі 198 тис. кв. м.

За три роки дев'ятої п'ятирічки було побудовано і введено в дію чотири асфальтобетонних заводи, проведено значний обсяг інших робіт. Разом з тим у вказаний період частина міжколгоспних шляхово-будівельних управлінь тресту незадовільно виконувала планові завдання: Володимир-Волинське управління виконало свої завдання на 66 %, Ківерцівське – на 74,9 %, Локачинське – на 71,8 % і Турійське – на 63,9 %. Із 11 управлінь план будівельно-монтажних робіт власними силами не виконали 10 управлінь [147, арк. 1–3].

Перевірки показали, що стан безпеки руху транспорту в системі тресту не відповідав вимогам державної автоінспекції. Серед типових порушень – простої техніки, невиправдані порожні пробіги, неналежний, не завжди якісний ремонт автопарку. Окрім технічних недоліків, допускалися численні порушення з боку водіїв. Так, у 1984 р. інспектори державної автоінспекції зафіксували 70 випадків порушення правил дорожнього руху водіями тресту

«Облміжколгоспшляхбуд». Частину цих порушень інспектори ДАІ розцінювали як грубі порушення, зокрема 16 випадків управління транспортними засобами в нетверезому стані [148, арк. 13–15].

Значне місце в організації виробництва на селі відводилось матеріально-технічному забезпеченню. Ще в 1958 р. машинно-тракторні станції Волинської області були перетворені на ремонтно-технічні станції. В 1961 р. створено Всесоюзне об'єднання «Сільгосптехніка», яке займалося продажем сільськогосподарської техніки, запасних частин, мінеральних добрив та інших матеріально-технічних засобів, а також ремонтом і використанням машин у колгоспах і радгоспах та організацією будівництва в колгоспах. Об'єднання «Сільгосптехніка» проіснувало до 10 грудня 1985 р., коли відбулася чергова реорганізація управління сільським господарством [222, с. 359–360].

Інтенсифікація виробництва, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, зміцнення матеріально-технічної бази, комплексна механізація і хімізація декларувалися владою як основні пріоритети в розвитку сільського господарства. Після березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС радянський уряд значно збільшив капіталовкладення на розвиток цієї галузі господарства і здійснив деякі заходи, спрямовані на поліпшення постачання господарств сільськогосподарською технікою. У виступі на листопадовому (1978 р.) пленумі ЦК КПРС Л. Брежнєв наголошував: «Цілеспрямовано проводиться в життя курс партії на зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства. Більш як на чверть підвищилась енергоозброєність сільськогосподарської праці» [186, с. 480; 187, с. 297; 579].

За роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок державні й колгоспні капіталовкладення у сільське господарство республіки зросли в 2,6 рази і становили 27,2 млрд крб проти 11,5 млрд крб у 1959–1965 рр. [398, с. 113–114]. Основу енергетичних потужностей господарств складала трактори, комбайни, автомобілі, електродвигуни, але найбільш швидкими темпами зростали потужності тракторів та автомобілів. На основі зміцнення

матеріально-технічної бази господарств відбувалось вдосконалення технології виробництва, поступово зростала продуктивність праці. Наприклад, у колгоспах Полісся за 1965–1978 рр. вона зросла в зерновому господарстві втричі [333, с. 77–78].

У 1965 р. так звана товаропровідна мережа обласного об'єднання «Сільгосптехніки» складалася з обласної бази, 12 районних об'єднань, восьми відділень і трьох спеціалізованих магазинів, які обслуговували 353 колгоспи, 14 радгоспів і 1093 інших господарств області. В зазначених господарствах знаходилось 6459 тракторів, 10 489 автомобілів, 1006 зернових комбайнів і 1202 спеціальних комбайнів. Одним із важливих недоліків в торговій діяльності обласного об'єднання була наявність наднормативних залишків [90, арк. 1].

Станом на 1 січня 1970 р. у механізованих загонах працювало 117 гусеничних тракторів, 478 колісних тракторів, 69 бульдозерів, 30 кушорів та корчувачів, 46 тракторних навантажувачів ТЛ-3, 60 екскаваторів, 207 розкидачів органічних добрив, 425 причепів тракторних та ряд інших причіпних машин. Усього в районних об'єднаннях «Сільгосптехніки» нараховувалось 1506 умовних тракторів. Найкращих успіхів у використанні машинно-тракторного парку досягли механізатори Рожищенського районного об'єднання. Проте слід зазначити, що в багатьох районних підрозділах «Сільгосптехніки» машинно-тракторний парк використовувався незадовільно. Так, у 1969 р. через відсутність механізаторських кадрів і неякісне технічне обслуговування близько 20 % тракторів у Волинській області простояли цілий рік.

Доставка механізаторів до місця роботи і назад в деяких районних об'єднаннях і відділеннях «Сільгосптехніки» була організована погано, тому робота розпочиналась на годину-півтори пізніше. Вкрай незадовільно впроваджувалась в механізованих загонах нова техніка, наприклад, в Локачинському районному об'єднанні півтора роки не використовувались торфозбиральні машини [91, арк. 5–6; 47, арк. 10]. В наступні роки ситуація в

цій ділянці принципово не змінилася, хоча певна робота щодо покращення стану справ в об'єднаннях проводилась. Так, завдяки запровадженню нової техніки і наукової організації праці вдалося дещо збільшити обсяги виробництва та скоротити кількість робітників, зайнятих важкою ручною працею [93, арк. 14; 34, арк. 9; 172].

Поширеною формою технічного переозброєння рільництва стали ланки з вирощування просапних культур із мінімальними затратами праці. Застосування такої технології давало можливість вирощувати просапні культури на великих площах. Для прикладу, механізована ланка Є. Кислюка в колгоспі «Радянська Україна» Володимир-Волинського району в 1977 р. зібрала по 505 ц цукрових буряків на площі 145 га. Разом з тим слід зазначити, що рівень механізації багатьох виробничих операцій в рослинництві все ще залишався низьким. Зокрема, в колгоспах Волинської області у 1976 р. було механізовано: сінокосіння – на 95,6 %, копання картоплі – на 92,6 %, тоді як навантаження цукрових буряків – на 54,9 %, посіви овочів – на 48,2 %, бурякозбирання комбайнами – на 47,6 %, а навантаження картоплі – лише на 23,6 % [398, с. 111].

Місцеві органи влади заохочували шефство промислових підприємств над окремими колгоспами, зокрема задля допомоги в механізації сільського господарства. Понад 30 промислових підприємств, будівельних і транспортних організацій Волинської області надавали допомогу місцевим колгоспам. У 1976 р. ці підприємства та організації механізували тваринницькі приміщення у восьми колгоспах, обладнали 18 механічних майстерень та майданчиків для сільськогосподарської техніки, побудували 11 зерносушильних комплектів. Усього ж було виконано робіт з механізації тваринницьких приміщень і наданню технічної допомоги на суму понад 400 тис. крб.

Так, Луцький автомобільний завод надав допомогу колгоспу імені Чапаєва у виготовленні зерносушильного комплексу на суму 7,8 тис. крб, колгоспу імені Столярчука Горохівського району виділив металоконструкцій

на спорудження телятника на 1,2 тис. крб, а для інших потреб сільського господарства відпустив матеріалів на 2 тис. крб [188, с. 219; 577]. Однак, попри такі заходи, на початку 1985 р. рівень комплексної механізації в приміщеннях для утримання великої рогатої худоби в області становив тільки 28,5 %, а свиней – 39,7 %. На найнижчому рівні залишався стан комплексної механізації на птахофермах (жодної такої ферми), свинофермах (0,4 %) та фермах великої рогатої худоби (7,5 %) [94, арк. 5].

Серед невідкладних заходів, визначених березневим (1965 р.) пленумом ЦК КПРС, слід назвати вдосконалення системи заготівель і закупівлі сільськогосподарської продукції. Пленум ухвалив змінити існуючу систему планування і перейти до твердих планів заготівель продукції сільського господарства на кілька років. З 1 травня 1965 р. для колгоспів і радгоспів підвищувались закупівельні ціни на зерно, а з метою заохочення продажу продукції понад план вводились надбавки на пшеницю і жито в розмірі 50 % до основної закупівельної ціни [398, с. 111; 379].

У травні 1970 р. була створена Державна інспекція із закупівлі та якості сільськогосподарських продуктів у Волинській області Міністерства заготівель УРСР. Вона діяла до грудня 1985 р. і передала свої функції Волинському обласному агропромислому комітету. Інспекція забезпечувала заготівлю і постачання сільськогосподарської продукції до державних фондів і для місцевого споживання, а також здійснювала контроль за їх виконанням [222].

Влітку 1967 р. вийшла постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо дальшого розвитку садівництва, ягідництва і виноградарства в колгоспах і радгоспах УРСР». Вона дещо стимулювала виробництво, в низці господарств збільшилися валовий збір і заготівля фруктів, ягід та винограду за рахунок підвищення урожайності продукції. Проте в багатьох колгоспах і радгоспах не використовувались наявні резерви і можливості в садівництві та виноградарстві, які б дали змогу

цим господарствам підвищити урожайність, збільшити виробництво і заготівлі плодоягідних культур.

Так, наприкінці 1960-х років у колгоспах і радгоспах Волинської області не було введено в дію жодного плодосховища, допускались серйозні недоліки в реалізації садівницької і виноградарської продукції. В партійних і державних документах того часу констатувалося, що значна частина валового збору плодів і ягід, які вирощувалися в колгоспах і радгоспах області, не була охоплена закупівлями. Тому не дивно, що велика кількість цієї сільськогосподарської продукції залишалася в господарствах, згодовувалась худобі або псувалася, була втрачена [151, арк. 7; 27, арк. 4; 550; 552].

У наказі Міністерства заготівель УРСР від 3 листопада 1975 р. зазначалося, що деякі керівники і спеціалісти міністерств і відомств УРСР недостатньо аналізували хід виконання встановлених завдань, були поверхово обізнані з фактичним станом на місцях і своєчасно не надавали кваліфікованої допомоги підприємствам та організаціям. Нерідко замість здійснення оперативних заходів з ліквідації допущеного відставання у виконанні планових завдань і надання практичної допомоги на місцях, міністерства і відомства вдавалися до проведення численних нарад і засідань, непотрібної «паперотворчості» і прийняття повторних рішень з новими строками виконання. Окремі міністерства і відомства проявляли недисциплінованість, із запізненням інформували про стан виконання завдань, а нерідко подавали неякісну інформацію [153, арк. 47; 45, арк. 4; 551].

Система заготівлі продукції мала значні недоліки. Так, у 1979 р. у Волинській області незадовільно здійснювалась заготівля кормів. У деяких районах ставлення до цієї роботи було безвідповідальним. Погано заготовили дикоростучі трави в Ківерцівському, Луцькому, Камінь-Каширському та інших районах, в окремих колгоспах і радгоспах припинили заготівлю гіллячкового корму. Додатковим резервом для поповнення кормових запасів

були повторні посіви, але з цим завданням впорались лише Горохівський і Рожищенський райони. В Ратнівському, Любомльському, Старовижівському районах план проведення повторних посівів був виконаний лише на 63–72 %, із 30 тис. га озимих на зелений корм для осіннього використання посіяно лише 15,9 тис. га [268, с. 1].

У досліджуваній період в області не вистачало матеріально-технічної бази для зберігання продукції сільського господарства. Зокрема, в 1980 р. у заготівельно-торгових організаціях і переробних підприємствах Волинської області матеріально-технічна база для прийому, переробки і зберігання картоплі та плодоовочів становила: контейнери – 18 % до потреби, ящики – 34 %, холодильники – 35 %, чани – 38 %, овочесховища – 46 %, картоплесховища – 72 %, діжки – 77 %, консервні цехи – 86 %, склотара – 88 % тощо. Повністю були задоволені потреби галузі в сушильних пунктах, консервних заводах, цехах із переробки овочів, грибоварних пунктах, сховищах і сушильнях для фруктів [154, арк. 136; 44, арк. 7; 557].

У 1985 р. стан заготівлі й зберігання продукції в області суттєво не змінився, хоча місцеві органи влади вживали окремі заходи для покращення ситуації. Наприклад, у 1985 р. у колгоспі імені Суворова Маневицького району були виявлені грубі порушення в порядку зберігання м'яса, що пояснювались перш за все недостатнім забезпеченням колгоспу холодильниками. Подібні недоліки неодноразово фіксувались в багатьох інших господарствах Волинської області, що в підсумку призводило до невиконання ними виробничих і фінансових планів [155, арк. 147, 150].

Вагомим фактором інтенсифікації сільськогосподарського виробництва мала стати широка меліорація земель. В другій половині 1960-х років в СРСР розгорнулись масштабні роботи, спрямовані на підвищення родючості ґрунтів шляхом створення іригаційних систем. У лютому 1975 р. на республіканських зборах переможців соціалістичного змагання перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький зазначав, що поліська зона – це величезний земельний резерв, справжня українська цілина. Влада

докладала чималих зусиль, щоб збільшити площу осушених земель, що використовувались в сільськогосподарському виробництві [398, с. 119–120; 46, арк. 9; 507].

На території Волині осушення боліт і перезволожених земель було розпочато ще наприкінці ХІХ ст. Значну роль в цей період відіграли роботи Західної експедиції під керівництвом М. Жилінського. Головна мета цієї експедиції полягала в осушенні боліт і використанні їх під пасовища і сінокоси, оздоровлення місцевості та поліпшенні росту лісів, а також у створенні водних шляхів, особливо для сплаву лісу. Проведені цією експедицією роботи вказали на значні можливості меліорації, широкі виробничі й соціальні перспективи створення іригаційної системи на території Волині [463, с. 45–47].

У травні 1954 р. за постановою Ради Міністрів УРСР було створено Волинське обласне виробниче управління водного господарства, а в грудні 1965 р. його реорганізували в обласне управління меліорації і водного господарства та підпорядкували Міністерству меліорації і водного господарства УРСР. Вказане управління забезпечувало розвиток меліорації земель, збереження водних ресурсів, охорону рік і водоймищ від забруднення, раціональну експлуатацію малих рік і меліоративних систем, будівництво місцевих водогосподарських об'єктів та здійснення сільськогосподарського водопостачання [222, с. 410].

На значній території Волинської області, яка займала площу 2014,4 тис. га, у зв'язку з близьким до поверхні землі заляганням водонепроникних порід і горизонтів ґрунтового профілю, створювався високий рівень ґрунтових вод, а рівнинний рельєф місцевості і значна кількість опадів сприяли перезволоженню ґрунтів та їх заболочуванню. В зв'язку з цим земельно-болотний фонд області складається із таких типів ґрунтів: торф'яно-болотних (324,5 тис. га), заболочених мінеральних (277 тис.), перезволожених мінеральних (243,8 тис.), що загалом склали 845,2 тис. га, або 42 % від

загальної площі області. Ці ґрунти могли бути використані тільки завдяки меліорації [463, с. 45–47].

На прикладі колгоспу «Батьківщина» Маневицького району можна переконатись в ефективності меліорації. В 1967 р. завдяки осушенню заболочених земель місцеві колгоспники зуміли зібрати доволі високий врожай: по 32 ц з га озимої пшениці, 300 ц – цукрових буряків, 5 ц – льоноволокна. Створення шляхом меліорації культурних пасовищ також досить помітно підвищило ефективність тваринництва, дало змогу збільшити надої молока та виробництво м'яса. Практика осушувальних робіт у цьому колгоспі підтверджувала, що цей напрям роботи потребував постійної уваги з боку обласних і районних органів влади та управління, а також з боку керівництва колгоспів і радгоспів [398, с. 122–123].

У досліджуваний період розмах осушувальних робіт на території Волинської області постійно зростав. Згідно зі статистичними даними, за період восьмої п'ятирічки обсяг меліорованих земель в області становив 72,5 тис. га, зокрема гончарним дренажем – 7,1 тис. га. Протягом дев'ятої п'ятирічки вдалося осушити ще 72,8 тис. га, з них гончарним дренажем – 27,1 тис. га. В десятій та одинадцятій п'ятирічках розмір меліоративних земель на території Волинської області помітно збільшився, сягнувши відповідно 81,3 тис. і 86 тис. га. За цей час гончарним дренажем було осушено відповідно 56,7 тис. і 70 тис. га [463, с. 45–47].

У 1984 р. була прийнята довгострокова програма меліорації, яка враховувала набутий господарствами області досвід. Вона спиралася на новітні досягнення науково-технічного прогресу в галузі водогосподарського будівництва та ефективного використання меліорованих земель. До 1985 р. площа земельних угідь в колгоспах і радгоспах області становила 1502,0 тис. га, меліоративний фонд області складав 845,0 тис. га, з них осушено 358,5 тис. га, в тому числі сільськогосподарських угідь в суспільному виробництві – 288,0 тис. га, з яких 150,1 тис. га гончарним дренажем.

На кінець досліджуваного періоду в області діяло 170 меліоративних систем, в тому числі 118 міжгосподарських. Загальна протяжність відкритих каналів становила 15,6 тис. км, закритої осушувальної мережі – 74,8 тис. км. Із загальної мережі відкритих каналів 11,5 тис. км становили внутрішні господарські. На відкритій мережі було побудовано більше 12 тис. гідротехнічних споруд, у тому числі 4556 шлюзів-регуляторів. Внутрішню господарську мережу обслуговували 9968 гідротехнічних споруд.

Майже 2,6 тис. га зрошувальних земель області займали культурні пасовища, які знаходились в колгоспі «Україна» Ковельського району, в радгоспах «Самарівський» та «Ратнівський» Ратнівського району. Функціонувало більше 25 тис. га польдерних систем, будівництво яких давало можливість отримувати запроектовані урожаї сільськогосподарських культур завдяки забезпеченню оптимального водно-повітряного режиму ґрунтів. За рахунок меліорованих земель стало можливим отримувати більше 20 % всієї валової продукції рослинництва області. Меліорація була одним із шляхів реалізації Продовольчої програми, прийнятої політичним керівництвом СРСР на початку 80-х років ХХ ст. [463, с. 45–47].

У 1984 р. із кожного меліорованого гектара було отримано по 30,2 ц зерна, льону-волокна – 7,3 ц, картоплі – 173 ц, кукурудзи на силос та зелений корм – 246 ц. Щорічно стабільний урожай отримували на осушених землях Ратнівщини, Рожищенського, Маневицького та інших експлуатаційних ділянках. Щоправда, в деяких районах області урожайність на меліорованих землях залишалася низькою, зокрема в Старовижівському, Камінь-Каширському, Любешівському та Ківерцівському районах. Місцеві органи влади констатували, що значна частина осушених земель не давала належної віддачі. В області не набув розповсюдження бригадний метод з догляду за меліоративною системою, не у всіх господарствах налагодили первинний облік витрат і виходу продукції з осушених земель [83, арк. 98–99; 562].

На Волині 30 сіл з населенням близько 25 тис. осіб мали водопровід, який обслуговував 20 % жителів, джерелом водного забезпечення були

артезіанські свердловини. Решта населення використовували воду шахтних колодязів. Забезпечення водою ферм і тракторних бригад, а також шкіл та інших соціальних об'єктів на селі здійснювалось насамперед за рахунок підземних вод [82, арк. 20]. На кінець досліджуваного періоду в області налічувалось 829 сільських населених пунктів (79,3 %), в яких усі житлові будинки не мали водопроводу. В них проживало 377,5 тис. осіб, або 69,5 % загальної кількості сільського населення [246, с. 17, 33].

Не менш важливою складовою частиною розвитку села була охорона землі та підвищення її родючості. Сільському господарству багато збитків наносила водна і вітрова ерозія ґрунтів. У березні 1967 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про невідкладні заходи щодо захисту ґрунтів від вітрової та водної ерозії», в якій розглядали боротьбу з ерозією «як одне з найважливіших державних завдань у системі заходів, яких вживають партія і уряд для дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва у країні». З цією метою розгорталось будівництво гідротехнічних протиерозійних споруд: водозатримуючих і водовідвідних валів та каналів, водоскидних споруд, лотків-швидкотоків, ступінчатих перепадів, терас [398, с. 123–125].

Згідно з постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 28 лютого 1961 р., була створена Волинська обласна станція захисту рослин. Вона контролювала порядок проведення боротьби зі шкідниками в колгоспах і радгоспах області [222, с. 399]. Штат станції складався із чотирьох спеціалістів, старшого бухгалтера та шофера. Всі агрономи мали вищу освіту і стаж роботи 15–16 років. При районних виробничих управліннях сільського господарства були введені штатні одиниці агрономів із захисту рослин, серед 12 агрономів при виробничих управліннях вищу освіту мали вісім осіб, з них із захисту рослин – чотири особи.

Крім згаданих агрономів у районних виробничих управліннях, в області працювала також група спеціалістів в об'єднаннях «Сільгосптехніка», які займались заготівлею і забезпеченням добривами та

отрутохімікатами. Щоправда, в документах місцевих органів влади зазначалося, що агрономів «Сільгосптехніки» зазвичай цікавили лише питання виконання плану, а не якісної складової робіт. Крім того, перехід спеціалістів по захисту рослин із підпорядкування станції захисту рослин у виробничі управління негативно позначилося на роботі, зв'язок станції з агрономами-ентомологами виробничих управлінь був незадовільним. Це призводило до погіршення трудової дисципліни, зменшення відповідальності працівників, їх зацікавленості в результатах роботи. Часто агрономи були завантажені роботою, що не була пов'язана з їхніми прямими обов'язками, а невеликий штат у складі трьох спеціалістів не міг забезпечити потрібний обсяг робіт [97, арк. 11].

Станом на 1 листопада 1966 р. в області налічувалось 365 колгоспів і 12 радгоспів. У цих господарствах захистом рослин займалося два агронома з вищою та 24 із середньою спеціальною освітою. Ще 250 осіб пройшли курсову роботу, 98 було підготовлено на семінарах. Із наявних 20 об'єднань і відділень «Сільгосптехніки» загони по боротьбі зі шкідниками були організовані у 19 підрозділах. Для боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур застосовували насамперед трактори: в 1966 р. їх налічувалось 314 одиниць і вони не задовольняли технічних потреб господарств [97, арк. 13].

Одним із розповсюджених і особливо небезпечних для врожаю шкідників був колорадський жук, який вперше на території області виявили у 1954 р. в Шацькому районі. У 1966 р. основним недоліком у боротьбі з цим шкідником було те, що в області проводилось недостатньо заходів по боротьбі з ним на присадибних ділянках колгоспників, робітників радгоспів і колективних городах службовців. У багатьох господарствах на період хімічної боротьби не створювались бригади чи ланки для своєчасної обробки отрутохімікатами всіх заражених шкідниками посівів картоплі на присадибних ділянках і колективних городах населення. Наявні в колгоспах і

радгоспах обприскувачі не використовувались в повній мірі для боротьби з колорадським жуком [96, арк. 9].

На кінець восьмої п'ятирічки якісний склад агрономів із захисту рослин в колгоспах і радгоспах області значно покращився. Їх кількість досягла 381 особи, з яких вищу освіту здобули 29 осіб, середню спеціальну – 11, середню агрономічну – 209, загальну середню – 39 осіб. Семи- і восьмирічну освіту мали 54 особи, а початкову – 39 працівників. У 1970 р. у господарствах Волинської області кількість тракторних обприскувачів і обпилювачів різних марок збільшилась до 940 одиниць, що дозволяло значно розширити обсяги робіт із захисту рослин [99, арк. 14].

Для населення, що мало власну апаратуру для обприскування, в Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському було організовано продаж розфасованих отрутохімкатів через мережу магазинів обласного торговельного управління, а в сільській місцевості – через систему магазинів обласної споживчої спілки. Однак потрібно зазначити, що обласне торговельне управління не забезпечувало продаж достатньої кількості отрутохімкатів, що позначалося на діяльності волинських колгоспів і радгоспів [99, арк. 19].

В області проводилась популяризація знань серед населення стосовно використання отрутохімкатів в умовах суцільного зараження посівів колорадським жуком і чималою чисельністю хвороб цукрових буряків, льону, овочевих та інших культур. Для боротьби зі шкідниками в сільському господарстві Волині щорічно витрачалося близько 3 т отрутохімкатів. З метою кращої організації захисту рослин спеціалісти влаштовували різноманітні семінари, проводили лекції і бесіди, випускали плакати і листівки, публікували статті в газетах і виступали по радіо тощо. Всього у 1970 р. було прочитано 295 лекцій і бесід, надруковано 79 статей в періодичних виданнях. В обласній газеті «Радянська Волинь» розмістили сім публікацій, а на радіо провели 49 тематичних передач [99, арк. 26].

У зимово-весняний період на Волині відбувалася курсова підготовка колгоспних спеціалістів із захисту рослин і спеціалістів станції захисту рослин. Так, у 1970 р. шестеро робітників станції захисту рослин пройшли підвищення кваліфікації в Київській сільськогосподарській академії, п'ятеро осіб – у Вознесенському сільськогосподарському технікумі. В зимовий період у колгоспному будинку відпочинку «Лісова пісня» відбулися двотижневі курси з підготовки агрономів по захисту рослин, на яких були присутні 192 особи [99, арк. 30; 480; 485; 575].

Крім фахової підготовки спеціалістів, гостро стояла проблема належного зберігання отрутохімкатів. Для цього створювались спеціальні склади, в 1970 р. їх налічувалось 383, з них спеціалізованих – 78, пристосованих – 305. Із загальної кількості отрутохсховищ, розміщених на території області, непридатними для зберігання хімкатів визнано 56. Із ростом асортименту отрутохімкатів актуальним стало питання будівництва нових сховищ. Однак, не дивлячись на жорсткі вимоги санепідемстанції і служби захисту рослин, будівництво складів велося вкрай незадовільно, що пояснювалось в першу чергу недостатнім забезпеченням будівельними матеріалами. У березні 1970 р. виконком обласної Ради депутатів трудящих заслухав питання про грубе порушення техніки безпеки і санітарних правил по зберіганню, транспортуванню та застосуванню отрутохімкатів у Ковельському районі [99, арк. 32–33].

Обласне управління сільського господарства відзначало, що в районі було створено належні умови для роботи. Проте Ковельський пункт служби сигналізації працював вкрай незадовільно. Завідувач пункту Г. Букіна неодноразово допускала грубі помилки у зведеннях та інформаційних повідомленнях, зокрема щодо визначення появи шкідників, хвороб сільськогосподарських культур і проведенню необхідних заходів для боротьби зі шкідниками та виявленими хворобами. Наприклад, в інформаційному повідомленні № 14 за третю декаду липня 1970 р. зазначалося, що в колгоспі імені Ілліча Турійського району було виявлено

карантинну хворобу пасмо льону, хоча насправді такої хвороби в господарстві не було [98, арк. 6].

У 1980 р. у відповідності з постановою Ради Міністрів УРСР від 25 жовтня 1978 р. № 514 «Про затвердження переліку заходів по запобіганню загибелі і пошкодження сільськогосподарських культур, тварин, будівель та іншого майна, які можуть фінансуватись за рахунок коштів, що відраховуються від страхових платежів, та порядку витрачання вказаних коштів» передбачалося преміювання ветеринарних працівників, тваринників сільськогосподарських підприємств, працівників міліції, а також працівників державних установ із захисту рослин колгоспників, робітників радгоспів та інших громадян, якщо вони проявили самовідданість у боротьбі зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур [100, арк. 7].

У першій половині 1980-х років обсяг робіт з хімічного захисту рослин збільшився. Для прикладу, в 1983 р. такі роботи на території області було проведено на площі 730,8 тис. га. Значно збільшилось використання гербіцидів у боротьбі з бур'янами сільськогосподарських культур: якщо в 1973 р. ними було оброблено 181,2 тис. га, в 1975 р. – 207,6, в 1980 р. – 305,1, то в 1983 р. – 326,9 тис. га. Згідно зі штатним розписом, у 1983 р. в обласній станції захисту рослин нараховувалось 13 працівників, які забезпечували організацію цієї роботи у всіх районах Волині. На цей час дещо покращився якісний склад агрономів цього профілю, що працювали в колгоспах і радгоспах області [101, арк. 3–5].

У 1983 р. в обласній і районних станціях захисту рослин для обслуговування спеціалістів, проведення необхідних обстежень, надання практичної допомоги господарствам області нараховувалась 21 автомашини (з них справних, станом на 1 листопада, – лише 12). Служба захисту рослин не отримувала вчасно і в потрібній кількості запасні частини, вузли та агрегати для ремонту автомобілів тощо [101, арк. 34]. Незадовільно надходила спеціальна апаратура: так, 1983 р. було замовлено 238 тракторних обприскувачів ОВТ-І «В», а виділено лише 35, що становило 14 %

забезпеченості заявки. Протягом чотирьох років станції не отримали жодного обприскувача для обробки хмелю, хоча заявки на них подавали щорічно [101, арк. 36]. Незадовільною була ситуація і з постачанням спецодягу.

У сфері виробничого обслуговування сільського господарства важливе місце займала ветеринарія. У 1960 р. на Волині налічувалось 19 районних ветеринарних лікарень, 57 ветеринарних дільниць, сім міжрайонних лабораторій, обласна ветеринарна поліклініка, а також 16 м'ясоконтрольних станцій. На всіх ділянках ветеринарної роботи працювало 169 ветеринарних лікарів та 419 фельдшерів. При виконанні поставлених завдань значна увага приділялась проведенню ветеринарно-профілактичних заходів, створенню здорових і високопродуктивних стад худоби на колгоспних і радгоспних фермах.

З 1959 р. діяла Волинська обласна ветеринарна поліклініка, створена з метою покращення лікувальної роботи і впровадження у ветеринарну практику досягнень науки та передового досвіду. В поліклініці розроблялися профілактичні й лікувальні заходи боротьби з хворобами тварин на основі здобутків науки і практики. В 70–80-х роках ХХ ст. значного поширення набув туберкульоз великої рогатої хвороби, у зв'язку з чим назріла необхідність створити структуру, яка б координувала оздоровлення господарств від цього захворювання. Тому в обласній станції по боротьбі з хворобами тварин було створено спеціальний протитуберкульозний загін, який очолив ветеринарний лікар О. Міскевич [341, с. 32–33; 1, арк. 1–3].

Фінансування ветеринарії зазвичай було вкрай низьким. Наприклад, у 1970 р. на утримання ветеринарної мережі було виділено 1,2 млн крб, з яких фонд зарплати працівників ветеринарних установ складав 932,1 тис. крб. Не дивлячись на те, що з кожним роком зростало громадське поголів'я сільськогосподарських тварин і значно збільшувався обсяг ветеринарних заходів, асигнування на виконання профілактичних заходів в області залишалося на рівні минулих років. Таке обмежене фінансування негативно

позначалося на розгортанні робіт із захисту тварин у колгоспах і радгоспах області [57, арк. 10–11].

Однією з важливих ланок ветеринарної служби була лабораторна діагностика. В області працювала ветеринарна лабораторія, в якій з кожним роком збільшувались обсяги досліджень, організовувались нові відділи, а в 1963 р. запрацював новий корпус. Згодом вона отримала статус «обласної науково-виробничої ветеринарної лабораторії», а в 1967 р. вже мала чітку розгалужену структуру. Лабораторія складалася з таких секторів: бактеріологічного, серологічного, епізоотологічного, радіологічного, хіміко-токсикологічного, паразитологічного, виробничого. Тут виготовляли різноманітні лікувальні суміші, стерильні розчини та мінерально-вітамінні добавки. Всього штат лабораторії складався з 44 працівників, серед яких налічувалось 13 ветеринарних лікарів, 10 лаборантів, 11 працівників адміністрації, технічної служби та водіїв. Лабораторія була забезпечена власним транспортом, в її розпорядженні перебували «Ветлабораторія» (ЗІЛ-164), «Ветамбулаторія» (ГАЗ-51), «Ветеринарна допомога» (ГАЗ-69), а також ГАЗ-51 [341, с. 67–70].

У 1970 р. поряд із обласною ветеринарною лабораторією функціонувало 14 районних лабораторій [57, арк. 46–47]. Так, у вересні 1974 р. за наказом обласного управління сільського господарства розпочала роботу Луцька районна ветеринарна лабораторія, яка проіснувала до серпня 1988 р. (ліквідована згідно з розпорядженням облвиконкому «Про вдосконалення структури управління і організації ветеринарних установ державної медицини»). Волинська обласна і районні лабораторії ветеринарної медицини займалася не тільки численними дослідженнями, але й виробництвом лікувально-профілактичних препаратів. У зв'язку з високими показниками випуску таких лікувальних і профілактичних препаратів з дозволу управління сільського господарства найкращі працівники неодноразово отримували премії [341, с. 153–154].

За період восьмої п'ятирічки виробничий відділ Волинської обласної державної лабораторії ветеринарної медицини, що тоді налічував сім осіб,

випускав і реалізовував продукції в середньому на 37,9 тис. крб за рік. Протягом дев'ятої п'ятирічки кількість працівників цього відділу зросла до дев'яти осіб, а середньорічна реалізація продукції – до 65,4 тис. крб. У десятій п'ятирічці чисельність відділу збільшилась на одну особу, а обсяг реалізації продукції досягнув 70,1 тис. крб. У 1981–1985 рр. штат працівників виробничого відділу становив уже 12 осіб, проте середньорічна реалізація продукції різко скоротилася – до 52,4 тис. крб. Як бачимо, вона опустилася до показників кінця 60-х років ХХ ст. [341, с. 153–154].

У 1970–1980-х рр., у зв'язку з економним веденням господарської діяльності, щорічно заощаджувались значні кошти, що давало можливість отримувати позапланові прибутки у розмірі 30 %, а також дотації, які надавало Республіканське об'єднання «Укрзооветпромстач». Ці надходження спрямовувались на покращення матеріально-технічної бази підприємства, ветеринарних аптек області та будівництво квартир для працівників галузі [453, с. 17–19].

У різний спосіб здійснювалась підготовка спеціалістів із ветеринарії. В області проводились спеціальні семінари, основними темами яких були максимальне збереження новонародженого молодняка, боротьба з неплідністю маток, заходи профілактики громадського тваринництва від занесення інфекційних захворювань, поліпшення якості тваринницької продукції, організація і проведення ветеринарно-освітньої роботи та пропаганди ветеринарних знань серед тваринників. Семінари відбувалися на базі районних станцій по боротьбі з хворобами тварин і в окремих колгоспах області [454, с. 55; 5, арк. 4].

В досліджуваний період на багатьох м'ясокомбінатах були реконструйовані та переобладнанні всі діючі цехи, щоб збільшити випуск кормів тваринного виробництва. Зросла кількість ветеринарно-санітарних заводів із виробництва м'ясо-кісткового борошна, яке забезпечувало швидкий ріст молодняка та впливало на зростання продуктивності тварин. Так, у Ковелі був збудований ветеринарно-санітарний завод, куди з усіх господарств, птахофабрик, м'ясокомбінатів та інших підприємств

направлявся на переробку санітарний брак та інші відходи виробництва [391, с. 18]. Завдяки ветеринарній медицині в 1985 р. збереження поголів'я великої рогатої худоби становило 98,7 %, свиней – 97,0 %, овець – 96,4 %, а на 100 корів було одержано 94 телят [341, с. 32, 33].

Проте загальний стан соціального розвитку волинського села далеко не відповідав сучасним вимогам і потребам населення. Він значно поступався міським стандартам життя і викликав численні нарікання з боку місцевих мешканців. Зрозуміло, що такі загальні параметри соціального розвитку села також позначалися на результатах виробничої діяльності колгоспників і робітників радгоспів. Так, у середині 80-х років ХХ ст. 27,5 % волинських сіл не мали доріг із твердим покриттям, водопроводом було забезпечено 7 %, сільовим газом – 4,2 %, а каналізацією – лише 0,7 % будинків на селі.

У цей час телефони мали 9,5 % господарств Волинської області, в 162 селах (15,5 %) у житловому фонді не було жодного телефонного номера. В 426 селах (40,8 %), в яких проживало 170,2 тис. осіб (31,3 % сільського населення), не було освітлених вулиць. В середині 80-х років ХХ ст. кожне шосте село на Волині не мало ні вулиць з твердим покриттям, ні освітлення. В 818 селах (78,3 %) не було підприємств громадського харчування, а в 61 селі (5,8 %), де проживало 5,5 тис. осіб, не діяли навіть стаціонарні підприємства торгівлі. Зрозуміло, що таке відставання в соціальному розвитку негативно впливало на стан виробництва, культурно-технічний рівень працівників села [246, с. 7–17; 563].

Крім того, на селі залишалося чимало інших складних проблем. Влітку 1982 р. бюро обкому Компартії України та виконком обласної Ради прийняли спільну постанову «Про комплексну програму соціально-культурного розвитку сіл області на одинадцять п'ятирічку і на період до 1990 року». В ній давалась зважена оцінка стану соціально-культурної сфери на селі й намічалися конкретні заходи щодо покращення становища. В документі вказувалось на численні недоліки в організації соціально-культурного обслуговування сільського населення.

Зокрема, в постанові зазначалося, що сфера обслуговування в багатьох районах і сільських населених пунктах розвивалася нерівномірно, забезпеченість жителів села соціально-побутовими й культурними об'єктами залишалася значно нижчою від чинних нормативів, що не задовольняло їх зростаючих потреб і було однією з причин міграції сільського населення. Технічний стан житлового фонду в селах області та його інженерне обладнання в більшості випадків визнавалися незадовільними. Особливе занепокоєння викликав недостатній рівень комунального обслуговування сільських мешканців [343, с. 91].

Таким чином, у першій половині 60-х – другій половині 80-х років ХХ ст. було проведено значні реорганізації в системі соціально-виробничого обслуговування сільського господарства. Численні адміністративні заходи і неодноразові перебудови в керівництві галузями обслуговування сприяли поліпшенню загального стану справ у сільському господарстві. Проте влада надто мало уваги приділяла соціальному розвитку волинського села, що відчутно відставав від сучасних вимог і потреб населення. Це негативно впливало на сільськогосподарське виробництво, на культурно-технічний рівень працівників села.

Висновки до розділу 3

Протягом досліджуваного періоду відбулися численні реорганізації в системі управління сільським господарством СРСР, а відповідно – в керівництві цією галуззю в Україні та Волинській області. Проте ці реорганізації зводилися насамперед до зміни бюрократичних структур, до перебудови окремих апаратів управління, що давали дуже обмежений, тимчасовий позитивний ефект.

Заходи, вжиті владою в середині 60-х років ХХ ст., справили певний стимулюючий вплив на стан сільського господарства і дозволили подолати відставання, допущене в попередні роки. За підрахунками автора, середньорічна валова продукція сільського господарства Волинської області в дев'ятій п'ятирічці збільшилась порівняно з восьмою п'ятирічкою на 7,9 %;

у десятій порівняно з дев'ятою – на 11 %, а в одинадцятій порівняно з десятою – на 5,6 %. Як бачимо, сільське господарство Волині демонструвало тенденцію до зростання, проте темпи збільшення валової продукції села в першій половині 1980-х років помітно зменшились.

У досліджуваний період широкого розвитку набули хімізація і меліорація земель, дещо підвищився рівень агротехніки в господарствах Волинської області. Однак реальні зрушення в цій ділянці виробництва відбувалися надзвичайно повільно і не відповідали назрілим потребам галузі. За цей час спостерігалось помітне зростання механізації сільського господарства області. У 1965–1985 рр. парк тракторів (у фізичних одиницях) тут збільшився з 5,3 тис. до 11,5 тис., або вдвоє, зернозбиральних комбайнів – з 1,2 тис. до 7,5 тис., або в шість разів.

Проте значне посилення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів не давало належної економічної віддачі. Так, у 60–80-х роках ХХ ст. неухильно зростала собівартість продукції, зокрема зерна, цукрових буряків, картоплі, овочів. Для прикладу, собівартість зернових культур в області становила: 1965 р. – 44 крб, 1970 р. – 49 крб, 1975 р. – 74 крб, 1985 р. – 79 крб за 1 т. У вказаний період у господарствах Волинської області зросло поголів'я великої рогатої худоби, але дещо зменшилась чисельність свиней, овець та кіз. Невід'ємною складовою частиною розвитку сільського господарства була сфера обслуговування галузі, яка надавала послуги основному виробництву.

Протягом 60–80-х роках ХХ ст. зменшилися площі особистих підсобних господарств у Волинській області: у 1965 р. вона становила 67,3 тис., а в 1986 р. – 66,4 тис. га. За цей час спостерігалось значне скорочення чисельності худоби в особистих господарствах населення. Так, кількість великої рогатої худоби зменшилась з 238 тис. до 175,5 тис. голів, або 16,3 %, в тому числі корів – з 148,9 тис. до 122,2 тис. голів, або на 18 %; свиней – з 220,1 тис. до 210,7 тис. голів, або на 4,3 %; овець – з 26,4 тис. до 5,3 тис. голів, або вп'ятеро. За цей період в особистих підсобних господарствах населення області дещо збільшилась чисельність коней.

ВИСНОВКИ

Наведений у дисертації фактичний матеріал дає можливість зробити наступні висновки та узагальнення.

1. Огляд історіографії свідчить про значний масив наукової літератури з питань економічного розвитку України і відносно невелику кількість публікацій, безпосередньо пов'язаних з вивченням господарського життя Волинської області другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. У радянській історіографії було нагромаджено великий емпіричний матеріал із вказаної тематики, проте його теоретичне осмислення базувалося на жорстких політико-ідеологічних обмеженнях. Сучасна вітчизняна і зарубіжна історіографія зробила значний крок уперед в переосмисленні минулого, зокрема у вивченні проблем економічного розвитку УРСР і СРСР. Проте в історичній науці відсутні спеціальні комплексні дослідження, присвячені економічному розвитку Волинської області зазначеного періоду.

Дисертація базується на доволі різноманітній джерельній базі, яка відкриває достатні можливості для вивчення проблем економічного розвитку Волинської області окресленого періоду. У роботі залучено неопубліковані документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Волинської області, а також поточного архіву Головного управління статистики у Волинській області. Важливими джерелами для вивчення економічного розвитку Волині стали також опубліковані документи і матеріали, статистичні збірники і довідники, спогади та періодика. Залучення такого комплексу джерел дозволило розкрити порушені автором проблеми.

У роботі застосовано сучасні теоретико-методологічні підходи, засновані на принципах історизму, об'єктивності, системності, політичного плюралізму. Проголошення незалежності поклало початок новому етапу історії України, а водночас – якісно новому періоду в розвитку вітчизняної

історіографії. В умовах демократичного суспільства відбувся складний процес переосмислення минулого, освоєння новітніх методологічних засад. Історики позбулися нав'язаних радянською владою політико-ідеологічних догм, які негативно позначалися на творчому пошуку. Застосування згаданих методологічних підходів і різноманітних методів наукового пізнання дозволило автору опрацювати значний фактичний матеріал, систематизувати і проаналізувати його, зробити самостійні висновки та узагальнення.

2. Показано, що за рішенням вересневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС було ліквідовано ради народного господарства (раднаргоспи), які діяли з 1957 р. і забезпечували доволі широкі права союзних республік в управлінні промисловістю та будівництвом. Згідно з ухвалою згаданого пленуму ЦК КПРС, було відновлено колишню, жорстко централізовану модель управління, яка функціонувала на основі насамперед союзних галузевих міністерств і відомств. Більше того, в другій половині 1960-х років ступінь централізації в керівництві промисловістю і будівництвом суттєво підвищився, якщо порівнювати з першою половиною 50-х років ХХ ст.

Розпочата в 1965 р. реформа передбачала застосування деяких економічних важелів і стимулів для підвищення ефективності промислового виробництва. Вона проголошувала розширення самостійності підприємств і запроваджувала господарський розрахунок, який означав певний відступ від традиційних зрівняльних принципів організації господарства. Тим підприємствам, які краще працювали, залишали частину отриманого ними прибутку, розподіляючи ці кошти на три фонди: розвитку виробництва; матеріального заохочення; соціально-культурних заходів та житлового будівництва.

Однак вказана реформа, яку пов'язують передусім із іменем голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна, носила дуже непослідовний і суперечливий характер. У процесі її реалізації партійне і радянське керівництво СРСР прагнуло поєднати цілком несумісні господарські механізми – традиційні, директивні і новаторські, по суті ринкові. Воно

намагалося інтенсифікувати два взаємовиключні процеси: з одного боку, посилити централістські тенденції в економіці, а з іншого – запровадити окремі елементи ринкового господарювання. Останнє в умовах адміністративно-командної системи було фактично неможливим, тому реформа швидко вичерпалась.

3. З'ясовано, що в 1969 р. на нові умови планування і господарювання було переведено всі підприємства 50 галузей і підгалузей промисловості, 13 союзних і шести союзно-республіканських міністерств і відомств. Практика переходу підприємств Волинської області на нові умови планування і господарювання свідчила про наявність численних труднощів і проблем. До них відносились порушення договірних зобов'язань, які негативно позначалися на плануванні, організації матеріально-технічного забезпечення та інших сферах роботи. Попри заяви влади про розширення самостійності промислових підприємств, відбувалось посилення бюрократичного контролю за низовими виробничими структурами з боку міністерств, відомств та їх головних управлінь. Значною проблемою для заводів і фабрик області залишалися постійні перебої в забезпеченні транспортними засобами, відчувався недостатній рівень організації економічної роботи на місцях.

У 60–80-х роках ХХ ст. питома вага виробництва засобів виробництва (промисловості групи «А») у Волинській області дещо перевищувала питому вагу виробництва предметів споживання (промисловості групи «Б»). Проте це переважання було незначним, відображаючи традиційно значну роль аграрного сектора в економіці області, а отже, й пов'язаних із ним галузей промисловості. У важкій промисловості Волині, за показником основних виробничих фондів, провідні позиції займали паливна промисловість, перш за все вугільна, металообробка і машинобудування, а також електроенергетика. Частка інших галузей, попри значні зрушення в їхньому розвитку в досліджуваний період, наприклад хімічної промисловості, залишалася невеликою.

4. Зазначено, що в досліджуваній період у Волинській області було збудовано чимало підприємств легкої і харчової промисловості, які дозволили забезпечити потреби місцевого населення в товарах першої необхідності. Основою розвитку вказаних галузей стало сільське господарство, яке займало ключове місце в економіці краю і забезпечувало підприємства групи «Б» місцевою сировиною та достатньою кількістю робочої сили. В структурі промисловості області вказані галузі відігравали значну роль: на відміну від всієї республіки, де помітно переважала важка промисловість, на Волині спостерігалось лише несуттєве домінування промисловості групи «А».

У другій половині 1960-х років темпи зростання виробництва предметів споживання в області навіть випереджали темпи випуску засобів виробництва. Проте фінансування аграрних районів і домінуючих там галузей промисловості групи «Б» відбувалося за так званим залишковим принципом. Значним гальмом піднесення цих галузей залишалася недостатня увага влади до вирішення соціальних проблем, у тому числі на виробництві. Відмітною рисою вказаного періоду стала «тіньова» економіка, яка втілилась у фактах приписок, фальшивого звітування, випуску некомплектної продукції, розкрадання державного майна тощо, поглиблюючи соціально-майнове розшарування в суспільстві.

5. Констатовано, що протягом досліджуваного періоду відбулися численні реорганізації в системі управління сільським господарством СРСР, а відповідно – в керівництві цією галуззю в Україні та Волинській області. Проте ці реорганізації зводилися насамперед до зміни бюрократичних структур, до перебудови окремих апаратів управління, що давали дуже обмежений, тимчасовий позитивний ефект. Усі перелічені реорганізації не торкалися сутності радянської господарської моделі, не зачіпали основ колгоспно-радгоспної системи, яка відзначалася низькою економічною ефективністю, орієнтувалася виключно на потреби держави і не створювала належних стимулів для селян та окремих господарств.

Заходи, вжиті владою в середині 60-х років ХХ ст., справили певний стимулюючий вплив на стан сільського господарства і дозволили подолати відставання, допущене в попередні роки. За підрахунками автора, середньорічна валова продукція сільського господарства Волинської області в дев'ятій п'ятирічці збільшилась порівняно з восьмою п'ятирічкою на 7,9 %; у десятій порівняно з дев'ятою – на 11 %, а в одинадцятій порівняно з десятою – на 5,6 %. Як бачимо, сільське господарство Волині демонструвало тенденцію до зростання, проте темпи збільшення валової продукції села в першій половині 1980-х років помітно зменшились.

6. Встановлено, що в досліджуваній період широкого розвитку набули хімізація і меліорація земель, дещо підвищився рівень агротехніки в господарствах Волинської області. Однак реальні зрушення в цій ділянці виробництва відбувалися надзвичайно повільно і не відповідали назрілим потребам галузі. Низькою залишалася ефективність меліорованих земель, зокрема в господарствах Старовижівського, Камінь-Каширського, Любомльського районів, де кожний осушений гектар давав продукції в 1,5 рази менше, ніж, наприклад, у Ратнівському.

За вказаний час помітно зросла механізація сільського господарства області. У 1965–1985 рр. парк тракторів (у фізичних одиницях) тут збільшився з 5,3 тис. до 11,5 тис., або вдвоє, усіх комбайнів – з 2,5 тис. до 7,5 тис., або втричі. Значно підвищилась кількість електродвигунів у колгоспах і радгоспах області, суттєво збільшилось використання електроенергії в громадському господарстві. Частка електрифікованих дворів селян зросла з 66 % у 1967 р. до 89 % у 1970 р., що справляло позитивний вплив на працю і побут селян. Однак у 70-х роках ХХ ст. рівень механізації трудомістких процесів у сільському господарстві Волинської області залишався доволі низьким. Зокрема, в тваринництві водопостачання було механізовано лише на 76 %, прибирання гною – на 69,5 %, а роздача кормів – на 48,5 %.

7. Доведено, що значне посилення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів не давало належної економічної віддачі. Так, у 60–80-х

роках ХХ ст. неухильно зростала собівартість продукції, зокрема зерна, цукрових буряків, картоплі, овочів. Для прикладу, собівартість зернових культур у Волинській області становила: 1965 р. – 44 крб, 1970 р. – 49 крб, 1975 р. – 74 крб, 1985 р. – 79 крб за 1 т. Це свідчило про неналежне використання господарствами наявної техніки, недостатній рівень агрокультури, кваліфікації сільських кадрів і відображала загальну неефективність колгоспно-радгоспної системи ведення господарства.

Низька врожайність полів відчутно стримувала розвиток тваринницької галузі Волинської області. В 60–70-х роках ХХ ст. у господарствах Волині зросло поголів'я великої рогатої худоби, але разом з тим дещо зменшилась чисельність свиней, овець та кіз. В області працювало 22 радгоспи, основну частину яких складала м'ясні і м'ясо-молочні господарства. Решта радгоспів мала овоче, овоче-молочне, а також птахівниче спрямування. Вони значною мірою забезпечували потреби місцевого населення в продуктах харчування.

Невід'ємною складовою частиною розвитку сільського господарства була сфера обслуговування галузі, яка надавала послуги основному виробництву. У цій сфері вагоме місце займали насамперед зв'язок, транспорт, система заготівлі продукції, матеріально-технічне забезпечення, іригаційна система, а також ветеринарія та захист рослин. Упродовж досліджуваного періоду вони зазнали певних змін і сприяли підвищенню ефективності всього сільського господарства, забезпечували злагожденість виробничого процесу.

8. Вказано, що протягом досліджуваного періоду відбулося зменшення площі особистих підсобних господарств у Волинській області: у 1965 р. вона становила 67,3 тис., а в 1986 р. – 66,4 тис. га. За цей час спостерігалось значне скорочення чисельності худоби в особистих господарствах населення. Так, кількість великої рогатої худоби зменшилась з 238 тис. до 175,5 тис. голів, або 16,3 %, в тому числі корів – з 148,9 тис. до 122,2 тис. голів, або на 18 %; свиней – з 220,1 тис. до 210,7 тис. голів, або на 4,3 %; овець – з 26,4

тис. до 5,3 тис. голів, або вп'ятеро. За цей період в особистих підсобних господарствах населення області дещо збільшилась чисельність коней.

На господарській діяльності сільських трудівників негативно позначався загальний стан соціального розвитку волинського села. Він далеко не відповідав сучасним вимогам і потребам населення, значно поступався міським стандартам життя. У середині 80-х років ХХ ст. 27,5 % волинських сіл не мали доріг із твердим покриттям, водопроводом було забезпечено 7 %, сітьовим газом – 4,2 %, а каналізацією – лише 0,7 % будинків на селі. Кожне шосте село не мало ні вулиць з твердим покриттям, ні освітлення. В 818 селах (78,3 %) не було підприємств громадського харчування, а в 61 селі (5,8 %), де проживало 5,5 тис. осіб, не діяли навіть стаціонарні підприємства торгівлі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України)

Ф. 27 Міністерство сільського господарства УРСР. 1919–1985 рр.

оп. 22

1. Спр. 192. Отчёт о работе ветеринарной службы Волынской области за 1965 г., 150 арк.

2. Спр. 510. Справки и информации в ЦК Компартии Украины, Совет Министров Украинской ССР по использованию электроэнергии в колхозах и совхозах республики (5 января–25 ноября 1966 г.), 193 арк.

3. Спр. 1102. Переписка с ЦК Компартии Украины о выполнении решений партии и правительства по улучшению материальной заинтересованности колхозников (10 февраля–17 августа 1967 г.), 39 арк.

4. Спр. 1482. Переписка с планово-бюджетными и отраслевыми комиссиями Совета Министров УССР по вопросам исполнения Государственного плана развития народного хозяйства (10 января–12 декабря 1968 г.), 197 арк.

5. Спр. 2218. Сводный ветеринарный отчёт Волынского областного управления сельского хозяйства (1970 г.), 153 арк.

6. Спр. 2257. Отчет о выполнении Государственного плана развития сельского хозяйства за 1970 г., 23 арк.

7. Спр. 2316. Переписка с ЦК Компартии Украины о деятельности колхозов в республике (23 января–25 октября 1970 г.), 82 арк.

8. Спр. 5511. Справки и информации в Министерство сельского хозяйства СССР по типизации агропромышленных предприятий (10 ноября–12 декабря 1977 г.), 78 арк.

Ф. 337 Міністерство економіки України. 1921–1991 рр.

оп. 21

9. Спр. 1214. Сводный план развития сельского хозяйства в колхозах Украинской ССР на 1970 год по Министерству сельского хозяйства УССР, 98 арк.

10. Спр. 1251. Докладные записки, информации и справки отдела о выполнении поручений, постановлений и распоряжений правительственных и партийных органов о ходе механизации и электрификации сельского хозяйства республики (1970 г.), 174 арк.

оп. 39

11. Спр. 304. Докладные записки, справки и другие документы (10 января–25 декабря 1970 г.), 52 арк.

оп. 45

12. Спр. 1. Инструктивные указания Междуведомственной комиссии при Госплане СССР и др. вышестоящих организаций по вопросу перевода промышленных предприятий на новую систему планирования и экономического стимулирования (2 февраля–2 июня 1966 г.), 117 арк.

13. Спр. 5. Проекты текущих и перспективных планов, разрабатываемые отделом по показателям, связанным с новой системой планирования и экономического стимулирования (30 июля 1966 г.), 9 арк.

14. Спр. 6. Предложения министерств и ведомств по переводу предприятий на новую систему планирования и экономического стимулирования (3 марта–29 марта 1966 г.), 19 арк.

15. Спр. 7. Материалы совещания в ЦК КПУ по вопросу внедрения новой системы планирования и экономического стимулирования на предприятиях УССР (доклады, стенограммы и др. материалы) (20 июля 1966 г.), 341 арк.

16. Спр. 39. Итоги выполнения планов по переведённым предприятиям на новую систему планирования и экономического стимулирования (квартальные бюллетени, справки, отчёты) (1969 г.), 264 арк.

17. Спр. 42. Предложения министерств и ведомств УССР о создании производственных объединений на территории республики (8 января–9 декабря 1969 г.), 258 арк.

18. Спр. 52. Докладные записки и справки, данные руководству и сводному отделу Госплана УССР про исполнение постановлений Госплана УССР и поручений по вопросам внедрения новой системы планирования и экономического стимулирования (28 мая–7 декабря 1970 г.), 184 арк.

19. Спр. 70. Докладные записки, информации и другие документы о исполнении поручений, постановлений и распоряжений правительственных и партийных органов (27 января–16 марта 1972 г.), 225 арк.

20. Спр. 81. Переписка с госпланом СССР по вопросам внедрения новой системы планирования и экономического стимулирования (1 февраля–30 ноября 1972 г.), 203 арк.

оп. 47

21. Спр. 6. Переписка с ЦК КПУ по вопросам создания автоматизированных систем управления в народном хозяйстве республики (19 января–9 апреля 1971 г.), 7 арк.

22. Спр. 8. Докладные записки, справки и др. документы, представленные руководству Госплана УССР и поручений его руководства по вопросам внедрения вычислительной техники в народное хозяйство республики (9 июля 1971 г.–12 января 1972 г.), 57 арк.

23. Спр. 26. Информации, аналитические справки, представленные сводному отделу по новой технике Госплана УССР о выполнении Государственного плана и поручений руководства Госплана УССР по вопросам вычислительной техники (8 января–15 декабря 1975 г.), 143 арк.

оп. 48

24. Спр. 1. Докладные записки, справки и другие документы о выполнении поручений по вопросам качества продукции и стандартизации, представление в ЦК КПУ на рассмотрение (27 ноября 1974 г.–11 ноября 1975 г.), 53 арк.

25. Спр. 2. Докладные записки, справки и другие документы о выполнении поручений, проекты постановлений и распоряжений по вопросам качества

продукции и стандартизации, представленные в Совет Министров УССР і руководству Госплана УССР на рассмотрение (28 марта 1974 г. –11 ноября 1975 г.), 178 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО)**

Ф. 1 Центральний комітет компартії України. 1917–1991 рр.

оп. 25

26. Спр. 527. Записки отделов ЦК КПУ и Укрсовпрофа, информации министерств совхозов и сельского хозяйства УССР о фактах нарушения трудового законодательства в народном хозяйстве республики и мерах по их недопущению (29 марта 1971 г.–15 марта 1972 г.), 28 арк.

27. Спр. 528. Информация в ЦК КПСС, справка сельхозотдела ЦК КПУ и информации обкомов КПУ «О серьезных недостатках в планировании производства и закупок сельскохозяйственных продуктов на пятилетие в колхозах и совхозах ряда республик, краев и областей» (6 мая 1971 г.–16 мая 1972 г.), 118 арк.

28. Спр. 529. Информация в ЦК КПСС, информации обкомов КПУ о выполнении постановления ЦК КПСС «Об извращения в работе подсобных предприятий и промыслов колхозов и совхозов» (21 июля 1971 г.–15 марта 1972 г.), 57 арк.

29. Спр. 910. Письмо в ЦК КПСС о неудовлетворительном строительстве Луцкого электроаппаратного завода; постановления бюро обкомов партии о ходе строительства промышленных предприятий и по другим вопросам (5 февраля–30 декабря 1973 г.), 35 арк.

30. Спр. 985. Справки отдела организационно-партийной работы ЦК КПУ о должностях, дополнительно включенных в номенклатуру ЦК КПСС по УССР, о составе руководителей предприятий основных отраслей промышленности и строительных организаций и по другим вопросам (15 февраля–27 июля 1973 г.), 29 арк.

31. Спр. 1010. Письмо в политбюро ЦК КПСС о положении с обеспечением техникой колхозов и совхозов УССР, письма в ЦК КПСС о ходе выполнения постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О дополнительных мерах по выполнению Директив XXIV съезда КПСС по развитию производства минеральных удобрений» и по другим вопросам (9 февраля–29 декабря 1973 г.), 41 арк.

32. Спр. 1013. Письмо в ЦК КПСС о положении в республике с обеспечением зерноуборочными комбайнами, письмо в обкомы партии и облисполкомы о порядке привлечения на сельскохозяйственные работы студентов вузов, учащихся средних специальных учебных (12 марта–19 октября 1973 г.), 11 арк.

33. Спр. 1717. Переписка с ЦК КПСС о переводе Житомирской и Хмельницкой областей в первую, а Волынской и Черновицкой – во вторую группы по заработной плате партийных и советских работников (28 декабря 1972 г.–11 июня 1973 г.), 137 арк.

34. Спр. 1728. Информации ЦК КПСС о ходе выполнения постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по повышению эффективности использования сельскохозяйственной техники, улучшению ее сохранности, обеспечению колхозов кадрами механизаторов и закреплению их в сельском хозяйстве» и по другим вопросам (24 апреля–8 августа 1978 г.), 31 арк.

35. Спр. 2258. Письма в ЦК КПСС, информации обкомов партии, отделов ЦК, секретарей ЦК и других организаций (14 января 1981 г.–13 января 1982 г.), 115 арк.

36. Спр. 2572. Записки и справки отделов ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР, КНК УССР, Министерства финансов УССР о совершенствовании управления и сокращении персонала в отраслях агропромышленного комплекса, состоянии финансово-хозяйственной деятельности колхозов и совхозов, развитии подсобных предприятий и промыслов (20 января–13 декабря 1973 г.), 84 арк.

37. Спр. 3008. Докладные записки Госагропрома УССР к ЦК Компартии Украины о деятельности партийных, государственных и хозяйственных органов по увелечению производства зерна, ход работ по формированию новых органов управления агропромышленным комплексом (4 января 1983 г.–26 ноября 1986 г.), 72 арк.

оп. 32

38. Спр. 97. Справки отдела транспорта и связи ЦК, информации обкомов КПУ, министерств и ведомств о мерах по усилению перевозок народнохозяйственных грузов и улучшению использования подвижного состава железных дорог (8 октября–26 ноября 1970 г.), 131 арк.

39. Спр. 110. Информации сельского хозяйственного отдела ЦК, обкомов КПУ, министерства сельского хозяйства УССР о мерах по укреплению экономики отстающих хозяйств горных и полесских районов республики (30 июня–16 декабря 1970 г.), 59 арк.

40. Спр. 1653. Справки сельского хозяйственного отдела ЦК Компартии Украины, информации министерств и ведомств по вопросам сельского строительства и газификации сельских населенных пунктов (19 февраля–18 ноября 1980 г.), 70 арк.

41. Спр. 1764. Справки и информации сельского хозяйственного отдела ЦК Компартии Украины, записки и информации Совета Министров УССР, Министерства сельского хозяйства УССР по вопросам экономики колхозов УССР, развитию специализации и кооперации (29 января–12 ноября 1981 г.), 78 арк.

42. Спр. 2042. Информация ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР, обкомов компартии Украины, Министерства сельского хозяйства УССР о состоянии и перспективах развития молочного и мясного скотоводчества (31 января–15 декабря 1983 г.), 99 арк.

43. Спр. 2252. Записки, справки, информации отдела сельского хозяйства и пищевой промышленности ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР, Министерства сельского хозяйства по вопросам планирования

финансовой деятельности колхозов и совхозов (28 февраля–30 декабря 1985 г.), 88 арк.

44. Спр. 2253. Справки отделов ЦК Компартии Украины, информации партийных комитетов, облисполкомов по вопросам материально-технического обеспечения колхозов и совхозов (30 января 1985 г.–25 декабря 1987 г.), 112 арк.

45. Спр. 2258. Справки и информации отдела сельского хозяйства и пищевой промышленности ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР, Министерства сельского хозяйства УССР о производстве и заготовке сельскохозяйственных культур (15 февраля 1985 г.–12 февраля 1987 г.), 37 арк.

46. Спр. 2328. Записки, справки, информации райкомов партии, Совета Министров УССР, Министерства мелиорации и водного хозяйства УССР по проведению мелиоративных работ (23 января–25 декабря 1986 г.), 42 арк.

47. Спр. 2475. Листи Міністерства сільськогосподарського й тракторного машинобудування СРСР, відділу сільського господарства і харчової промисловості ЦК Компартії України про техніку для комплексної механізації сільськогосподарського виробництва (28 січня 1988–11 січня 1989 г.), 36 арк.

Державний архів Волинської області

(Держархів Волинської обл.)

Ф. Р-28 Волинське обласне підприємство електрозв'язку «Волиньтелеком». 1944–1996 рр.

оп. 3

48. Спр. 72. Решения и распоряжения Облисполкома и переписка по вопросу органов связи (1968 г.), 15 арк.

49. Спр.79. Решения Облисполкома и переписка с обкомом КП Украины и облисполкомом по вопросам связи (1972 г.), 29 арк.

50. Спр. 84. Информации о выполнении Постановлений обкома Компартии Украины (1976 г.), 26 арк.
51. Спр. 94. Донесения о выполнении Постановлений обкома Компартии Украины и Волынского облисполкома (1981 г.), 1 арк.
- Ф. Р-32 Управління сільського господарства і продовольства Волинської обласної державної адміністрації, м. Луцьк. 1944–1996 рр.
оп. 18
52. Спр. 696. Внутрішні накази по облуправлінню (1965 р.), 272 арк.
53. Спр. 701. Постанови обкому КП України та рішення виконкому обласної Ради депутатів трудящих (1965 р.), 77 арк.
54. Спр. 842. Накази Міністерства сільського господарства УРСР (1965 р.), 188 арк.
55. Спр. 886. Постанови Волинського обкому КП України, рішення і розпорядження виконкому обласної Ради депутатів трудящих (1966 р.), 93 арк.
56. Спр. 1054. Накази Міністерства сільського господарства Української РСР про скорочення штатів апарату Міністерства та обласних управлінь сільського господарства (1966 р.), 2 арк.
57. Спр. 2002. Зведений річний звіт про роботу ветеринарної служби області за 1970 р., 153 арк.
58. Спр. 4187. Інформації Волинському обкому КП України та облвиконкому з питань праці та соцзаконності в колгоспах області за 1981 р., 83 арк.
- Ф. Р-366 Відкрите акціонерне товариство (ВАТ) «Волиньпаливо». 1964–2004 рр.
оп. 4
59. Спр. 1. Решение и распоряжение исполкома Волынского областного Совета депутатов трудящихся (1965 г.), 52 арк.
60. Спр. 122. Положение о межрайонном управлении по заготовкам и снабжении топливом (1973 г.), 4 арк.

Ф. Р-369 Закрите акціонерне товариство Волинська виробничо-торговельна фірма «Світязь», м. Луцьк. 1965–2000 рр.

оп. 6

61. Спр. 558. Рішення виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих (1965 р.), 31 арк.

62. Спр. 579. Інформації про стан економічної роботи на підприємствах треста за 1965 р., 90 арк.

63. Спр. 609. Рішення і розпорядження виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих (1966 р.), 217 арк.

64. Спр. 610. Накази по тресту з приводу виробничої діяльності (1966 р.), 53 арк.

65. Спр. 668. Рішення і постанови виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих (1968 р.), 127 арк.

66. Спр. 706. Накази Міністерства місцевої промисловості УРСР (1968 р.), 183 арк.

67. Спр. 732. Накази по Міністерству місцевої промисловості УРСР (1968 р.), 59 арк.

Ф. Р-387 Волинське обласне виробниче об'єднання по племінній справі в тваринництві. 1944–2000 рр.

оп. 3

68. Спр. 325. Документы о создании облплемобъединения (приказы, положение) за 1981 год, 16 арк.

Фонд Р-499 Прикордонна державна інспекція по карантину рослин, м. Луцьк. 1944–1995 рр.

оп. 2

69. Спр. 263. Приказы и директивные указания Государственной Инспекции по карантину сельскохозяйственных растений по Украинской ССР и Волынского областного управления сельского хозяйства (1970 г.), 18 арк.

Ф. Р-630 Волинське державне підприємство «Сортнасіллявоч». 1946–1996 рр.

оп. 1

70. Спр. 155. Приказы Украинского республиканского объединения «Сортсемовощ» при Министерстве сельского хозяйства СССР (1964 г.), 9 арк.

Ф. Р-1168 Луцький автомобільний завод, м. Луцьк. 1947–1994 рр.

оп. 2

71. Спр. 261. Приказы Министра автомобильной промышленности (1965 г.), 46 арк.

72. Спр. 262. Приказы, распоряжения управления общего машиностроения Львовского совнархоза, 1965 г., 26 арк.

73. Спр. 1314. Приказы Министерства автомобильной промышленности и производственного объединения «АвтоЗАЗ» (1975 г.), 66 арк.

Ф. Р-1539 Горохівський цукровий завод. 1955–1996 рр.

оп. 1

74. Спр. 211. Приказы по Управлению сахарной промышленности Львовского Совнархоза (1965 г.), 21 арк.

75. Спр. 214. Внутренние приказы производственного характера (1965 г.), 28 арк.

76. Спр. 222. Мероприятия по плану прироста производственных мощностей и технико-экономических показателей на 1965 р., 28 арк.

77. Спр. 281. Годовые планы отчёты о внедрении достижений науки, новой техники, освоения новых видов продукции за 1967 р., 3 арк.

78. Спр. 337. Протокол совещания при главном инженере при Львовском м/о свеклосахарном тресте по вопросу повышения плана производства Гороховского сахкомбината от 1 декабря 1969 г., 4 арк.

79. Спр. 392. Информации и переписка с свеклосахаротрестом, Волинским облисполкомом о стоянии и развитии сахкомбината (1982 г.), 52 арк.

80. Спр. 504. Переписка с Львовским межобластным сахтрестом по основным вопросам деятельности (4 января–20 октября 1976 г.), 34 арк.

81. Спр. 562. Інформації і листування з Львівським виробничо-аграрним об'єднанням про стан і розвиток заводу за 1978 р. (4 січня–2 листопада 1978 р.), 52 арк.

Ф. Р-1914 Волинське обласне управління водних ресурсів і водного господарства. 1954–1998 рр.

оп. 1

82. Спр. 587. Годовой отчёт по использованию водных ресурсов и малых рек области за 1980 р., 59 арк.

83. Спр. 653. Сводный годовой технический отчёт за 1984 р., 177 арк.

Ф. Р-1995 Володимир-Волинський районний відділ статистики. 1944–2003 рр.

оп. 1

84. Спр. 274 Аналитические записки и доклады инспектуры по всем отраслям развития народного хозяйства за 1968 р., 96 арк.

Ф. Р-2200 Волинське обласне агентство «Союздрук», м. Луцьк. 1945–1985 рр.

оп. 1

85. Спр. 112. Приказы Министерства связи УССР и начальника Волынского областного п/т управления связи (11 января–2 июля 1965 г.), 46 арк.

86. Спр. 150. Информации о распространении печати за 1969 р., 14 арк.

87. Спр. 153. Приказы Министра связи СССР и УССР (17 февраля–14 декабря 1970 г.), 31 арк.

88. Спр. 354. Доклады начальника по производственным вопросам за 1985 г., 31 арк.

Ф. Р-2326 Інспектура Державної комісії України по випробуванню та охороні сортів рослин по Волинській області, м. Луцьк. 1947–1998 рр.

оп. 1

89. Спр. 558. Приказ по Государственной Комиссии по сортоиспытанию сельскохозяйственных культур при Министерстве сельского хозяйства

СССР по сортоиспытанию с/х культур (11 января–28 декабря 1966 г.), 17 арк.

Ф. Р-2362 Волинське обласне виробниче об'єднання по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства. 1961–1985 рр.

оп. 1

90. Спр. 157. Информации и справки облисполкому, Укрсельхозтехнике о торговле машинами, минеральными удобрениями в 1965 г., 6 арк.

91. Спр. 382. Информации и справки Украинскому объединению «Сельхозтехника» об улучшении механизированных работ (16 января–17 декабря 1970 г.), 32 арк.

92. Спр. 812. Приказы и постановления Всесоюзного Украинского госкомитета по производственно-техническому обеспечению сельского хозяйства за 1978 год (1 февраля–7 августа 1978 г.), 200 арк.

93. Спр. 995. Приказы и постановления госкомитета УССР по производственно-техническому обеспечению сельского хозяйства за 1980 год (10 января–31 июля 1980 г.), 151 арк.

94. Спр. 1491. Информации и докладная записка Волинскому обкому КП Украины и облисполкому о комплексной механизации животноводчества, об организации вывоза молока и др. в 1985 году (19 июля–16 декабря 1985 г.), 13 арк.

Фонд Р-2371 Волинська обласна державна насіннева інспекція, м. Луцьк. 1961–1993 рр.

оп. 1

95. Спр. 85. Розпорядження Волинського облвиконкому щодо положення про державну насінневу інспекцію (11 грудня 1965 р.), 10 арк.

Фонд Р-2404 Волинська обласна державна станція захисту рослин. 1961–1995 рр.

оп. 1

96. Спр. 57. Приказы по Министерству сельского хозяйства УССР (23 февраля–27 августа 1966 г.), 30 арк.

97. Спр. 64. Годовой отчёт о работе станции за 1966 г., 153 арк.
98. Спр. 114. Приказы Волынского областного управления сельского хозяйства (5 февраля–20 августа 1970 г.), 7 арк.
99. Спр. 117. Годовой отчёт по борьбе с вредителями и болезнями сельскохозяйственных растений по Волынской области за 1970 р., 228 арк.
100. Спр. 355. Информации управлению защиты растений Министерства сельского хозяйства УССР о проведённой работе по улучшению техники безопасности (23 января–28 ноября 1980 г.), 8 арк.
101. Спр. 450. Годовой отчёт о работе областной станции защиты растений за 1983 р., 124 арк.
- Ф. Р-2502 Волинська обласна державна проектно-розвідувальна станція хімізації сільського господарства. 1964–1996 рр.
оп. 1
102. Спр. 1. Материалы об организации Волынской агрохимической лаборатории (решение облисполкома, приказ Министерства сельского хозяйства УССР, штатное расписание) (14 августа–14 сентября 1964 г.), 14 арк.
- Ф. Р-2506 Відкрите акціонерне товариство «Волиньдеревпром». 1964–2001 рр.
оп. 1
103. Спр. 44. Отчётный доклад директора на партийно-хозяйственном активе за 1965 г., 34 арк.
104. Спр. 335. Постановление Волынского областного Комитета народного контроля о неудовлетворительном выполнении народнохозяйственного плана по расширению ассортимента и повышению качества продукции на предприятиях объединения (14 февраля 1969 г.), 7 арк.
105. Спр. 888. Информации и справки Минлесдревпрома УССР об освоении новых изделий товаров народного потребления предприятиями объединения за 1971–1975 гг., о производственной деятельности

предприятий объединения в 1975 г.и др. (21 мая–28 декабря 1975 г.), 112 арк.

106. Спр. 1325. Приказы и постановления Министерства лесной и деревообрабатывающей промышленности УССР за 1980 г. (28 января–18 декабря 1980 г.), 47 арк.

Ф. Р-2642 Відкрите акціонерне товариство (ВАТ) «Волиньмолсервіс». 1963–2000 рр.

оп. 1

107. Спр. 69. Інформації, довідки облвиконкому, управлінню м'ясомолпрому про виконання плану по випуску молоко продукції в асортименті і якості (1965 р.), 44 арк.

108. Спр. 70. Інформація Укрголовмаслосирпрому про постачання молоко продукції на експорт за 1965 р., 4 арк.

109. Спр. 102. Накази Міністерства м'ясної і молочної промисловості УРСР і головного управління маслоробної і сироробної промисловості (1966 р.), 76 арк.

110. Спр. 103. Інформації, довідки Головмаслосирпрому, облвиконкому про роботу молочної промисловості області (1970 р.), 30 арк.

111. Спр. 172. Довідки, інформації облвиконкому, Головмаслосирпрому про роботу молочної промисловості області (1970 р.), 60 арк.

112. Спр. 204. Накази Міністерства м'ясної і молочної промисловості УРСР і Головного управління маслоробної і сироробної промисловості (1970 р.), 205 арк.

113. Спр. 354. Накази начальника по загальним питанням за друге півріччя 1972 р., 115 арк.

114. Спр. 785. Накази генерального директора по загальним питанням за 1981 р., 245 арк.

Ф. Р-2828 Львівсько-Волинська районна інспекція з контролю якості вугілля. 1959–1968 рр.

оп. 1

115. Спр. 37. Акт документальної ревізії фінансово-господарської діяльності за період з 1 жовтня 1965 р. по 1 вересня 1966 р. (27 сентября 1966 г.), 6 арк.

Фонд Р-2893 Гнідавський цукровий комбінат. 1955–1988 рр.

оп. 1

116. Спр. 267. Колдоговор на 1966 год, 44 арк.

117. Спр. 270. Материалы по рационализации и изобретательству (приказы, перечни, акты, расчёты, отчёты) за 1966 г., 186 арк.

118. Спр. 274. Приказы Главного управления сахпромышленности и Львовского межобластного сахартреста (1966 г.), 38 арк.

119. Спр. 331. Материалы (протоколы, отчёты и другие) научно-технического общества за 1969 год, 22 арк.

120. Спр. 377. Приказы директора по производственным вопросам за 1971 год, 62 арк.

121. Спр. 436. Информация о ходе строительства и реконструкции завода (1975 г.), 3 арк.

Ф. Р-2954 Акціонерне товариство «Ковельсьільмаш». 1965–1995 рр.

оп. 1

122. Спр. 52. Годовой отчёт по кадрам за 1970 г., 28 арк.

Ф. Р-2973 Луцький картонно-рубейдовий завод. 1967–1996 рр.

оп. 1

123. Спр.1. Приказы и решения Совета Министров УССР и Министра промышленности строительных материалов об организации дирекции завода и о выделении земель под строительство завода (14 января–7 мая 1967 г.), 3 арк.

124. Спр. 30. Конъюнктурные обзоры о состоянии строительства, выполнении плана капвложений и ввода в действие производственных мощностей за 1969 год, 51 арк.

125. Спр.47. Информации, справки о ходе строительства завода за 1971 год, 36 арк.

126. Спр.67. Годовой отчёт по основной деятельности за 1972 год, 86 арк.

127. Спр. 138. Приказы директора по общим вопросам за 1975 год (8 января–24 июня 1975 г.), 663 арк.

128. Спр. 184. Статистические отчёты о выполнении плана по производству продукции, производительности труда и себестоимости за 1976 год, 12 арк.

129. Спр. 197. Годовой план по новой технике и передовой технологии и отчёт о его выполнении за 1976 год, 3 арк.

130. Спр. 202. Акты о несчастных случаях за 1976 год (3 февраля–20 декабря 1976 г.), 40 арк.

131. Спр. 269. Годовые анализы выполнения основных показателей плана 1976 года и три года пятилетки за 1976 год, 39 арк.

Ф. Р-2992 Ківерцівський виробничо-торговельний деревообробний комбінат. 1944–1993 рр.

оп. 1

132. Спр. 184. Приказы по Волынскому производственному объединению мебельно-деревообрабатывающей промышленности (1 апреля–27 августа 1965 г.), 9 арк.

Фонд Р-3077 Волинський спеціалізований трест м'ясо-молочних радгоспів. 1967–1982 рр.

оп. 1

133. Спр. 1. Приказы, распоряжения, директивы Министерства сельского хозяйства УССР и Главка совхозов (3 февраля–30 ноября 1967 г.), 39 арк.

134. Спр. 4. Докладные записки Обкому КПУ и облисполкому о деятельности треста (6 сентября–13 ноября 1967 г.), 13 арк.

135. Спр. 14. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности совхозов треста за 1967 год, 36 арк.

136. Спр. 81. Докладные записки Волынскому облисполкому (22 января–19 апреля 1967 г.), 13 арк.
137. Спр. 110. Приказы треста и областного управления сельского хозяйства (2 февраля–26 декабря 1968 г.), 36 арк.
138. Спр. 176. Приказы Министра сельского хозяйства УССР и Министра совхозов УССР (3 февраля–31 декабря 1969 г.), 40 арк.
139. Спр. 227. Производственно-финансовые планы совхозов на 1968 год, 265 арк.
140. Спр. 230. Сводный годовой отчёт о производстве продукции животноводства за 1968 год, 38 арк.
141. Спр. 607. Приказы Министра Совхозов УССР «Об итогах производственно-финансовой деятельности совхозов Волынского треста за 1974 год» (7 марта 1975 г.), 5 арк.
142. Спр. 624. Анализы производственно-финансовой деятельности совхозов за 1967–1975 года, 415 арк.
143. Спр. 630. Информации и справки о ходе производства продажи государству продукции животноводства о ходе сельскохозяйственных работ и др. (29 января–14 ноября 1975 г.), 15 арк.
144. Спр. 1058. Информации Министерству совхозов УССР о выполнении мероприятий по специализации и концентрации сельхозпроизводства, о продаже государству сельхозпродукции и др. (4 января–17 октября 1980 г.), 16 арк.
145. Спр. 1209. Документы о ликвидации треста и создании объединения (решение, приказ, протокол и др.) за 1982–1983 годы, 58 арк.
- Ф. Р-3148 Волинське обласне міжгосподарське об'єднання по агропромислому будівництву і ремонту сільських шляхів «Волиньагрошляхбуд». 1968–1994 рр.
- оп. 1
146. Спр. 1. Положение о дорожно-строительном управлении Волынского облмежколхозстроя (23 января 1968 г.), 25 арк.

147. Спр. 191. Справки Волынскому облисполкому о строительстве дорог и благоустройстве ферм (17 мая–20 августа 1974 г.), 12 арк.

148. Спр. 616. Документы о состоянии безопасности дорожного движения (план мероприятий, анализ, отчёт) за 1984 год, 29 арк.

Ф. Р-3155 Відкрите акціонерне товариство по газопостачанню та газифікації «Волиньгаз». 1963–1997 рр.

оп. 1

149. Спр. 25. Приказы Волынского областного отдела коммунального хозяйства (1965 г.), 9 арк.

150. Спр. 181. Документы о создании Волынского производственного объединения газового хозяйства «Волиньгаз» (приказ, положение, перечень) за 1975 год, 18 арк.

Ф. Р-3170 Державна інспекція по заготівлях і якості сільськогосподарської продукції Волинської облдержадміністрації. 1970–1986 рр.

оп. 1

151. Спр.2. Накази і директивні вказівки Міністерства заготівель УРСР (4 березня–17 грудня 1970 р.), 40 арк.

152. Спр. 4. Наказ Міністерства заготівель УРСР, рішення облвиконкому та положення про створення обласної і районних Інспекції по закупках і якості сільськогосподарських продуктів за 1970 рік, 60 арк.

153. Спр. 107. Приказы Министерства заготовок УССР (15 января–20 октября 1975 г.), 48 арк.

154. Спр. 212. Докладные записки, информации Министерству заготовок УССР, Волынскому обкому Компартии Украины и облисполкому о ходе заготовок продуктов растениеводства и животноводства за 1980 год, 182 арк.

155. Спр. 265. Докладные записки, информации Министерству заготовок УССР, Волынскому обкому Компартии Украины и облисполкому о ходе заготовок продуктов животноводства и растениеводства за 1985 год, 166 арк.

Ф. Р-3176 Волинське обласне міжгосподарське виробниче сортонасінницьке об'єднання «Сортонасінпром». 1977–1985 рр.

оп. 1

156. Спр. 1. Документи про створення об'єднання (постанови, рішення, накази, статут) за 1977–1978 роки, 99 арк.

Ф. Р-3209 Відкрите акціонерне товариство «Волинський завод по виробництву синтетичних шкір «Синтетика». 1968–2002 рр.

оп. 1

157. Спр. 25. Приказы Министерства легкой промышленности СССР «Об организации массового производства синтетической кожи для верха обуви» (30 декабря 1971 г.), арк. 73.

158. Спр. 45. Приказы директора по общим вопросам за 1973 год (5 января–29 декабря 1973 г.), 113 арк.

159. Спр. 59. Акт приемки в эксплуатацию законченной строительством первой очереди Луцкого завода искусственных кож и обувных картонов мощностью в 6 тыс. тонн обувных картонов в год (1973 г.), 45 арк.

160. Спр. 64. Приказы о создании Луцкого завода синтетических кож за 1974 год, 9 арк.

161. Спр. 65. Приказ Всесоюзного объединения искусственных кож и плёночных материалов «Об использовании мощностей по производству синтетических кож» (18 марта 1974 г.), 9 арк.

Ф. Р-3411 Відкрите акціонерне товариство «Оснастка». 1974–1998 рр.

оп. 1

162. Спр. 2. Соглашение между правительством СССР, правительством ГДР (Германская Демократическая Республика) и правительством ПНР (Польской Народной Республикой) о сотрудничестве по организации производства специального технологического оборудования для электротехнической промышленности (7 марта 1974 г.), 13 арк.

163. Спр. 166. Приказы и решения Министерства электротехнической промышленности за 1979 год (1 февраля–23 ноября 1979 г.), 14 арк.

Ф. Р-3454 Волинське обласне сільськогосподарське акціонерне товариство закритого типу по виробництву і реалізації насіння кормових культур «Волиньнасінтрав». 1975–1993 рр.

оп. 1

164. Спр. 3. Положення про станцію, затверджене виконкомом Волинської обласної Ради депутатів трудящих від 5 квітня 1975 року, 9 арк.

165. Спр. 9. Накази по Міністерству сільського господарства та постанови президії Волинської обласної Ради колгоспників (30 березня–14 грудня 1976 р.), 7 арк.

Поточний архів

Головного управління статистики у Волинській області

166. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Валовий збір і урожайність основних культур всіх категорій господарств Волині з 1964 р. по 1985 р., арк. 2

167. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Парк тракторів і комбайнів у Волинській області з 1964 р. по 1985 р., арк. 5.

168. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Чисельність колгоспів Волині, які користувались електроенергією з 1964 р по 1985 р., арк. 9.

169. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Середньорічний виробіток на один 15-сильний трактор з 1964 р по 1985 р., арк. 24.

170. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Собівартість виробництва 1 центнера основних продуктів сільського господарства в колгоспах Волині з 1964 р. по 1985 р., арк. 64-65.

171. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Основні показники по колгоспам області з 1964 р. по 1985 р., арк. 68-69.

172. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Чисельність механізаторів, арк. 76-77.
173. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Динаміка наявності промислових підприємств на території Волинської області, арк. 12-16.
174. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Динаміка валової продукції в по основним підприємствам промисловості області, арк. 27.
175. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Динаміка темпів росту валової продукції по промисловим підприємствам (включно колгоспи, радгоспи і підсобні виробництва по галузям промисловості), арк. 30-31.
176. Спр. 08-10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР. Виробництво основних видів продукції в натуральному вигляді, арк. 52-54.

II. Опубліковані документи і матеріали

177. Волинь Радянська. 1965-1975 рр. : документи і матеріали. Ч. 4 / редкол. Є. А. Поліванов [та ін.]. – Л. : Каменяр, 1984. – 227 с.
178. Горбачёв М. С. Коренной вопрос экономической политики партии. Доклад на совещ. В ЦК КПСС по вопросам ускорения науч.-техн. Прогресса 11 июня 1985 г. – М. : Политиздат, 1985. – 32 с.
179. Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС ХХVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лютого 1986 р. – К. : Політвидав України, 1986. – 12 с.
180. Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К. : Політвидав України, 1965. – № 4. – 101 с.
181. Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К. : Політвидав України, 1970. – № 9. – 100 с.

182. Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К. : Політвидав України, 1975. – № 12. – 102 с.
183. Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К. : Політвидав України, 1980. – № 8. – 38 с.
184. Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К. : Політвидав України, 1985. – № 7. – 105 с.
185. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. – Т. 2 : 1941–1976. – К. : Політвидав України, 1977. – 1022 с.
186. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. – Т. 8 : 1959–1965. – К. : Політвидав України, 1981. – 540 с.
187. КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988) : В 15-ти т. / Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС ; Под общ. Ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. – 9-е доп. и испр. – М., 1983 – 1990.
188. Луцьку 900 років. 1085–1985 // Збірник документів і матеріалів / упор. Н. О. Болдирєва, Н. В. Галій, І. В. Колесник, М. Р. Миць та ін. – К. : Наук. думка, 1985. – 303 с.
189. Материалы внеочередного Пленума Центрального Комитета КПСС, 11 марта 1985 г. – М. : Политиздат, 1985. – 16 с.
190. Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу, 28 червня–1 липня 1988 р. – К. : Політвидав України, 1988. – 160 с.
191. Матеріали XXVII з'їзду комуністичної партії Радянського союзу. – К. : Політвидав України, 1986. – 422 с.
192. Міський комплексний план заходів по підвищенню якості роботи і якості продукції «п'ятирічка якості» на 1976–1980 рр. – Л. : [б. в.], 1975. – 36 с.

193. Пленум ЦК Компартії України. Київ. 10 жовтня 1972 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 929–933.
194. Пленум ЦК Компартії України. Київ. 17–18 квітня 1973 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 934–942.
195. Пленум ЦК Компартії України. Київ. 28 вересня 1971 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 904–909.
196. Пленум ЦК КПРС. Київ. 24–26 березня 1965 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. – Т. 8 : 1959–1965. – С. 479–484.
197. Пленум ЦК КПРС. Київ. Москва. 27–29 вересня 1965 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. – Т. 8 : 1959–1965. – С. 492–498.
198. Продовольственная программа СССР на период до 1990 года и меры по её реализации. Материалы майского пленума ЦК КПРС 1982 года. – М. : Политиздат. – 1982. – 111 с.
199. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам : Сб. документов. – Т. 5. – М. : Политиздат, 1968. – 750 с.
200. Рижков М. І. Про основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період до 2000 року. Доповідь ХХVІІ з'їздові КПРС 3 березня 1986 року / М. І. Рижков – К. : Політвидав України, 1986. – 61 с.
201. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР в 1939–1979 : зб. док. і мат. – К. : Наук. думка, 1980. – 548 с.
202. ХХV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 24 лютого – 5 березня 1976 року. Стеногр. звіт. У 3 т. – Т. 1. – К. : Політвидав України, 1976. – 435 с.

203. XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 24 лютого – 5 березня 1976 року. Стеногр. звіт. У 3 т. – Т. 2. – К. : Політвидав України, 1976. – 565 с.
204. XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 24 лютого – 5 березня 1976 року. Стеногр. звіт. У 3 т. – Т. 3. – К. : Політвидав України, 1976. – 298 с.
205. XXV съезд Коммунистической партии Украины, 10–13 февраля 1976 г. Стеногр. отчёт. – К. : Политиздат Украины, 1976. – 494 с.
206. XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 23 лютого – 3 березня 1981 року. Стеногр. звіт. У 3 т. – Т. 1–3 . – К. : Політвидав, 1981–1982.
207. XXVI съезд Коммунистической партии Украины, 10–12 февраля 1981 г. : Стеногр. отчёт. – К. : Политиздат Украины, 1981. – 374 с.
208. XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 25 лютого – 6 березня 1987 року. Стеногр. звіт. В 3.т. – Т. 2. – К. : Політвидав України, 1986. – 318 с.
209. XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 25 лютого – 6 березня 1987 року. Стеногр. звіт. В 3.т. – Т. 3. – К. : Політвидав України, 1987. – 578 с.
210. XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 25 лютого – 6 березня 1987 року. Стеногр. звіт. В 3.т. – Т. 1. – К. : Політвидав України, 1986. – 623 с.
211. XXVII з'їзд Комуністичної партії України. 6–8 лютого 1986 р. – К. : Політвидав України, 1986. – 360 с.
212. XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 17–20 березня 1971 року. Стеногр. звіт. – К. : Політвидав України, 1972. – 377 с.
213. XXIV з'їзд Комуністичної партії України. 30 березня – 9 квітня 1971 року. Стеногр. звіт. В 2 т. – Т. 1. – К. : Політвидав України, 1972. – 568 с.

214. XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня – 8 квітня 1966 року. Стеногр. звіт. В 2 т. – Т. 1. – К. : Політвидав, 1966. – 611 с.
215. XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня – 8 квітня 1966 року. Стеногр. звіт. В 2 т. – Т. 2. – К. : Політвидав, 1966. – 644 с.
216. XXIII съезд Коммунистической партии Украины, 15–18 марта 1966 г. Материалы съезда. – К. : Политиздат Украины, 1967. – 256 с.

III. Статистичні збірники і довідники

217. Волинська обласна партійна організація в цифрах : (1939–1980 рр.). – Л. : [б. в.], 1981. – 49 с.
218. Волинська область за роки Радянської влади (1940–1966 рр.). Статистичний збірник. – Л. : Каменярь, 1969. – 305 с.
219. Волинь – від з'їзду до з'їзду. – Л. : [б. в.], 1985. – 37 с.
220. Волинь в одинадцятій п'ятирічці – Л. : [б. в.], 1984 р. – 31 с.
221. Волинь Радянська – Л. : [б. в.], 1987. – 14 с.
222. Державний архів Волинської області: Путівник – Л. : Надстир'я, 2011. – 952 с.
223. Народне господарство Волинської області : Стат. збірник. – Л. : Статистика, 1965. – 236 с.
224. Народне господарство Волинської області: Стат. збірник. – Л. : Статистика, 1971. – 181 с.
225. Народне господарство Української РСР в 1965 році. Стат. щорічник. – К. : Статистика, 1966. – 716 с.
226. Народне господарство Української РСР в 1966 році. Стат. щорічник. – К. : Статистика, 1967. – 640 с.
227. Народне господарство Української РСР в 1967 році. Стат. щорічник. – К. : Статистика, 1968. – 579 с.

228. Народне господарство Української РСР в 1969 році. Стат. щорічник. – К. : Статистика, 1970. – 610 с.
229. Народне господарство Української РСР в 1970 році. Стат. щорічник. – К. : Статистика, 1971. – 567 с.
230. Народне господарство Української РСР в 1971 році : Ювіл. стат. щорічник. – К. : Статистика, 1972. – 548 с.
231. Народне господарство Української РСР в 1972 році. Стат. щорічник. – К. : Політвидав України, 1974. – 560 с.
232. Народне господарство Української РСР в 1977 році. Стат. щорічник. – К. : Техніка, 1978. – 456 с.
233. Народне господарство Української РСР у 1975 році : Стат. щорічник. – К. : Техніка, 1976. – 540 с.
234. Народне господарство Української РСР у 1985 році : Стат. щорічник. – К. : Техніка, 1986. – 398 с.
235. Народное хозяйство СССР в 1960 году : Стат. ежегодник. – М. : Госстатиздат, 1961. – 943 с.
236. Народное хозяйство СССР в 1965 году : Стат. ежегодник. – М. : Статистика, 1965. – 910 с.
237. Народное хозяйство СССР в 1970 году : Стат. ежегодник. – М. : Статистика, 1971. – 824 с.
238. Народное хозяйство СССР в 1980 году : Стат. ежегодник. – М. : Финансы и статистика, 1981. – 584 с.
239. Народное хозяйство СССР в 1985 году : Стат. ежегодник. – М. : Финансы и кредит, 1986. – 656 с.
240. Народное хозяйство Украинской ССР в 1978 году : Стат. ежегодник. – К. : Техніка, 1979. – 357 с.
241. Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году : Стат. ежегодник. – К. : Техніка, 1981. – 383 с.
242. Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году : Стат. ежегодник. – К. : Техніка, 1983. – 383 с.

243. Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году : Стат. ежегодник. – К. : Техніка, 1984. – 384 с.
244. Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году : Стат. ежегодник. – К. : Техніка, 1985. – 407 с.
245. Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году : Стат. ежегодник. – К. : Техніка, 1989. – 463 с.
246. Соціально-економічна характеристика сільських населених пунктів Волині (за даними одноразового обліку на 01.01.91). – Л. : Волинське обласне управління статистики, 1991. – 126 с.

IV. Мемуари

247. Берман О. К. Епоха на прохідній. Історико-публіцистичний нарис / О. К. Берман. – Л. : «МЕДІА», 2000. – 156 с.
248. Врублевский В. Владимир Щербицкий : правда и вымыслы. Записки помощника : воспоминания, документы, слухи, легенды и факты / В. Врублевский. – К. : Довіра, 1993. – 254 с.
249. Кравчук Л. М. Останні дні імперії. Перші роки надії / Л. М. Кравчук. – К. : «Довіра», 1994. – 230 с.
250. Ляшко А. Груз памяти : Трилогия : Воспоминания / А. П. Ляшко. – Кн. 1–3. – К. : Деловая Украина, 1997.
251. Масол В. А. Упущенный шанс : небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе / В. А. Масол. – К. : Молодь, 1993. – 152 с.
252. Троцкий Л. Д. Преступления Сталина / Под ред. Ю.Г. Фельштинского. – М. : Изд-во гуманитарной литературы, 1994. – 312 с.
253. Хрущёв Н. С. Воспоминания : Избранные фрагменты / Н. С. Хрущёв. – М. : Вагриус, 1997. – 509 с.
254. Хрущёв С. Хрущёв / С. Хрущёв. – М. : «Вагриус». – 2001. – 448 с.
255. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала / П. Шелест. – К. : АДЕФ-Україна, 2001. – 1120 с.

256. Шелест П. Е. Да не судимы будете. Дневниковые записки, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС / П. Е. Шелест. – М. : edition g. – 1995. – 632 с.

257. Яковлев А. Омут памяти / А. Яковлев. – М. : Вагриус. – 2000. – 603 с.

V. Періодичні видання

258. Андрусак Я. Допомагає наука / Я. Андрусак // Радянська Волинь. – 1984. – 25 квітня. – С. 1.

259. Андрусак Я. Новий сезон цукроваріння / Я. Андрусак // Радянська Волинь. – 1985. – 18 вересня. – С. 1.

260. Аністратенко М. Турботи сільських енергетиків / М. Аністратенко // Радянська Волинь. – 1981. – 14 січня. – С. 2.

261. Байда Г. Здобуте – не межа / Г. Байда // Радянська Волинь. – 1984. – 31 липня. – С. 2.

262. Байда Г. Осінь на цукрозаводі. Перетворимо в життя продовольчу програму / Г. Байда // Радянська Волинь. – 1982. – 19 жовтня. – С. 2.

263. Берекета Б. У вашому будинку газ / Б. Берекета // Радянська Волинь. – 1983. – 13 квітня. – С. 2.

264. Богданьок В. Турботи сільських електриків / В. Богданьок // Радянська Волинь. – 1982. – 14 квітня. – С. 2.

265. Бородулін С. Завод видає продукцію. Фоторепортаж / С. Бородулін // Слава праці. – 1979. – 5 травня. – С. 3.

266. Бородулін С. Перший цукор / С. Бородулін // Слава праці. – 1980. – 16 вересня. – С. 1.

267. Брусланов В. Прискореним кроком / В. Брусланов // Радянська Волинь. – 1969. – 8 червня. – С. 2.

268. В комплексі вести сільськогосподарські роботи // Радянська Волинь. – 1979. – 8 серпня. – С. 1.

269. Від майстерні до фабрики // Радянська Волинь. – 1967. – 14 січня. – С. 2.

270. Вірний В. І кількістю, і якістю. Обговорення проекту ЦК КПРС до XXV з'їзду партії / В. Вірний // Радянська Волинь. – 1976. – 10 січня. – С. 1.
271. Войцуцький В. Комбікормовий нарощує потужності / В. Войцуцький // Прапор Леніна. – 1972. – 4 серпня. – С.3.
272. Всі сили на збільшення виробництва зерна // Радянська Волинь. – 1967 р. – 10 грудня. – С. 2.
273. Геленів М. Росте підприємство, зростають люди / М. Геленів // Колгоспна правда. – 1976. – 10 листопада. – С. 2.
274. Гінайло В. Заводу рости – дружбі міцніти / В. Гінайло // Радянська Волинь. – 1975. – 27 червня. – С. 2.
275. Гордон Й. Спеціалізація і концентрація. Економічний огляд / Й. Гордон // Радянська Волинь. – 1972. – 1 квітня. – С. 2.
276. Гупало Г. І покупцям подобається / Г. Гупало // Радянська Волинь. – 1976. – 30 липня. – С. 4.
277. Гусюк Л. Відпрацювали 40-й сезон. У цукроварів свято / Л. Гусюк // Слово правди. – 2000. – 28 грудня. – С. 2.
278. Даниленко Ю. На основі сучасних досягнень / Ю. Даниленко // Радянська Волинь. – 1975. – 6 вересня. – С. 2.
279. Дедюхін В. Єдиний на Волині. З біографії підприємств / В. Дедюхін // Слово правди. – 1977. – 30 листопада. – С. 3.
280. Демедюк І. Кожному виробу – гарантію якості / І. Демедюк // Світло жовтня. – 1978. – 19 січня. – № 9. – С. 2–3.
281. Дмитрук П. Здобутки харчовиків / П. Дмитрук // Радянська Волинь. – 1983. – 4 листопада. – С. 1.
282. Залевський В. Луцький руберойд / В. Залевський // Радянська Волинь. – 1976. – 17 березня. – С. 2.
283. Залевський В. Цукор з нового врожаю / В. Залевський // Радянська Волинь. – 1983. – 18 вересня. – С. 3.

284. Зінченко О. Вперше у басейні / О. Зінченко // Радянська Волинь. – 1983. – 22 лютого – С. 2.
285. Зінчук І. Йде поліський шовк / І. Зінчук // Молодий Ленінець. – 1979. – 5 квітня. – С. 2.
286. Злотко П. Тридцятий ювілейний виробничий сезон (виробничий сезон завершився на цукровому заводі) / П. Злотко, М. Тарадайко // Колос. – 1986. – 27 грудня. – С. 2.
287. Змагаються дві шахти // Радянська Волинь. – 1982. – 9 лютого. – С. 1.
288. Зубчук К. Йтимуть у перших колонах / К. Зубчук // Радянська Волинь. – 1984. – 30 квітня. – С. 2.
289. Зубчук К. Шкіра для чоловіків / К. Зубчук // Радянська Волинь. – 1982. – 11 серпня. – С. 2.
290. Іваненко П. На вахті – залізничні енергетики / П. Іваненко // Прапор Леніна. – 1969. – 26 березня. – С. 2.
291. Камінський М. Вимоги нові, підвищені / М. Камінський // Радянська Волинь. – 1975. – 7 лютого. – С. 2.
292. Кожан П. Усі резерви в дію / П. Кожан // Світло Жовтня. – 12 червня. – 1979. – С. 3.
293. Козак М. Перший цукор / М. Козак // Радянська Волинь. – 1981. – 9 вересня. – С. 2.
294. Колосок С. З Днем народження / С. Колосок // Молодий Ленінець. – 1977. – 27 грудня. – С. 2.
295. Колосок С. За досвідом у Ковель. Економити – значить примножувати / С. Колосок // Молодий ленінець. – 1983. – 11 січня. – С. 3.
296. Колосок С. Фабрика обнов / С. Колосок // Молодий Ленінець. – 1982. – 12 червня. – С. 1.
297. Костюк Г. Ювілей заводу / Г. Костюк // Прапор Леніна. – 1983. – 12 листопада. – С. 2.
298. Кравчук М. За заповітами Ілліча / М. Кравчук // Колос. – 1977. – 22 грудня. – С. 2.

299. Курява Р. Господарі молодого заводу / Р. Курява // Молодий лєнінець. – 1974. – 16 листопада. – С. 2.
300. Лисенко М. Льон. Це поле потребує більшої уваги / М. Лисенко // Сільські Вісті. – 1980. – 15 квітня. – С. 2.
301. Луцький завод синтетичних шкір // Радянська Волинь. – 1975. – 22 лютого. – С. 3.
302. Мельчаков Я. Як розвиватися комбикормовій промисловості. Горизонти спеціалізації / Я. Мельчаков // Радянська Волинь. – 1979. – 25 квітня. – С. 2.
303. На огляді – харчова промисловість. В ритмі п'ятирічки // Радянська Волинь. – 1979. – 10 квітня. – С. 1.
304. Наш завод – наша гордість. Сьогодні Іванічівському цукровому заводу – 20 років // Колос. – 1976. – 25 грудня. – С. 2.
305. Поліщук Н. Десять нових виробів / Н. Поліщук // Радянська Волинь. – 1983. – 29 листопада. – С. 2.
306. Пусько І. Разом із науковцями / І. Пусько // Радянська Волинь. – 1985. – 11 жовтня. – С. 3.
307. Слюсаренко А. Ефект комплексної системи / А. Слюсаренко // Радянська Волинь. – 1976. – 18 травня. – С. 2.
308. Соколов В. Автомобіль на дорогах Волині / В. Соколов // Радянська Волинь. – 1985. – 28 грудня. – С. 2.
309. Сподарець І. Горохівський цукор / І. Сподарець // Радянська Волинь. – 1978. – 22 листопада. – С. 2.
310. Стрий В. Цукровому заводу – 40 років. То уже біографія / В. Стрий // Колос. – 1996. – 31 грудня. – С. 1.
311. Супронюк Г. Солодкі сезони / Г. Супронюк // Колос. – 1978. – 16 вересня. – С. 1.
312. Тараненко Ю. Потрібні спільні зусилля. Вступаючи в новий робочий сезон / Ю. Тараненко // Слово правди. – 1980. – 9 вересня. – С. 2.

313. Тараненко Ю. У рахунок другого мільйона. З біографії підприємств / Ю. Тараненко // Слово правди. – 1988. – 24 серпня. – С. 4.
314. Ткач В. Завод «Сойне» / В. Ткач // Будівельник Волині. – 1983. – 15 липня. – С. 2.
315. Шадріна Н. Луцьке взуття / Н. Шадріна // Радянська Волинь. – 1976. – 15 жовтня. – С. 2.
316. Юрчук А. Двадцятиріччя цукрозаводу. З біографії підприємств / А. Юрчук // Слово правди. – 1981. – 6 січня. – С. 2.

VI. Монографії, брошури, наукові статті

317. Абалкин Л. И. Диалектика социалистической экономики / Л. И. Абалкин. – М. : Мысль, 1981. – 352 с.
318. Абалкин Л. И. Курсом ускорения / Л. И. Абалкин. – М. : Политиздат, 1986. – 214 с.
319. Абалкин Л. И. Неиспользованный шанс: полтора года в правительстве / Л. И. Абалкин. – М. : Политиздат, 1991. – 304 с.
320. Абалкин Л. И. Перестройка: пути и проблемы. Интервью с академиком / Л. И. Абалкин. – М. : Экономика, 1988. – 188 с.
321. Абалкин Л. И. Советское общество: революционное обновление: интервью директора Института экономики АН СССР академика Л. И. Абалкина заведующему редакцией Профиздата Г. Ф. Ходакову / Л. И. Абалкин; под ред. Т. Ф. Ходакова – М. : Профиздат, 1989. – 96 с.
322. Аграрна політика КПРС на сучасному етапі. – К. : Політвидав України, 1973. – 188 с.
323. Аграрна реформа в Україні / [Гайдуцький П., Саблук П., Лупенко Ю та ін.] ; за ред. П. Гайдуцького. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
324. Аграрная политика КПСС в условиях развитого социализма. – М. : 1976. – 334 с.
325. Аграрная политика КПСС на современном этапе. – М. : Политиздат, 1983. – 317 с.

326. Аграрные отношения : теория, историческая практика, перспективы развития / И. Н. Буздалов, Э. Н. Крылатых, А. А. Никонов и др. – М. : Наука, 1993. – 270 с.
327. Адреса досвіду. Ковельський завод сільськогосподарських машин імені 50-річчя СРСР. – Л. : [б. в.], 1987. – 4 с.
328. Артёмов Е. Т. Научно-техническая политика в советской модели позднеиндустриальной модернизации / Е. Т. Артёмов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 256 с.
329. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 447 с.
330. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
331. Барановський Н. П. Чи могла бути реалізована Продовольча програма в СРСР. Роздуми історика // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 14–26.
332. Басенко В. П. Діяльність КПРС по залученню робітників до управління виробництвом / В. П. Басенко // Укр. іст. журн. – 1977 р. – № 2. – С. 5–16.
333. Батюта В. Г. Інтенсифікація колгоспного виробництва на Поліссі / В. Г. Батюта, М. І. Толкач, Л. М. Годашевський. – К. : Урожай, 1982. – 96 с.
334. Беренштейн Л. Ю. XXVI з'їзд КПРС про розвиток агропромислового комплексу / Л. Ю. Беренштейн // Укр. іст. журн. – 1981 р. – № 8. – С. 5–16.
335. Бовин А. Перестройка: правда о социализме и судьба социализма / А. Бовин // Механизм торможения: истоки, действия, пути преодоления. – М. : Политиздат, 1988. – С. 519–550.
336. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник / О. М. Богдашина. – Х. : Сага, 2008. – 214 с.

337. Богденко И. Г. Совхозы СССР : крат. ист. очерк (1917–1975) / И. Г. Богденко, И. Е. Зеленин. – М. : Политиздат, 1976. – 279 с.
338. Богуш Г. М. Сельское хозяйство СССР / Г. М. Богуш, В. Г. Шайкин. – М. : Колос, 1982. – 256 с.
339. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К. : «Академія», 2001. – 656 с.
340. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр. : основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія / О. Бойко. – К. : ІПІЕНД, 2002. – 306 с.
341. Бойко П. К. Літопис ветеринарної медицини Волині. Історія створення та сучасність / П. К. Бойко, Б. В. Максимюк; редкол. : О. П. Бойко [та ін.]. – Л. : Вид-во Волинської обласної друкарні, 2006. – 392 с.
342. Бондаренко Г. В. Теорія та методологія історії. Програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій: навч. посіб. / Г. В. Бондаренко. – Л. : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 196 с.
343. Бортніков В.І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009 рр.) / В. І. Бортніков, А. І. Пархом`юк. – Л. : Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки, Держ. арх. Волин. обл., Волин. краєзн. музей, 2009. – 384 с.
344. Боффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994 : Пер с ит. Хаустовой Л. Я. / Дж. Боффа. – М. : Международ. отношения, 1996. – 320 с.
345. Бочен Л. А. Озоновые дыры на потребительском рынке / Л. А. Бочен // Драма обновления (сост. и общ. ред. М. И. Мелкумяна) – М. : Прогресс, 1990. – С. 653–673.
346. Бузало В. Й. Співробітництво радянських республік у спорудженні народногосподарських об'єктів Української РСР (1971–1975 рр.) / В. Й. Бузало // Укр. іст. журн. – 1982 р. – № 7. – С. 46–52.

347. Бурчак Н. В. Розвиток промисловості міста луцька за післявоєнні роки / Н. В. Бурчак, П. В. Луцишин // *Минуле і сучасне Волині (тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 26–28 вересня 1985 р.)* – Л., 1985. – С. 177–181.
348. Бутенко А. О. О революционной перестройке государственно-административного социализма / А. О. Бутенко // *Механизм торможения: истоки, действия, пути преодоления.* – М. : Политиздат, 1988. – С. 551–568.
349. Валовой Д. В. Экономика в человеческом измерении: Очерки-размышления / Д. В. Валовой. – М. : Политиздат, 1989. – 383 с.
350. Валовой Д. В. Экономика: Взгляды разных лет. Становление, развитие и перестройка хозяйственного механизма / Д. В. Валовой. – М. : Наука, 1989. – 454 с.
351. Васильев Л. Кризис социализма / Л. Васильев // *Через тернии.* – М. : Прогресс, 1990. – С. 9–59.
352. Васильев С. А. Социальные механизмы экономической реформы и характер переходного процесса / С. А. Васильев, Б. М. Львин // *Постижение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа.* – М. : Прогресс, 1989. – С. 409–421.
353. ВАТ «Гнідавський цукровий завод» // *Луцький район : минуле і сучасність. Історико-інформаційне видання.* – Луцьк, 2001. – С. 108–111.
354. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 / Никола Верт. – М. : Прогресс-Академия. – 480 с.
355. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся (60–80-е гг.) / Л. Д. Витрук. – К., 1984. – 176 с.
356. Вівчарик М. Українське село : етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х рр.) / М. Вівчарик ; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998. – 199 с.
357. Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР : Період будівництва розвинутого соціалізму / Т. І. Дерев'янкін,

- Б. М. Орловський, М. Д. Горбоватий та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 228 с.
358. Войцехівський Ю. Інтелігенція українського села : 1960-ті – перша половина 1980-х років / Ю. Войцехівський. – К. ; Бердянськ : Інститут історії України, 2004. – 124 с.
359. Волошин В. А. До питання про прогресивні зрушення в структурі робітників-будівельників західних областей Української РСР (1960 – 1970 рр.) / В. А. Волошин, Р. А. Мусієвський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К. – 1974. – № 8 – С. 16–20.
360. Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929–1989 / С. Галамай. – Л. : Каменяр, 1993. – 343 с.
361. Гарбуз М. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції – головний шлях до самозабезпечення продовольством / М. Гарбуз // Економіка Радянської України. – 1991. – № 6. – С. 14–24.
362. Гарбуз М. Нові форми господарювання в сільському господарстві республіки / М. Гарбуз // Економіка Радянської України. – 1990. – № 7. – С. 3–12.
363. Геллер М. Я. Утопія у влади / М. Я. Геллер, А. М. Некрич. – М. : Издательство «МИК», 2000. – 856 с.
364. Герасимюк М. А. Основні напрями підвищення продуктивності праці на промислових підприємствах Волині в роки X та XI п'ятирічок / М. А. Герасимюк // Минуле і сучасне Волині : (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.) / Луц. держ. пед. ін.-т ім. Лесі Українки [та ін.] ; відп. ред. Н. В. Бурчак. – Л., 1985. – С. 9–10.
365. Головач А. В. Экономико-статистический анализ потребления и спроса / А. В. Головач, З. А. Черноскулова. – К. : Техника, 1978. – 183 с.

366. Головня А. Вдосконалення організації побутового обслуговування сільського населення / А. Головня, В. Шипуліна // Економіка Радянської України. – 1983. – № 11. – С. 48–56.
367. Горбачёв М. С. Перестройка и новое политическое мышление для нашей страны и для всего мира / М. С. Горбачёв. – М. : Изд-во политической литературы, 1989. – 272 с.
368. Грегори П. Политическая экономия сталинизма / П. Грегори. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 400 с.
369. Григоренко О. П. З досвіду шефства робітничого класу УРСР над селом у 1971–1975 рр. / О. П. Григоренко // Укр. іст. журн. – 1978 р. – № 9. – С. 81–85.
370. Григоренко О. П. Шефська допомога робітничого класу працівникам сільського господарства УРСР в роки дев'ятої п'ятирічки / О. П. Григоренко // Укр. іст. журн. – 1977 р. – № 6. – С. 63–71.
371. Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
372. Грущенко І. П. XXVI з'їзд КПРС і економічна стратегія партії / І. П. Грущенко // Укр. іст. журн. – 1981 р. – № 3. – С. 18–27.
373. Давиденко О. П. Розвиток і розміщення основних галузей промисловості будівельних матеріалів Української РСР / О. П. Давиденко. – К. : Наук. думка, 1972. – 218 с.
374. Давыдов Ю. Н. Тоталитаризм и бюрократия / Ю. Н. Давыдов // Драма обновления (сост. и общ. ред. М. И. Мелкумяна) – М. : Прогресс, 1990. – С. 219–243.
375. Даниленко В. М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) / В. М. Даниленко, Л. М. Новохатько // Економічна історія України. – Т. 2. – К. : Ніка-Центр, 2011. – С. 406–456.
376. Даниленко В. М. Українське село в добу реформ М. Хрущова / В. М. Даниленко, І. М. Романюк // Історія українського селянства у 2-х т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 411–476.

377. Денисов А. Ф. Деякі питання партійного керівництва промисловістю у роки восьмої п'ятирічки / А. Ф. Денисов // Укр. іст. журн. – 1978 р. – № 3. – С. 64–73.
378. Денисюк В. Т. Економіка краю другої половини ХХ століття // Ратнівщина : іст.-краєзн. нарис / В. Т. Денисюк, І. О. Денисюк. – Л., 1998. – С. 91–111.
379. Дерев'янкін Т. І. Економічний розквіт України в братній сім'ї радянських народів / Т. І. Дерев'янкін. – К. : Політвидав України, 1972. – 34 с.
380. Дідук О. І. Організація системи механізованих ланок / О. І. Дідук. – К. : Урожай, 1978. – 96 с.
381. Дмитроченко М. Ф. На пути развития хозяйственной самостоятельности колхозов : Из опыта работы партийных организаций Украины (1966 – 1987 гг.) / М. Ф. Дмитроченко. – Х. : Вища школа, 1988. – 168 с.
382. Драма обновления / Сост. и общ. ред. М. И. Мелкумяна. – М. : Прогресс, 1990. – С. 680.
383. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
384. Єврорегіон «Буг»: Волинська область / За редакцією Б. П. Клімчука, П. В. Луцишина, В. Й. Лажніка. – Л. : Ред.-вид. від Волин. ун-ту, 1997. – 448 с.
385. Завальнюк О. Новітня аграрна історія України / О. Завальнюк, І. Рибак; Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. – К.-П. : Абетка-НОВА, 2004. – 287 с.
386. Закономірності розвитку народногосподарського комплексу Союзу РСР. – К. : Політвидав України, 1976. – 303 с.

387. Залкинд А. И. Очерки развития народнохозяйственного планирования / А. И. Залкинд, Б. П. Мирошниченко. – М. : Экономика, 1980. – 256 с.
388. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Л., 1998. – 224 с.
389. Земцов И. Крах эпохи : [в 2 кн.]. – Кн. 1 : Андропов, Черненко, Горбачев... последние коммунисты в Кремле / И. Земцов. – М. : Наука, 1999. – 399 с.
390. Зеніна А. М. Зростання ролі виробничих нарад в управлінні виробництвом (1946–1977 рр.) / А. М. Зеніна, Є. П. Талан // Укр. іст. журн. – 1979 р. – № 8. – С. 50–58.
391. Зенкевич В. А. Ветсанзавод: роль и задачи / В. А. Зенкевич // Ветеринария. – 1982. – №10. – С. 18.
392. Иванова Г. М. На пороге «государства всеобщего благосостояния»: Социальная политика в СССР (середина 1950-х – начало 1970-х годов) / Г. М. Иванова. – М. : Институт Российской истории РАН, 2011. – 283 с.
393. Иного не дано / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – М. : Прогресс, 1988. – 680 с.
394. Исторический опыт и перестройка / отв. ред. Ю. С. Борисов. – М. : Мысль, 1989. – 304 с.
395. История Коммунистической партии Советского Союза / [Волин М. С., Зайцев В. С., Маслов В. В. и др.] ; под ред. Б. Н. Пономарева. [7-е изд.]. – М. : Политиздат, 1985. – 783 с.
396. История Коммунистической партии Советского Союза / отв. ред. А. Б. Безбородов. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – 671 с.
397. История социалистической экономики СССР : В 7 т. Т. 5–6. – М. : Наука, 1978–1980.
398. Івасюта М. За щастя оновленої землі : нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979 / М. Івасюта, В. Масловський А. Мартинюк; АН УРСР, Ін-т сусп. наук. – К. : Наук. думка, 1979. – 210 с.

399. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів: монографія / [відп. ред. О. Г. Михайлюк]. – Л. : Вища шк., 1988. – 238 с.
400. Історія міст і сіл Української РСР : Волинська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 745 с.
401. Історія народного господарства Української РСР. – Т. 3. Книга друга: Соціалістична економіка в 60–80-ті роки. / Редкол.: Т. І. Дерев'янкін та ін. – К. : Наук. думка, 1987. – 439 с.
402. Історія робітничого класу Української РСР : В 2-х т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2. – 507 с.
403. Історія робітничого класу Української РСР. – К. : Наук. думка, 1972. – 382 с.
404. Історія селянства Української РСР : [в 2 т.]. – Т. 2 : Від Великого Жовтня до наших днів / голова редкол. Компанієць І. – К. : Наук. думка, 1967. – 536 с.
405. Історія України. Нове бачення. / За ред. В. А. Смолія. – К., 1995. – Т. 2. – 350 с.
406. Історія українського селянства : нариси / О. В. Андрощук, В. К. Баран, О. М. Веселова та ін.; Ін-т історії України, Нац. Академія наук України. [в 2 т.] – Т. 2 – К. : Наук. думка, 2006. – 652 с.
407. Історія Української РСР / [Гуржій І. О., Дядиченко В. А., Касименко О. К. та ін.] ; під ред. К. К. Дубини. [в 2 т.]. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1967. – 860 с.
408. Історія Української РСР : [в 8 т., 10 кн.]. – Т. 8. – Кн. 2. : Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті роки) / [Кім М. П., Ковалевський Б. П., Кульчицький С. В. та ін.] ; під ред. А. В. Лихолат. – К. : Наук. думка, 1979. – 700 с.
409. К новым рубежам. Из опыта работы по эффективному использованию основных фондов, повышения производительности труда и качества

- продукции на Луцком картонно-рубероидном заводе – Л. : [б. в.], 1983. – 8 с.
410. Каденюк О. Аграрна історія України / О. Каденюк. – К.-П. : Абетка, 2005. – 300 с.
411. Казаков Г. С. Совершенствование производства труда на шахте №9 «Нововолынская» / Г. С. Казаков, Н. М. Табаченко // Уголь Украины. – 1981. – 2 февраля – С. 10–12.
412. Калініченко В. В. Історія України. Частина III: 1917–2003 рр. Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
413. Кальченко В. Н. Газова промисловість України : Основні етапи розвитку / В. Н. Кальченко, А. Є. Слівак. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – 118 с.
414. Каутский К. К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн») / К. Каутский; пер. с нем. С. А. Алексеева, доп. по фр. изд. – М. : Госиздат, 1923. – 297 с..
415. Каутский К. От демократии к государственному рабству (ответ Троцкому) / К. Каутский. – Б., 1922. – 166 с.
416. Каутский К. Пролетарская революция и ее программа / К. Каутский. – Б., 1922. – 413 с.
417. Киселев В. Социализм: катастрофа или возрождение / В. Киселев // Через тернии. – М. : Прогресс, 1990. – С. 204–228.
418. Клямкин И. М. Марксизм и сталинизм / И. М. Клямкин // Драма обновления. – М. : Прогресс, 1990. – С. 280–304.
419. Коваленко А. Д. Реалізація комплексної програми розвитку сільського господарства УРСР в одинадцятій п'ятирічці / А. Д. Коваленко // Укр. іст. журн. – 1984 р. – № 7. – С. 5–16.

420. Ковальський М. П. Формування та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну / М. П. Ковальський, С. І. Уваротов // Укр. іст. журн. – 1970. – №2. – С. 60–65.
421. Ковальчак Г. І. Індустріальний розвиток західних областей України в період комуністичного будівництва / Г. І. Ковальчак. – К., 1973. – 128 с.
422. Ковальченко І. Д. Методи исторического исследования / Ковальченко М. – М. : Наука, 1987. – 440 с.
423. Колесник В. П. Участь Волинської області у здійсненні міжнародних економічних зв'язків : [70–80-ті рр.] / В. П. Колесник // Минуле і сучасне Волині : (тези доп. і повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.) / Луц. держ. пед. ін.-т ім. Лесі Українки [та ін.] ; відп. ред. Н. В. Бурчак. – Луцьк, 1985. – С. 13–17.
424. Колінгвуд Р. Ідея історії / Р. Колінгвуд. – К. : Основа, 1996. – 615 с.
425. Коломійченко І. І. Боротьба партійних організацій за здійснення економічної стратегії партії / І. І. Коломійченко // Укр. іст. журн. – 1977 р. – № 5. – С. 18–29.
426. Комплексний план економічного і соціального розвитку м. Луцька на 1971–1975 рр., схвалений бюро міськкому Компартії України і затверджений XI сесією міської ради депутатів трудящих (13 скликання) / відп. за вип. Є. Андрощук. – Л. : [б. в.], 1973. – 100 с.
427. Комуністична партія України : з'їзди і конференції. – К. : Вид-во Україна, 1991. – 478 с.
428. Корж Н. А. В интересах решения важных социально-экономических задач / Н. А. Корж // Деньги и кредит. – 1978. – №8. – С. 3–5.
429. Коропецький І.-С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І.-С. Коропецький. – К. : Либідь, 1995. – 240 с.
430. Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства : діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних

- областей УРСР. 1939–1975 рр. / П. С. Костик. – Л. : Держ. ун-тет ім. І. Франка, 1980. – 165 с.
431. Кочубей А. Два роки роботи промисловості республіки в нових умовах / А. Кочубей // Економіка Радянської України. – 1959. – № 3. – С. 3–11.
432. Кошарний І. Я. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади) / І. Я. Кошарний. – Л. : Каменярь, 1974. – 280 с.
433. Кравець О. М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980) / О. М. Кравець. – К. : Наук. думка, 1982. – 200 с.
434. Кравчук П. А. Книга рекордів Волині. 3-є вид. / П. А. Кравчук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня – Л. : «Ерудит». – 2005. – 304 с.
435. Крачковський Б. П. Сільськогосподарські робітники України : 1960-ті – перша половина 90-х рр. / Б. П. Крачковський. – Л. : Логос, 1998. – 215 с.
436. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Д. : ДНУ, 2001. – 192 с.
437. Кульчицький С. В. Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2007. – № 6. – С. 181–217.
438. Курский А. Д. Научные основы советских пятилеток / А. Д. Курский. – М. : Наука, 1974. – 349 с.
439. Кучеров О. Ф. Розвиток засобів зв'язку в українській РСР / О. Ф. Кучеров // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Випуск 4–5. – К., 1970. – С. 30.
440. Лаас Н. О. Проблеми історії України 1945–1991 рр. на сторінках «УІЖ» / Н. О. Лаас, В. О. Крупина // Укр. іст. журн. – 2007. – № 6. – С. 142–166.
441. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – Т. : Джура, 2003. – 316 с.

442. Липкан А. В. Встречный план – залог высокой эффективности и качества работы / А. В. Липкан. – Л., 1981. – 4 с.
443. Лисичкин Г. План и рынок / Г. Лисичкин. – М. : Экономика, 1966. – 94 с.
444. Литвин В. Україна : два десятиліття «застою» (1966–1985) / В. Литвин. – К. : Видавничий дім «М-ТЕРРА», 2004. – 256 с.
445. Лобода І. С. Удосконалення способу життя трудівників села / І. С. Лобода. – К., 1984. – 154 с.
446. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України : історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
447. Лукинов И. И. Развитие аграрной экономики Украинской ССР / И. И. Лукинов, А. А. Сторожук, А. В. Крисальный. – К. : Урожай, 1987. – 532 с.
448. Луцкий шелковый комбинат. – Л. : [б. в.], 1984. – 7 с.
449. Луцкий завод синтетичних шкір. – Л. : [б. в.], 1991 – 15 с.
450. Майминас Е. З. Контексты экономической реформы / Е. З. Майминас // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. – М. : Прогресс, 1989. – С. 422–440.
451. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України / Іван Майстренко. – М. : [б. в.], 1979. – 259 с.
452. Макарчук С. А. Писемні джерела з історії України : Курс лекцій / С. А. Макарчук. – Л. : Світ, 1999. – 352 с.
453. Максимюк Б. В. Зооветеринарне постачання на Волині. Історія та сучасність / Б. Максимюк. – Л. : Християнське життя, 2003. – 213 с.
454. Максимюк Б. Вчаться ветеринарні спеціалісти господарств / Б. Максимюк // Тваринництво України. – 1976. – №10. – С. 55.
455. Малько О. О. Участь машинобудівників Української РСР у розв'язанні технічного переоснащення сільського господарства (1959–1970 рр.) / О. О. Малько // Укр. іст. журн. – К. – 1975 р. – № 9. – С. 80–87.

456. Маля М. Радянська трагедія : Історія соціалізму в Росії 1917–1991 / М. Маля. – К. : Мегатайп, 2000. – 609 с.
457. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – І.-Ф. : Місто НВ, 2008. – 228 с.
458. Маркова А. Н. Транспорт СССР и основные этапы его развития / А. Н. Маркова. – М. : Наука, 1977. – 232 с.
459. Масол В. А. В єдиному народногосподарському комплексі / А. В. Масол. – К. : Політвидав України, 1977. – 112 с.
460. Матлин А. М. Патология дефицита: государство и население / А. М. Матлин // Драма обновления (сост. и общ. ред. М. И. Мелкумяна) – М. : Прогресс, 1990. – С. 615–652.
461. Механизм торможения : истоки, действия, пути преодоления / Под. общ. ред. В. В. Журавлева; сост.: Ю. С. Аксенов. – М. : Политиздат, 1988. – 288 с.
462. Місто і село: Подолання суттєвих відмінностей / [Каковський К., Беренштейн Л., Горак В. та ін.]. – К. : Політвидав України, 1982. – 316 с.
463. Мольчак Я. О. Розвиток меліорації на Волині / Я. О. Мольчак, Б. П. Розлог // Минуле і сучасне Волині (тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 26–28 вересня 1985 р.). – Л., 1985. – С. 45–47.
464. Мороз О. О. Аграрні реформи в Україні : теорія, історія, еволюція парадигми / О. О. Мороз. – В. : Універсум, 2003. – 233 с.
465. На подъеме. Из опыта работы по повышению производительности труда и качества выпускаемой продукции на Луцком картонно-рубероидном заводе. – Л. : [б. в.], 1979. – 8 с.
466. Найшуль В. А. Проблема создания рынка в СССР / В. А. Найшуль // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. – М. : Прогресс, 1989. – С. 441–454.

467. Нариси історії Волинської обласної партійної організації / П. А. Боровський [та ін.]. – 2-е вид., переробл. і допов. – Л. : Каменярь, 1981. – 250 с.
468. Нариси історії Комуністичної партії України. – К. : Політвидав України, 1977. – 762 с.
469. Нестеренко А. А. Закономерности социально-экономического развития города и деревни / А. А. Нестеренко. – К. : Наук. думка, 1975. – 311 с.
470. Нечитайло В. Українське селянство : важкий шлях до волі / В. Нечитайло. – К.-П. : Апостроф, 1995. – 192 с.
471. Нижній М. Гарантована оплата праці // Хлібороб України. – 1986. – № 6. – С. 53–56.
472. Никифоруk М. П. Вклад трудівників міст Волинської області в дальший розвиток сільського господарства : [1960–1970-ті рр.] / М. П. Никифоруk // Минуле і сучасне Волині : (тези доп. та повідомл. II-ї Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.) / Луц. держ. пед. ін-т ім. Лесі Українки [та ін.] ; відп. ред. Н. В. Бурчак. – Ч. 1. – Л., 1988. – С. 95–97.
473. Никифоруk М. П. Шефська допомога колективів промислових підприємств трудівникам сільського господарства в механізації тваринництва (1966–1970 рр.) / М. П. Никифоруk // Укр. іст. журн. – 1983 р. – № 7. – С. 59–64.
474. Новицький Є. А. Контроль і перевірка виконання як засіб керівництва, засіб виховання кадрів / Є. А. Новицький // Укр. іст. журн. – 1985 р. – № 6. – С. 5–16.
475. Носаченко Ю. С. Удосконалення професійно-кваліфікаційної структури робітників радгоспів (1959–1975 рр.) / Ю. С. Носаченко // Укр. іст. журн. – 1977 р. – № 5. – С. 89–95.

476. Нуйкин А. Пчела и коммунистический идеал / А. Нуйкин // Механизм торможения: истоки, действия, пути преодоления. – М. : Политиздат, 1988. – С. 509–518.
477. Овчаренко П. Д. Діяльність учених в аграрному секторі економіки України (60-ті – перша пол. 80-х рр.) / П. Д. Овчаренко, В. С. Чишко // Укр. іст. журн. – 1990. – №8. – С. 3–13.
478. Омельченко О. С. Вплив науково-технічного прогресу на поліпшення умов праці трудівниць промисловості УРСР (1971–1980 рр.) / О. С. Омельченко // Укр. іст. журн. – 1984 р. – № 3. – С. 115–121.
479. Островський С. Про поєднання централізованого галузевого управління з територіальним плануванням / С. Островський // Економіка Радянської України. – 1966. – № 12, грудень – С. 17–23.
480. Павловський П. П. Соціальний розвиток колгоспного селянства Волині / П. П. Павловський // Минуле і сучасне Волині : (тези доп. та повідомл. II-ї Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.) / Луц. держ. пед. ін-т ім. Лесі Українки [та ін.] ; відп. ред. Н. В. Бурчак. – Л., 1985. – С. 25–28.
481. Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України : агротехнічний аспект / С. П. Павлюк. – К. : Наук. думка, 1991. – 224 с.
482. Падалка С. С. Концептуальні основи компартійної доктрини: «державна» експлуатація села 1965–1980 / С. С. Падалка // Українознавство. – 2005. – № 1. – С. 200–208.
483. Падалка С. С. Партійне єдиновладдя 60–80-х ХХ ст. : природа, внутрішня організація / С. С. Падалка // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 3., 2000. – № 1 (10). – С. 253–266.
484. Падалка С. С. Проблеми українського села в контексті політики тоталітарної держави / С. С. Падалка, П. П. Панченко, О. Н. Кубальський // Історія України. Маловідомі імена, події факти (збірник праць). – К. – Д., 2001. – Вип. 16. – С. 160–168.

485. Падалка С. С. Радянська модель підготовки кадрів для сільського господарства: державно-політичні виміри та наслідки функціонування. 1960–80-і роки / С. С. Падалка // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Зб. наук. праць. Спец. випуск. – К., 2005. – С. 112–124.
486. Падалка С. С. Україна 60–90-х років ХХ століття. Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності / Сергій Семенович Падалка. – К. : Медицина, 2000. – 389 с.
487. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / Сергій Семенович Падалка. – К. : Український центр духовної культури, 2003. – 165 с.
488. Панченко Є. Г. XXVI з'їзд КПРС про вдосконалення управління економікою / Є. Г. Панченко // Укр. іст. журн. – 1981 р. – № 7. – С. 5–17.
489. Панченко П. П. Аграрна історія України : підручник / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – К. : Знання, 2000. – 342 с.
490. Панченко П. П. Діяльність Рад УРСР по збільшенню виробництва товарів широкого споживання в умовах розвинутого соціалізму / П. П. Панченко, В. І. Кравченко // Укр. іст. журн. – 1985 р. – № 7. – С. 5–13.
491. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959–1980) / П. П. Панченко. – К. : Наук. думка, 1980. – 287 с.
492. Панченко П. П. Світлий час колгоспного селянства / П. П. Панченко, Є. П. Талан. – К. : Політвидав України, 1980. – 111 с.
493. Панченко П. П. Становище українського села (60 – 80-ті рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – № 9. – С. 3–14.
494. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ ст. : Українське село : поступ, сподівання, тривоги : Навчальний посібн. / П. П. Панченко. – К. : ІСДО, 1995. – 230 с.

495. Панченко П. П. Травневий Пленум ЦК КПРС (1982 р.) – новий рубіж у розв’язанні продовольчої проблеми / П. П. Панченко // Укр. іст. журн. – 1982 р. – № 7. – С. 14–26.
496. Панченко П. П. Украинское село на путях научно-технического прогресса : достижения и просчеты (60–80-е годы) / П. П. Панченко, В. С. Чишко. – К. : Наук. думка, 1989. – 184 с.
497. Панченко П. Радгоспи : Шлях становлення і розквіту (1917–1980) : на матеріалах Української РСР / П. Панченко, А. Євтушенко. – К. : Вища шк., 1982. – 264 с.
498. Пасов Г. В. Історія становлення Луцького автомобільного заводу та його перспективи / Г. В. Пасов // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія «Технічні науки» Збірник наукових праць. – 2012. – № 59. – С. 68–72.
499. Петренко В. С. Історія селянства Української РСР 1951–1970 рр. в радянській історіографії // Укр. іст. журн. – 1971. – № 3. – С. 128–134.
500. Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий, 1985–2005 / Р. Г. Пихоя. – М. : РУСЬ-ОЛИМП: Астрель : АСТ, 2007. – 716 с.
501. Пихоя Р. Г. Под знаком Сталина / Р. Г. Пихоя. – М. : Русь-Олимп, 2009. – 256 с.
502. Пихоя Р. Г. Советский Союз : история власти. 1945–1991 / Р. Г. Пихоя. – Н. : Сибирский хронограф, 2000. – 692 с.
503. Плющ М. Р. Науково-технічний прогрес у народному господарстві Української РСР на сучасному етапі / М. Р. Плющ // Укр. іст. журн. – 1982 р. – № 10. – С. 17–27.
504. Плющ М. Р. Проблеми розвитку промисловості області у 50–70-ті роки : соц.-екон. аспекти / М. Р. Плющ // Минуле і сучасне Волині : Літописні міста і середньовічна культура : матеріали VIII Волин. обл. іст.-

- краєзн. конф. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки [та ін.] ; відп. ред. Г. В. Бондаренко. – Л., 1998. – С. 9–12.
505. Политическая история : Россия – СССР – Российская Федерация / Ю. В. Аксютин [и др.] [в 2 т.]. – Т. 2. – М. : ТЕРРА, 1996. – 720 с.
506. Поліпшення умов життя і праці трудящих. Розвиток культури // Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів : монографія / відп. ред. О. Г. Михайлюк. – Л. : Вища шк., 1988. – С. 193–223.
507. Поліщук З. В. Спорудження зрошувальних систем на Україні (1966–1970 рр.) / З. В. Поліщук // Укр. іст. журн. – 1977 р. – № 2. – С. 67–77.
508. Попов Г. Перестройка управления экономикой // Иного не дано. – М. : Прогресс, 1988. – С. 621–633.
509. Попов Г. Х. Корень проблем: О концепции экономической перестройки / Г. Х. Попов. – М. : Политиздат, 1989. – 92 с.
510. Попов Г. Х. Проблемы теории управления / Г. Х. Попов. – М. : Экономика, 1974. – 320 с.
511. Попов Г. Х. Проблемы теории управления / Г. Х. Попов. – М. : Экономика, 1974. – 320 с.
512. Попов Г. Х. Пути перестройки / Г. Х. Попов. – М. : Экономика, 1989. – 382 с.
513. Попов Г. Х. Управление народным хозяйством при социализме: учеб. пособие / Г. Х. Попов. – М. : Высшая шк., 1974. – 120 с.
514. Попов Г. Х. Управление экономикой – экономические методы / Г. Х. Попов. – М. : Экономика, 1985. – 82 с.
515. Попов Г. Х. Эти четыре года / Г. Х. Попов. – М. : Москов. рабочий, 1989. – 332 с.
516. Попов Г. Х. Эффективное управление. 2-е изд. перераб. и доп. / Г. Х. Попов. – М. : Экономика, 1985. – 336 с.
517. Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / Ред.-сост. Ф. М. Бородкин, Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М. : Прогресс, 1989. – 592 с.

518. Притулюк А. ВАТ «Горохівський цукровий завод» / А. Притулюк // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Науковий збірник: Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 14–15 травня 2009 р. – Л., 2009. – С. 70–71.*
519. *Проблемы истории советского крестьянства* / [под ред. В. Шерстобитова]. – М. : Наука, 1981. – 350 с.
520. Прокоп М. *Напередодні незалежної України : спостереження і висновки* / М. Прокоп. – Н.-Й.; П.; С.; Т.; Л. : НТШ ім. Т. Шевченка, 1993. – 646 с.
521. *Прошлое, настоящее, будущее.* – Луцк : [б. в.], 1989. – 4 с.
522. *Пульс реформ (Юристы и политологи размышляют)* / сост. Батурин Ю. М. – М. : Прогресс, 1989. – 378 с.
523. Пушкар Н. *Гнідавський цукровий завод – флагман цукрової промисловості* / Н. Пушкар // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи. Науковий збірник: Матеріали XXII науково-практичної історико-краєзнавчої конференції 9–10 грудня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 59–61.*
524. Пыжиков А. В. *Хрущевская «Оттепель» 1953–1964 гг.* / А. В. Пыжиков. – М. : Олма-пресс, 2002. – 511 с.
525. Радченко А. *Розподіл доходів і гарантована оплата праці в колгоспах* / А. Радченко // *Економіка Радянської України.* – 1967. – № 3. – С. 46–53.
526. Разнатовський І. М. *Управління промисловістю Української РСР* / І. М. Разнатовський. – К. : Наук. думка, 1970. – 219 с.
527. Ракитский Б. *Основы теории переходного периода* / Б. Ракитский // *Через тернии.* – М. : Прогресс, 1990. – С. 262–291.
528. Рассохин В. П. *Ведомственность как исторический феномен советской экономики* / В. П. Рассохин // *Постижение: Социология.*

- Социальная политика. Экономическая реформа. – М. : Прогресс, 1989. – С. 463–471.
529. Решетняк М. И. Управления в колхозах / М. И. Решетняк. – М. : Наука, 1970. – 128 с.
530. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села : зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – К. : Рідний край, 1997. – 166 с.
531. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.) / В. О. Романцов. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 219 с.
532. Рудич Ф. М. Науково-технічний прогрес на сучасному етапі: основні принципи управління, соціальна спрямованість / Ф. М. Рудич. // Укр. іст. журн. – 1982 р. – № 6. – С. 5–16.
533. Рудич Ф. М. Управлінські кадри: деякі питання підготовки і перепідготовки / Ф. М. Рудич. // Укр. іст. журн. – 1983. – № 12. – С. 5–16.
534. Сальников И. И. Научно-технический прогресс и эффективность сельскохозяйственного производства / И. И. Сальников. – М. : Мысль, 1974. – 325 с.
535. Сельское хозяйство СССР на современном этапе. Достижения и перспективы. – М. : Наука, 1972. – 482 с.
536. Селюнин В. Рынок: химеры и реальности / В. Селюнин // Через тернии. – М. : Прогресс, 1990. – С. 132–150.
537. Семкив Л. В. Преодоление различий между городом и деревней. 1965–1988 / Л. В. Семкив. – Л. : Выща шк., 1988. – 172 с.
538. Симоненко С. Структура капіталовкладень в агропромисловий комплекс // Економіка Радянської України. – 1988. – № 18. – С. 52–55.
539. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. [в 2 т.]. – Т. 2. Потенціал сільського сектора / [Шепотько Л., Прокоп І., Гудзинський С. та ін.]. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2000. – 446 с.

540. Советское общество : Возникновение, развитие, исторический финал. [в 2 т.]. – Т. 2. Апогей и крах сталинизма / Под общей редакцией академика Ю. Н. Афанасьева. – М. : Рос. гос. гуманит. университет. – 1997. – 757 с.
541. Соловйов О. М. Діяльність сільських партійних організацій Волині по інтенсифікації землеробства / О. М. Соловйов // Минуле і сучасне Волині (тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26-28 травня 1988 р.) – Л., 1988. – С. 16–18.
542. Соломко Е. Т. Аграрна політика КПРС в дії / Е. Т. Соломко. – К. : Політвидав України, 1980. – 188 с.
543. Социализм: между прошлым и будущим / Ред.-сост. В. П. Киселев, И. И. Клямкин. – М. : Прогресс, 1989. – 424 с.
544. Социально-экономический проблемы развития социалистического общества. – К. : Изд-во Казанского университета, 1987. – 256 с.
545. Социально-экономическое развитие Украинской ССР. 80-е гг. Сборник научных трудов. – К. : Наук. думка, 1988. – 131 с.
546. Сторінки історії Компартії України: XX століття: запитання і відповіді / П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, Л. М. Гордієнко та ін. – К. : Либідь, 1990. – 488 с.
547. Сторінки історії України : XX століття : Посібн. для вчителя / За ред. С. В. Кульчицького. – К. : Освіта, 1992 – 336 с.
548. Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів / За ред. Ю. Ю. Кондуфора; упоряд. С. В. Кульчицький, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьової. – К. : Рад. шк., 1990. – 383 с.
549. Сургай Г. Сільське господарство України : уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. Сургай. – К. : Либідь, 1991. – 180 с.
550. Суховский М. Л. Проблема субъекта в хозяйственной деятельности / М. Л. Суховский // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. – М. : Прогресс, 1989. – С. 472–480.

551. Сухотин Ю. В. Социально-экономическая перестройка и силы торможения / Ю. В. Сухотин // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. – М. : Прогресс, 1989. – С. 455–462.
552. Тепцов Н. В. Истоки механизма торможения в аграрной структуре советского общества / Н. В. Тепцов // Механизм торможения: истоки, действия, пути преодоления. – М. : Политиздат, 1988. – С. 96–108.
553. Тимченко С. Українське село : проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 рр. / С. Тимченко. – З. : Запорізький держ. ун-т, 1995. – 196 с.
554. Торжество історичної справедливості / М. М. Олексюк та інші. – Л. : Вид-во Львівського університету, 1968. – 803 с.
555. Турчанінов М. До питання про особисте підсобне господарство / М. Турчанінов // Економіка Радянської України. – 1969. – № 8. – С. 66–71.
556. Тюрина А. П. К вопросу о преобразовании колхозов и совхозов // История СССР. – 1983. – № 5. – С. 3–21.
557. Тюрина А. П. Противоречие и трудности развития агропромышленного комплекса / А. П. Тюрина // Механизм торможения: истоки, действия, пути преодоления. – М. : Политиздат, 1988. – С. 108–123.
558. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / за ред. П. П. Панченко. – К. : Либідь, 1977. – 352 с.
559. Україна крізь віки : в 15 т. Т. 13 : Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – 303 с.
560. Українське село у 20–90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / За ред. Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панченка. – К. : НАУ, 1998. – 122 с.
561. Фтомов Г. С. Технічне переозброєння сільського господарства УРСР (1960–1970 рр.) / Г. С. Фтомов // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 8. – К., 1974. – С. 20–24.

562. Хилюк Ф. Розвиток державного планування в Українській РСР / Ф. Хилюк // Економіка Радянської України. – № 8. – серпень, 1966 р. – С. 12–19.
563. Хільчевський С. В. Деякі питання підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу Української РСР (1966–1971 рр.) / С. В. Хільчевський. // Укр. іст. журн. – 1977 р. – № 6. – С. 87–92.
564. Хоскінг Дж. История Советского Союза (1917–1991) / Дж. Хоскінг. – М. : Вагриус. – 1995. – 510 с.
565. Цалюк М. Я. Сільське будівництво – важлива складова частина аграрної політики партії / М. Я. Цалюк, П. П. Клименко // Укр. іст. журн. – 1981 р. – №1. – С. 33–42.
566. Через тернии / Сост. А. А. Проташик. – М. : Прогресс, 1990. – 792 с.
567. Черниченко Ю. Земля и воля / Ю. Черниченко // Через тернии. – М. : Прогресс, 1990. – С. 151–203.
568. Черниченко Ю. Трава из-под стога / Ю. Черниченко // Иного не дано. – М. : Прогресс, 1988. – С. 591–620.
569. Честь и слава по труду. – Л. : [б. в.], 1985. – 5 с.
570. Шабала Я. М. Аграрний розвиток Волині у ХХ столітті: історіографічний аспект / Я. М. Шабала // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – С. 367–372.
571. Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки : монографія / Ярослав Миколайович Шабала. – Л. : Волин. мистецька агенція «Терен», 2012. – 360 с.
572. Шабала Я. М. Соціально-економічний розвиток волинського села в 1965–1970 рр. / Я. М. Шабала // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – С. 90–95.

573. Шапиро Л. История Коммунистической партии Советского Союза / Леонард Шапиро. – Л. : Overseas Publications Interchange Ltd., 1990. – 933 с.
574. Шевчук В. П. Вирішення трудовими колективами промислових підприємств УРСР соціально-економічних питань на сучасному етапі / В. П. Шевчук // Укр. іст. журн. – 1985 р. – № 9. – С. 5–14.
575. Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1950–1970 гг.) / Д. С. Шелест. – Д. : Промінь, 1971. – 186 с.
576. Шмелев Н., Попов В. На переломе: экономическая перестройка в СССР / Н. Шмелев, В. Попов. – М. : АПН, 1989. – 398 с.
577. Шульга І. В. Робітничий клас – колгоспному селянству (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951–1965 рр.) / І. В. Шульга. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 149 с.
578. Экономика Советской Украины. 1945–1975 гг. /Ред. А.С.Емельянова. – К. : Вища шк., 1975. – 407 с.
579. Якимов В. Технический прогресс и воспроизводство рабочей силы в колхозах / В. Якимов. – М. : Экономика, 1976. – 151 с.
580. Янюк Є. Роль особистого підсобного господарства колгоспників у системі колгоспного виробництва / Є. Янюк // Економіка Радянської України. – 1965. – № 8. – С. 43–48.
581. Ярош Б. О. З історії розвитку радянсько-польського співробітництва в галузі машинобудування (1950–1975 рр.) / Б. О. Ярош // Укр. іст. журн. – 1977 – № 5. – С. 100–105.
582. Arendt H. The Origins of Totalitarianism / H. Arendt. – N. Y. : Harcourt, Brace, Jovanovich; New edition, 1973. – 527 p.

583. Friedrich C. J. and Brzezinski Z. K. Totalitarian Dictatorship and autocracy / C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski. – C. (Mass) : Harvard Un-ty Press, 1965. – 439 p.
584. Keep J. Last of the Empires. A history of the Soviet Union. 1945–1991 / John L. H. Keep. – N. Y. : Oxford University press, 1995. – 608 p.
585. Kolakowski L. Glowne nurty marksizmy: Powstanie – rozwój – rozklad / L. Kolakowski. T. 1–3. – L. : Aneks, 1988.
586. Lagueur W. The Dream that failed : Reflections on the Soviet Union / Walter Lagueur. – N. Y. : Oxford. – 1994. – 477 p.
587. Lewitskyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980 / B. Lewitskyj. – E. : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. – 222 p.
588. Nahaylo B. The Ukrainian Resurgence / B. Nahaylo. – L. : Hurst & Company, 1999. – 608 p.
589. Nove A. The Soviet Economic System / A. Nove. – B.; L.; S.; W., 1988. – 256 p.
590. Schapiro L. Totalitarianism / L. Schapiro. – New York; Washington; L. : Praeger publ., 1972. – 144 p.

VII. Автореферати

591. Вепрів Р. В. Сільське господарство західних областей України : провідні тенденції та особливості розвитку (1964–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / Р. В. Вепрів ; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – П.-Х., 2014. – 20 с.
592. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті роки ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / С. Н. Давидович ; ТНПУ ім. В. Гнатюка. – Т., 2012. – 19 с.

593. Жулканич Н. М. Аграрні перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Н. М. Жулканич ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 39 с.
594. Ігнатенко М. М. Українське село: соціально-економічні зміни (1991– 2008 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / М. М. Ігнатенко; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – П.-Х., 2010. – 44 с.
595. Кривчик Г. Г. Соціальний розвиток українського села в 60–80-ті рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Г. Г. Кривчик ; Дніпропетровський нац. ун-т. – Д., 2002. – 32 с.
596. Кузнецов О. А. Українське село : проблеми соціальних змін (70-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. А. Кузнецов ; Запорізький держ. ун-т. – З., 2003. – 24 с.
597. Михайлюк В. П. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х – на початку 90-х років : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / В. П. Михайлик ; Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 36 с.
598. Михальчук О. Л. Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964–1985 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Л. Михальчук ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Л., 2010. – 20 с.
599. Падалка С. С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х – 80-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 00.07.01 / С. С. Падалка ; Донецький нац. ун-т. – Д., 2005. – 38 с.
600. Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Я. М. Шабала ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Ч., 2013. – 31 с.